

शंभर वर्षे पुढे

संयम बागायतकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करीत आहे

संयम बागायतकर

लिखित

कादंबरी

१०० वर्षे पुढे

१०० वर्षे पुढे

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

या मागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत .

म्हणून हे वाचल्यावर खर्च करा ३ मिनिट

१ मिनिट : लेखकांना फोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल
अणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला

पुस्तके मिळणे बंद होऊ शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची. हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यात मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा, आणि संपूर्ण समाज सतत एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

१०० वर्षे पुढे (कादंबरी)

लेखक : संयम बागायतकर, वेंगुर्ला

ई मेल : sanyambagayatkar@gmail.com

या पुस्तिकेतील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण व नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक--- ई साहित्य प्रतिष्ठान

[www. esahity.com](http://www.esahity.com)

esahity@gmail.com

प्रकाशन : २४ मे २०२०

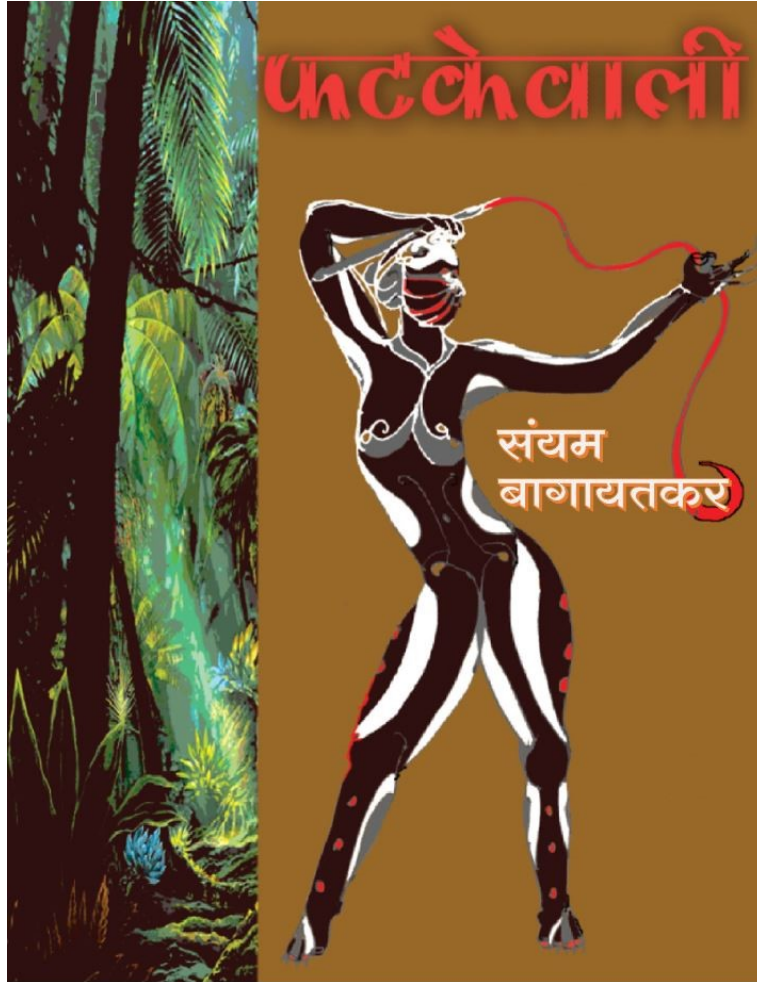
©esahity Pratishthan®2020

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध
- आपले वाचून झाल्यावर आपण फॉरवर्ड करू शकता
 - हे पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचना व्यातिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी आवश्यक आहे.

श्री संयम बागायतकर यांची ई साहित्यतर्फे प्रकाशित पहिली कादंबरी : फ़टकेवाली : खूप गाजली. त्यातील सामाजिक फ़ॅटसी लोकांना अतिसय आवडली. शेकडो लोकांनी तिचा गौरव केला. ती वाचण्यासाठी खालील लिंक वापरा.

http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/fatkeewali_sanyam_bagayatkar.pdf

१०० वर्षे पुढे

एका चलाख चोराने आजच्या सर्वसत्ताधीशांकडून जगातली सर्वात किंमती गोष्ट चोरली. आणि ते मागावर लागल्यावर त्यांना चुकवता चुकवता, तो शंभर वर्षे पुढच्या काळात पोहोचला खरा! पण ती सगळ्यात किंमती गोष्ट त्याच्याकडून हिरावून घेण्यासाठी, त्या काळातले सर्वसत्ताधीश देखील त्याच्या मागे लागले. चोर किती पळणार? कुठे पळणार? कशी राखणार ती सर्वात किंमतीची गोष्ट?

ती सर्वात मौल्यवान गोष्ट होती- त्याचं स्वातंत्र्य...

१०० वर्षे पुढे

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण १

महानगर मुंबईत रात्र तिच्या पूर्ण भरात झगमगत होती. समुद्र किनाऱ्यावरून पाहता उंचच उंच इमारतींची मांदियाळी नजरेत भरत होती. त्यातही अंमळ काही इमारती इतरांपेक्षा जास्त वरती ताठ्याने मान उंचावलेल्या होत्या. त्या अर्थात जास्त श्रीमंतांच्या होत्या. जितकी जास्त उंच इमारत तितका जास्त पैसा तिथं असणार होता. तितकी जास्त सुरक्षा व्यवस्था. तितका जास्त कुशल चोर तिथं चोरीसाठी आवश्यक होता.

त्या सगळ्या ठोकळेवजा इमारतींमध्ये एकीचा नूर जरा आगळा वेगळा होता. मुद्दाम वेडेवाकडे मजले एकामेकांवर चढवल्यासारखे होते. काही अधांतरी बाहेर लोंबत असल्यासारखे वाटत होते. त्यांच्यावरून लांबच लांब वेलींचे झुबके खालच्या मजल्यांवर लोंबत होते. थेट गच्चीपासून अश्या वेलींच्या जाळ्या खाली खाली झुलत होत्या. एखाद्या कुशल चोराला आमंत्रण देत असल्यासारख्या. ते आमंत्रण स्वीकारून दोन चोरांच्या चोरट्या हालचाली त्या गर्द हिरव्या पानांआड चालू होत्या. एखादा बहिरी ससाणाच केवळ त्या हेरू शकला असता. ते सुद्धा दिवसाच्या ढळढळीत प्रकाशात. आता तर रात्र होती. त्यामुळे ते चोर खुशाल होते. याला फाजील आत्मविश्वास म्हणा वा गलथानपणा, तेहतिसाव्या मजल्याच्या उंचीवर खिडकीबाहेर हवेत लोंबकळणारे गडी जिगरबाज म्हणायचे खरे.

केवळ तेवढ्या उंचीवर पोहोचणे त्यांना पुरेसे नव्हते. जरी इथून कोणी आत घुसायची कल्पना करण्यात आली नव्हती, तरी मुंबापुरीच्या उष्ण वातावरणापासून बचाव करायला, ती पूर्ण इमारत वातानुकूलित केलेली होती. त्यासाठी पूर्णपणे मजबूत बंदूकरोधी काचांनी बंदीस्त केलेली होती. खिडकीपाशी पोहोचायला चोरांना भिंतीवरून पालीसारखे सरपटावे लागले.

त्यासाठी जरूरी तंत्रसज्ज हातमोजे आणि पायमोजे त्यांनी चढवलेले होतेच, त्याशिवाय त्यांच्या अंगावरचा तंग सर्वांगागुंठीत पोषाख, आजूबाजूच्या गोष्टींशी सहज मिळून मिसळून जाणारा होता. निदान तळजमिनीवरील सुरक्षा टेहळ्यांना त्यांची नोंद घेता येणं अशक्य होतं.

खिडकीपाशी पोहोचल्यावर चोरांच्या खऱ्या कसबी कारागिरीला सुरूवात झाली. एकाने आपल्या पाठीवरील थैलीतून काच कापणारे अवजार काढले. त्यातून निघणाऱ्या निळ्या प्रकाश-शलाकेने तसूभरसुद्धा आवाज न करता काचेची कापाकापी सुरू केली. दुसऱ्याने काचेचे जे धारदार छोटेछोटे तुकडे कापले जात होते, त्यांच्यावर खटक्याच्या उघडमिटीनुसार गच्च पक्कड धरणारे व सोडणारे अवजार वापरून, ते एक एक आपल्या थैलीत गोळा करायला सुरूवात केली. ते काम बिनबोभाट उरकायला त्यांना पुरता अर्धा तास लागला.

खिडकीच्या आत अनाहूतांच्या आगमनाची वर्दी देणारी चुगलखोर यंत्रणा नाही, याची आपल्या जवळच्या चपत्या डबीसारख्या यंत्राने त्यांनी खात्री केली. मग त्यांच्यातला किरकोळ अंगलटीचा चोर आधी आत घुसला. त्याच्या मागे लगोलग दुसरा जाडगोला. आता त्यांना आवाज न करता केवळ खाणाखुणांनी संवाद साधणे भाग होते. त्या दालनात अंधार होता हे पाहून ते तिथे शिरले होते. जाड्याने कडक्याला खूण केली. त्यांनी आपापले लाल रंगाच्या अलीकडले अवरक्त किरण दाखवणारे चष्मे डोळ्यांवर चढवले. आता त्यांना अंधारातले स्पष्ट दिसू लागले.

मुंबईतल्या सर्वात धनाढ्य माणसांपैकी एकाच्या, पर्यायाने भारतातील सर्वात धनाढ्य माणसातल्या एकाच्या घरी चोरी, म्हणजे मोठे घबाड मिळणार असते. त्या दालनात अनेक किंमती वस्तू आणि फर्निचर होते. कडक्याने एक पितळी मूर्ती उचलली. जाड्याने जोरात नकारार्थी मान हलवली. 'किती जड होणार?' अशा अर्थी खूण केली. मग काही वेळ कडक्याने वस्तूला हात लावावा आणि जाड्याने त्याला नकार द्यावा, हा खेळ रंगला. कडक्याने वैताग दर्शवायला दोन्ही हातांनी डोके पिटून घेतले. 'उचलायचे तरी काय?' जाड्याने चमकणाऱ्या हिऱ्याची खूण केली. तिजोरी शोधूया. दोघांनी इकडे तिकडे नजर फेरली.

तिथे तीन दरवाजे होते. तीन भिन्न दिशांना. दोघे दोन दिशांना पांगले दोन दरवाजांपाशी. जाड्याने दरवाजा उघडला. भसकन दिव्यांचा प्रखर उजेड आत आला. तो मजले वरती खालती नेणाऱ्या उदवाहनाकडे आणि जिऱ्याकडे जाणाऱ्या बोळात उघडला होता. जाड्याने पटकन दरवाजा परत लावून घेतला. हुशश केले. नशीब तिथे कोणी नव्हते.

कडक्याची पाळी आली. त्याने दरवाजा किंचित किलकिला केला. पलीकडे तावातावाने चाललेली वादावादी कानी आली. ती आवाजरोधी खोली असावी. दार उघडेपर्यंत तर काही आवाजाचा हासभास नव्हता. कडक्याने मनगटावरील घड्याळावर नजर टाकली. मध्यरात्री नंतरचे साडेतीन वाजले होते. ही अंथरुणात गार झोपायची वेळ असता ही मूर्ख माणसे वाद घालत होती. आजकाल या जगात शहाणपणा शिल्लक आहे, यावरचा त्याचा विश्वास उडत चालला होता. त्याने घाईघाईने दरवाजा बंद केला.

ती घाई पुरेशी ठरली नाही. दरवाजा आतून पुन्हा उघडला गेला. कडक्याला फारच आश्चर्य झाले. कारण आगंतुक माणूस, तोसुद्धा असा नखशिखांत तंग अंगासरशी घट्ट बसलेल्या वस्त्रप्रावरणातला, अचानक घरात घुसलेला पाहून, सहसा लोक बोंब ठोकून देतात. पण ह्या गोल-गोबऱ्या गोऱ्या-घारटेऱ्या तरुण माणसाने चक्क हातात हात ओढून घेत, अभिवादन केले. त्या महागड्या सूट-बूट-टायवाऱ्या माणसाच्या देखण्या चेहऱ्यावर स्वागताचे हास्य पसरले. "आम्ही तुझी वाटच बघत होतो. ये आत ये. आम्हाला सामील हो." अस्खलित फड्या इंग्रजीत तो म्हणता झाला.

कडक्याने एक असहाय्य नजर लांब उभ्या साथीदारावर टाकली. 'जा आत.' साथीदाराने खुणावले. एक दीर्घ उसासा सोडत कडका चोर त्या खोलीत प्रवेशला. मागोमाग गोबऱ्याने दरवाजा बंद केला. चोराने तो पुन्हा उघडून घातला. त्याला आपला परतीचा मार्ग मोकळा हवा होता. गोबऱ्याने पुन्हा लोटला. चोराने पुन्हा उघडून घातला. आता गोबऱ्याने एक दीर्घ उसासा फिसकारला. हात उडवले. जाऊन त्याच्या जागेवर बसता झाला.

तिथे अजून दोन व्यक्ती होत्या. एक म्हातारी खादीच्या रेशमी पांढऱ्या साडीत होती. तिचे व्यक्तिमत्व भारदस्त होते. ओळखीचे वाटत होते. दुसरी स्त्री चाळीशीची पसरलेल्या अंगाची होती. तिच्या अंगावर तिला न शोभणारा पाश्च्यात्य धर्तीचा काळा झगा होता. विशेष नोंद घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे तिच्या हातात-गळ्यात जाडजूड पट्टे होते. जे आभूषण वाटण्यापेक्षा यंत्रांसारखे वाटत होते. तिच्या हिरव्या डोळ्यांमध्ये एक वेडसरपणाची चमक होती. ते तिघे चोराच्या अवताराचे मोजमाप घेत होते. त्या तिघांच्या पुढ्यात दुमडणारे चपटे संगणक होते. जोडीला.... चोर उसासला. रंगात आलेल्या दारू पार्टीचा सगळा सांग्रसंगीत जामानिमा.

"हा माझा याह्याभाई डाकू संघटनेत घुसवलेला छुपा हस्तक आहे. बेनाम तुझं या बैठकीत स्वागत आहे. बाईसाहेब आपले म्हणणे पुढे चालू करा." भिंतीवरच्या मोठ्या पडद्यावरचा माणूस इंग्रजीत बोलला. चोर त्या पडद्याला टिवी समजला होता. समजुतीचा घोटाळा. त्याचा स्वतःचा आणि या सगळ्यांचा. ते त्याला कोणी दुसरा समजले होते.

डाव्या हाताची करंगळी दाखवून तिथून मागच्या मागे सटकू पाहायचा अयशस्वी डाव तो खेळला. गोबऱ्याने त्याला तिथल्या दुसऱ्या एका दरवाजाकडे इशारा करून खुणावले. झगाबाईच्या आणि बाईसाहेबांच्या चेहऱ्यावर अस्पष्ट हसू फाकले. चरफडत चोर त्या दाराने आत गेला. त्या आलिशान शौचालयात तिथे खिडकीच नव्हती. तो हिरमुसला. कान देऊन ऐकायचा प्रयत्न करू लागला. तिथे खोलीतले ऐकू येत नव्हते. नाईलाजाने बाहेर आला. त्याच्याकडे न बघताच झगेवालीने तिच्या शेजारच्या आसनावर बसायचा इशारा केला. तो गपगुमान जाऊन बसला. त्यांचे हिंदी-इंग्रजी बोलणे चालू राहिले.

"लोकांचा वाढत चाललेला असंतोष धोक्याच्या पातळीवर जाण्याआधी आपल्याला तो दुसरीकडे वळवला पाहिजे." साडीतल्या बाईसाहेब तर कावेबाजपणे बोलत होत्या. "परवा नव्या मुंबईतल्या तुमच्या कारखान्यामधून विषारी गळती झाली होती. मेलेल्यांच्या सग्या-

सोयन्यांनी मोर्चा आणला होता. राडा करायच्या तयारीने आलेले, हाय हायच्या घोषणा देत. तासाभराने परत गेले. जय जयच्या घोषणा देत."

"फारच रोमांचक. कसे साधले?" गोबन्याने विचारले.

"राजकारणात इतकी वर्षे झिजले आहे. फोडायचे आणि झोडायचे तितके तरी जमले पाहिजे. परकीयांचा हात आणि कारस्थान म्हणून देऊन टाकले काही पुरावे. या देशाच्या सत्ताधाऱ्यांवरचा राग फिरवून टाकला शेजार देशाच्या सत्ताधाऱ्यांवर. इतके पण जर उपयोगाला येणार नसतील, तर शेजारी अजून असतात कशासाठी?" हसत दुमडणाऱ्या संगणकावर तिने बाकीच्यांना 'हाय हाय' मोर्चा, उलटा 'जय जय' करत परत जाताना दाखवला. "आज देशाला तुमच्या रक्त, अश्रू, घामाची गरज आहे. लोकहो गळतीत मेले, ते देशासाठी शहिद झाले. आम्ही याचं कठोर उत्तर त्यांना देऊ. बोला भारतमाता की जय." तिने नाटकपणे विचारले, "अरे आपल्या इतक्या मदतीला येणाऱ्या भारतमातेचा नुस्ता जय तरी करा ना." खोलीतले बाकीचे मख्ख राहिले.

"काय पुरावे दिले तुम्ही शेजाऱ्यांच्या कारस्थानाचे?" डोळे बारीक करत झगेवालीने विचारले.

बाईसाहेब हसल्या. "मोर्चातील कोणाला इतकी अक्कल असते की ते पुरावे काटेकोरपणे तपासत बसतील? माझी चार माणसे चारशे माणसांमध्ये घुसली आणि त्यांनी हाळी दिली, की बाकीची मेंढरेसुद्धा हाळी देतात. त्यांना इतिहासात दोनशे वर्षांपूर्वी परकियांनी काय केले, त्याची आठवण दिली की दोन दिवस आधी देशात काय झाले ते विसरून जातात."

मग तिने आपला मोर्चा चोराकडे वळवला. "बेनामसाहेब तुमच्याकडून मला काही साधून हवे आहे. नसलेले पुरावे निर्माण करायचे आहेत. तुमच्या डाकू संघटनेतल्या माणसांकडून आपल्याला काही बॉम्बस्फोट सार्वजनिक ठिकाणी घडवून आणले पाहिजेत.

त्यांचा आळ बरोबर शत्रूराष्ट्रावर येईल अशा कारस्थानी रितीने. बोला येत्या महिन्याभरात हे कसे साधाल?"

चोराकडे याचे काही उत्तर नव्हते. त्याने काही तरी केले पाहिजे, म्हणून दोन्ही हातांची दामटी एकामेकात जुळवून ती जोरजोरात हलवली. दोन्ही बायका याचा नेमका काय अर्थ लावावा, या विचारात एकमेकींकडे पाहू लागल्या. "ठिक आहे. बेनामजी, तुम्हाला हे काम साधायची इतकी खात्री असेल, तर आनंदच आहे." गोबऱ्या गालांतून शब्द बाहेर पडले. "मला देखील तुमच्याकडून काही हवे आहे. तुमच्या नेहमीच्या तस्करीतले काम आहे. या कामापेक्षा सोपे आहे."

"धनदास, तुम्ही मध्यप्रदेशातला कामगारांचा संप कसा मोडाल? त्या कामाचे आधी काही बोला. काही महिन्यात तो कारखाना बंद करायचा आहे. तो पर्यंत कामगारांना जितके बिनपगारी वापरता येईल, ते बघा. तेवढा पैसा वाचेल. नफा वाढेल." पडद्यावरचा माणूस बोलला.

"त्या संबंधितच हे काम आहे. कामगार आधीचा सहा महिने पगार घातला नाही म्हणून चिडले होते. काम बंद आंदोलन चालू होते." गोबऱ्या गुलाबी गालांचा माणूस सांगू लागला. पुढ्यातल्या संगणकावर काम ठप्पची दृश्ये दाखवू लागला. "आपल्या तिथल्या उद्योग व्यवस्थापकाने त्यांच्या पुढ्यांना बोलावले. हा सगळा सरंजाम पेश केला." त्याने पुढ्यातल्या गोष्टींवरून हात फेरला.

"त्या हीनांना कुठे आपल्यासारखे स्वतःचा आब सांभाळून पिता येते? गटारात लोळणारी डुक्करे ती. थोडी हजार रूपयांची बंडले त्यांची गुपचूप राहायची किंमत म्हणून देऊ केली. बाईसाहेब काय म्हणतात याला? फोडा आणि झोडा. आम्ही म्हणतो चारा आणि पाजा. म्हणजे तोंड बंद होते. बाकी कामगारांना भुलवायला दारूअड्ड्यावर दारू स्वस्त जवळजवळ फुकट केली आहे. त्या गुंगीत त्यांना काही सुचणार नाही. त्यांची बायकापोरे त्यांनाच दोष

देणार. ते अजून-अजून खचत जाणार. लढू शकणार नाहीत. दारू स्वस्त करायला लागणारा खर्च, पगार द्यायच्या खर्चाच्या दहा टक्केसुद्धा नाही."

मग गोबऱ्याने पडद्यावरली नजर फिरवून चोरावर लावली. "तर बेनामजी मला सांगा, अंमली पदार्थांच्या विक्रीचे जाळे त्या भागात किती लवकर बनवू शकाल? सुरवातीचा गर्दच्या पावडरचा सगळा खर्च आम्ही उचलू. एकदा आहारी गेले की पुढे ते कामगारच पैसा पुरवायला लागतील."

"कामगारांना जर तुम्ही पैसा देणारच नाही आहात, तर ते हे पैसे कुठून आणणार?" झगेवालीने वादाचा मुद्दा पुढे केला.

धनदासने खोचकपणे झगेवालीकडे पाहिले. "या कामगार माणसांच्या ऐवजी तुमचे यंत्रमानव आपण कधी वापरू शकणार कुमारीजी? सगळी कटकट लगेच संपेल."

"अगदी आजच्या घडीला वापरू शकतो. पण त्यांचा निर्मितीचा खर्च आणि या कारखान्यातून बनणाऱ्या वस्तूंच्या विक्रीतून मिळणारे उत्पन्न, यांचा ताळमेळ अजून नफ्याच्या गणितात बसत नाही आहे. माझे काम संशोधकाचे आहे. पैशांचा हिशेब लावायचे काम आपले आहे, धनदास." झगेवाली आढ्यतेने बोलली.

"तुमचे लष्करासाठी सैनिकी यंत्रमानव बनवायचे काम कुठपर्यंत आले आहे कुमारीजी?" पडद्यावरून पृच्छा करण्यात आली. "त्यासाठी आपण हवी ती किंमत सरकारकडून मागू शकतो?"

"सरकार?" तोंडाच्या कडा वाकड्या करत झगेवाली छद्मी हसली. "या पुढे आपणच सरकार आहोत. हे बघा जरा." तिने तिच्या संगणकावरती एक चलचित्रित प्रसंग सुरू केला. पार्श्वभूमीला निवेदन सुरू केले. काही काटकुळी काळी माणसे एका निर्जन माळरानावर उन्हात तळतळत ठिय्या मारून बसलेली दिसत होती. "आपल्या यंत्रमानव प्रयोगशाळेचा

प्रकल्प विस्तार करायचा आहे, त्या जागेवरती राहणारे हे आदिवासी आहेत. त्यांचा जागा खाली करायला विरोध आहे. उपोषणाला बसले होते." मग तिने मोहरा बाईसाहेबांकडे वळवला. "तुमच्या राजकिय पक्षाचा तिथला नेता त्यांची बाजू घेऊन भांडायला आला होता."

"त्याचा हिस्सा वसूल करायला तो आवाज उठवणारच. राजकारणात लोक आजकाल आणखीन कशासाठी येतात? त्याचे तोंड काही लाखात बंद होईल. तेवढे फार वाटायला नकोत." बाईसाहेब टेचात उत्तरल्या.

"त्याला आम्ही कोटी रुपये दिले. पण त्याला बाकीच्यांचा आवाज बंद करता आला नाही. तो कार्यक्षम नाही." शेवटचे वाक्य एखादी घृणास्पद शिवी असावी, तसे झगेवालीने उच्चारले. "या पूर्वी आपला केरळातला प्रकल्प असाच स्थानिकांच्या टोकाच्या विरोधामुळे गोळीबार होऊन रद्द झाला."

"हं! लोक जरा जास्त शहाणे झालेत हे खरे. विस्थापन म्हणजे आपल्या समूळ अस्तित्वाला धोका, त्यांना कळायला लागले आहे." बाईसाहेबांनी खांदे उचकटले. आपण या बाबतीत काही करू शकत नाही सुचवायला.

"प्रकल्पामागून प्रकल्प आपण रद्द करत राहू शकत नाही. आपल्या समाजातल्या सर्वोच्च अस्तित्वाला धोका होईल. इतरांच्या वाट्याचे हिस्कावल्याशिवाय आपली भर होऊ शकत नाही." पडद्यावरचा सर्वोच्च मानकरी बोलता झाला.

"अगदी माझ्या मनातले बोललात. आता त्यावरचा जालीम उपाय मला मिळाला आहे. साम दाम चालले नाहीत तर दंड. मी त्या सगळ्यांना संपविले. माझ्या नव्या खुनी यंत्रांनी." झगेवालीने चलचित्रण थोडे शीघ्रगती पुढे नेले. त्या उपोषणाला बसलेल्या आदिवासींच्या डोक्यांवर चार पंखेवाल्या तबकड्या घिरटताना दिसू लागल्या. खालची माणसे वेदनांनी पिळवटून आळोखेपिळोखे देताना दिसू लागली. थोड्याच वेळात ती निर्जीव शांत झालेली दिसली.

"ही माझी इलेक्ट्रॉन लहरींचा मारा करणारी यंत्रणा आहे. कोणताही शवविच्छेदन तज्ञ त्या माणसांच्या मृत्यूचे कारण ठरवू शकला नाही. त्या परिसरात त्यावेळी जे कोणी दिसून आले, त्या सर्वांचा खुनी यंत्रांनी परस्पर सफाया केला. त्या यंत्रांमध्ये आपला आपण निर्णय करू शकणारी तेवढी समर्थ संगणकीय बुद्धी, मी आता विकसित केलेली आहे. या कत्तलीचा कोणी साक्षीदार मी जिवंत सोडलेला नाही."

त्या खोलीत काही वेळ स्मशानशांतता पसरली. त्या माळरानावर जशी कायमची पसरली तशी. "आता या जगात कोणी जगायचे आणि कोणी मरायचे आपण ठरवू शकतो." झगेवालीच्या हिरव्या डोळ्यांमध्ये मगूरी साफ झळकत होती. "स्वयंचलित यंत्रांना चालवायला लागणारी एवढी ऊर्जा सहजपणे कशी मिळवायची? याचे उत्तर अजून काही काळात सुटले की आपल्याला तळागाळातील या कष्टकरी माणसांची कटकट सहन करायची गरज उरणार नाही. आपण पृथ्वीच्या पाठीवरचे हे फालतू ओझे नष्ट करू. यंत्रे बिनबोभाट आपल्यासाठी सगळी कामे पार पाडतील."

"पण या स्वतःची अक्कल असलेल्या यंत्रांनी आपल्यालासुद्धा नष्ट केले तर?" बाईसाहेब धास्तावल्या होत्या.

"अजून तरी तसे झालेले नाही. ही खुनी यंत्रे माझ्या आज्ञेनेच चालतात. नमुना बघायचा आहे? खिडकीकडे बघा." झगेवालीने तिला भिंतीपाशीचे पडदे सरकवण्याची खूण केली. बाईसाहेबांना उठण्यात कमीपणा वाटला. त्यांनी दुर्लक्ष केले. झगेवालीने धनदासाला खूण केली. त्याला तिच्या इशान्यावर काम करायला कमीपणा वाटला. तो हलला नाही. चोराला मात्र उत्सुकता लागलेली. तो सरळ उठला आणि त्याने पडदा उघडला. तिथली काचेची भिंत म्हणजे खिडकी उघडी झाली.

बाहेर त्या तेहतिसाव्या मजल्याच्या उंचीवर खुनी यंत्र तरंगत होते. झगेवालीने आपल्या हातावरील पट्ट्यातली छोटी गोल चक्री फिरवली. तोंडी काही सांकेतिक आज्ञा दिली. यंत्र

जागच्याजागी थोडेसे फिरले. त्याची मारगिरी करणारी नळी आता त्या दालनात बसलेल्यांवर रोखली गेलेली होती. "बाईसाहेब जरा जागेवरून उठणार का?" आवाजात उपरोधिक विनंतीचा भाव आणत हिरवे डोळेवाली म्हणाली. मग तिने पुन्हा काही सांकेतिक उच्चारण केले.

बाईसाहेबांच्या अंगाची तडफड होऊन त्या ताडकन उभ्या झाल्या. "थांबव हे ताबडतोब." त्यांच्या तोंडातून वेदनांनी पिळवटलेले शब्द बाहेर पडले. तिथे असलेल्या सगळ्यांच्या अंगात विचित्र अशी जळजळ सुरू झाली. स्वतः कुमारीजीला जेव्हा त्रास सहन करणे अशक्य झाले, तेव्हा तिने पुन्हा तोंडी आज्ञा देऊन तो मारणमारा थांबवला.

बाईसाहेबांच्या कुमारीजी वरती रोखलेल्या नजरेत राग, ईर्ष्या, भय, अगतिकतेचे मिश्रण होते. धनदास वातानुकूलित दालनात घामाघूम झालेला. चोराचा चेहरा झाकलेला असल्यामुळे ना त्याची प्रतिक्रिया कोणाला कळू शकली, ना पडदा त्या लहरींच्या माऱ्यामुळे बंद पडल्यामुळे त्यावरच्या माणसाची. तिथे प्रत्यक्ष हजर नसल्याचे हायसे वाटणारी ती असणार होती, इतके खरे.

"हा मारा सध्या दहा हात परिघाच्या क्षेत्रात फैलावतो. तो अचूक नेमका एका व्यक्तित्वर रोखता यावा, यासाठी मला जास्तीची काही साधनसामुग्री लागणार आहे. त्यासाठी लागणारे विशिष्ट पदार्थ परदेशातील फक्त एका प्रयोगशाळेत उपलब्ध आहेत. ते तिथून सरळपणे मिळणारे नाहीत." तिचे ते वेडसर छटेचे हिरवे डोळे चोरावर रोखत तिने मागणी केली. "बेनाम आता इथे मला तुमची मदत हवी आहे. तुमच्या डाकू संघटनेतील आंतरराष्ट्रीय संबंधितांचा उपयोग करून, तुम्ही मला ते पदार्थ मिळवून द्यायचे आहेत. ते नेमके कुठे पोचले हे कोणाला कळू न देता. बोला. कधी पर्यंत हे काम साधू शकाल?"

चोराकडे या प्रश्नाचेसुद्धा काही उत्तर नव्हते. असते तरी त्याने ते देताच त्याचे सोंग उघडे पडले असते. काय करावे अशी त्याची चुळबुळ चालू असता, पडद्यावरचे दृश्य पुन्हा उजळले.

"कुमारीजी, सुरक्षाविभागाकडून आपले उडनयंत्र दूर हटवण्याची विनंती करण्यात आली आहे. इथे काही मोठी गडबड झालेली आहे. त्याचा अंदाज घेण्यात अडथळा होतो आहे." सर्वोच्च मानकन्याचा आवाज पूर्वी इतका दमदार नव्हता. ताकदीपुढे नम्र होण्याची त्या सगळ्यांच्या हाडीमांसी खिळलेली सवय होती.

तोच त्या मानकन्याच्या पुढ्यातली सूचनाघंटी ठणठणली. त्यावर काही वेळ बोलल्यावर त्याचा चेहरा स्पष्ट गोंधळलेला दिसला. "बेनाम जर अजून त्या मजल्यावरच पोहोचलेला नाही, तर हा कोण आहे?"

सगळ्यांच्या नजरा आपसूक चोरावर खिळल्या. चोराच्या नजरेपुढे क्षणात पुढचे चित्र तरळून गेले. तो आणि त्याचा सखा खिडकीत पाडलेल्या भोकातून बाहेर पडताच, खुनी यंत्राच्या भेदक मान्यात सापडून तडफडत खाली कोसळत चाललेत. तेहतिसाव्या मजल्यावरून. त्याचे अंग शहारले.

या आणीबाणीच्या क्षणी करता येण्यासारखी एकच तोड कामाची होती. काय करायचे नक्की झाल्यावर त्याचे अंग चित्याच्या चपळाईने हलले. समोरच्या सरंजामातली काचेची बाटली त्याने खळकन फोडली. फुटलेल्या बाटलीची धारदार कड कुमारीजीच्या फुगीर गळ्यावर रुतेपर्यंत लावली. मोडक्या तोडक्या हिंदीमध्ये तितकीच धारदार आज्ञा केली. "चल. आपण आता इथून बाहेर पडूया. जरा मोकळ्या हवेत फिरायला जाऊया."

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण २

वेसाव्याच्या दांडीपासून थोड्या अंतरावर दाटीवाटीने झोपड्यांची रांग लागलेली होती. सकाळची उन्हे हवीशी वाटत होती. कारण ऐन मार्गशीर्षातले ते हिवाळी दिवस होते. आसपासच्या वर्दळीकडे, दर्याच्या खाऱ्या वासाकडे दुर्लक्ष करत, दोन मित्रांची जोडगोळी मासेमारीच्या वेगवेगळ्या सामानातून वाट काढत चालली होती. त्यातला जाडा जणू वाट दाखवत असल्यासारखा पुढे चालत होता. दुसरा काटकुळा तरुण पेंगुळलेला अधूनमधून डुलकीत तोल गमावत सावरत त्याच्या मागोमाग जात होता. अखेरच्या झोपडीपाशी ते पोहोचले. भरतीची लाट त्यामागच्या कठड्यावर गर्जत आपटली. तिचा हलकासा शिडकावा त्यांच्या अंगावर शिवरला. जाड्याने दारावर विशिष्ट क्रमाने थांबत थांबत ठराविक ठोके ठोठावले.

दारामागून कडी काढल्याचा आवाज आला. ते उघडले गेले. घट्ट तुमान आणि मळकट डगला घातलेल्या एका बाईने त्यांच्याकडे न बघताच आत घुसायची खूण केली. ते आत शिरताच बाहेर एकवार टेहळून लगोलग दार लावून घेतले. पुन्हा आपली जागा धरून बसती झाली. ती जेमतेम दोन-तीन पुरुष लांबीरुंदीची छोटी खोली होती. त्यात मासेमारी जाळी आणि पेट्यांची गर्दी असल्यामुळे तीन वयस्कर माणसे कशीबशी जमिनीवर फतकल मारून दाटीने बसलेली होती. त्या मित्रांच्या जोडगोळीला तिथे बसता येणे अशक्य होते. त्या खोलीला खिडकी नव्हती. माश्याच्या घाणीचा वास डोके उठवणारा होता. तरी कोणालाच त्याचे काही वाटत नव्हते. अंधुक दिव्याचा उजेड होता.

"सखा, आमची तातडीची बैठक चालू आहे. आदिवासींचा आख्खा गाव काही दिवसांपूर्वी गायब झाला आहे. ती सगळी माणसं मेलीत. कारणच कळत नाही. फार गंभीर

मामला आहे. त्याचा विचार करतो आहोत. अशी काय आणीबाणी झाली की तू आमच्या बैठकीत व्यत्यय आणायला धजावलास?" भरपूर पांढरे केस-दाढी-मिशा असणाऱ्या माणसाने जरबेने विचारले.

"आणि आम्हाला न विचारता परस्पर हा तिन्हाईत माणूस या गुप्त ठिकाणावर आणलास?" टक्कल असलेल्या तिसऱ्या माणसाने काटकुळ्या माणसावर बोट रोखले.

"आम्हाला इतकी काळजी घ्यावीच लागते." कोरडेपणाने म्हणत त्या खप्पड बाईने बसल्या जागेवरून काटकुळ्या माणसाच्या हातांमध्ये अनोख्या चपळाईने हातकड्या चढवल्या. "याची ओळख दे सर्वात आधी."

"हा बावळ्या. माझा मित्र आहे. एक खूप तंत्रकुशल चोर आहे. काल मी त्याला जोडीला घेऊन महामहिमच्या मुख्यालयात रात्री घुसखोरी केली. ते एकट्याने करायचं काम नाही. तुम्ही जाणता." जाड्याने उत्तर दिले.

"पण याला इथं का घेऊन आला आहेस?" दाढीवाला.

"त्याला आपल्या गुप्त कारवायांची माहिती आहे?" टकलू.

"हा एक चोर एवढ्या भरवश्याच्या लायक आहे?" बुचडा बांधलेली खप्पड. तिघांनी धडाधड सख्यावर प्रश्नांची फैर झाडली.

"आपण याच्यावर खात्रीने विश्वास ठेवू शकतो. आजपर्यंत त्याने कधी कोणा गरीबाचे-दुर्बळाचे पैसे लुटलेले मी पाहिलं नाहीय. उलट बड्या पैसेवाल्यांना लुटणं खूप अवघड काम असतं. त्यांची कडेकोट सुरक्षा व्यवस्था असते. नेमलेले रक्षक असतात. तरी हा पट्ट्या नेहमी धोका पत्करून, बंगले आणि ऊंच इमारतींच्या माथ्यांवरचे गगनमहाल लुटत असतो." बावळ्याने या स्तुतीने अवघडून सख्याकडे भिवया उंचावत पाहिले. बैठकवाली तिघंसुद्धा भुवया उंचावून सख्याकडे पाहू लागली. त्यात कौतुकाएवजी साशंकता जास्त होती.

"त्याला सोबत नेताना मी आपल्या गुप्त हेतूची कल्पना दिली नव्हती. हिऱ्यांचं आमिष दाखवून मी याला नेलं होतं. पण तिथून सुटका करून घेताना आपल्या कामांची ओळख द्यावी लागली. मात्र जीव वाचवून सुटणं इतकं अवघड झालं की आपल्याला हवा होता, तो महामहिमचा संगणकीय गुप्त माहितीसंचय उडवता आला नाही." सख्याने नाईलाज दाखवायला हात-खांदे वर उडवले. "तिथं मी जे काही पाहिलं-ऐकलं ते विश्वास ठेवायला अचाट अतर्क्य कठीण आहे. साक्ष देण्यासाठी बावळ्याला इथं बरोबर आणला आहे. कदाचित तुम्ही ज्याची चर्चा करत आहात त्याचं उत्तर मिळेल."

सख्याने आपल्या पाठीवरच्या पिशवीतला घडीचा संगणक काढून उघडला. बैठकवाल्या तिघांच्या पुढ्यात धरला. "माझ्या गुप्त चल-चित्रकाने टिपलेल्या काल तिथं चालू असलेल्या त्यांच्या गुप्त बैठकीतल्या या गोष्टी पाहा." त्याने एकामागोमाग तिथं टिपलेली दृश्ये दाखवायला सुरुवात केली.

बावळ्याचे डोळे विस्फारले. सख्याने त्याच्या मागोमाग आत प्रवेश न करता ती बाईसाहेब, ती कुमारीजी, तो धनदास या सगळ्यांचा वार्तालाप एवढा व्यवस्थित कसा टिपला? त्यांच्या छोट्या संगणकावरील दृश्ये देखील? दोघांची नजरानजर होता सख्याने डोळे मिचकावले. "उडनयंत्र काय एकट्या कुमारीजीची मिरास आहे? आमच्याकडे आमची आहेत."

दृश्ये एकामागे एक धावत होती. "अरे! हा तर आपला कल्लू?" बाईसाहेबांनी थारावलेल्या मोर्चेकऱ्यांच्या नेत्याकडे निर्देश करत दाढीवाल्याने ओळखले. "वाटलं नव्हतं हा त्या सत्तापुजारिणीच्या भुलाव्याला फसण्याइतका मुर्ख माणूस असेल."

"छँ! बल्लू फुटला? दारूला विकला?" खप्पड उसासली. मध्यप्रदेशातील कामगार नेत्यांना धनदासच्या आमिषाला सहजी बळी पडताना पाहून. "सख्या हे प्रत्यक्ष चित्रण पाहिलं

नसतं, तर मी बल्लूच्या इमानदारीवर वाटेल त्याची पैज खेळले असते. जगात आता विश्वास तरी कोणाचा धरायचा?"

"पुरे पुरे. अजून काही बघायची शक्ती माझ्यात नाही." टकलू विव्ळला. कुमारीजीच्या यंत्रांनी केलेले आदिवासींचे खून पाहिल्यावर डोळे झाकून घेत. "ती सिनीवाली आणि तिचा नवरा यांना मी भेटलेलो मागे जंगलदौऱ्यात. आदिवासी असले तरी त्यांच्यात अंधश्रद्धांचा पगडा मी कधी पाहिला नव्हता. त्यांच्या जुळ्या बछड्यांनासुद्धा नराधमांनी जिवंत सोडलं नाही. कितीही वार्डटातली वार्डट शिक्षा त्या अवपिपासेचा न्याय करायला कमीच पडेल."

"तुम्ही अजून काही बघणं आवश्यक आहे." असं म्हणून सख्याने कुमारीजीने तिथल्या बैठकदालनात दाखवलेले खुनीयंत्राचे प्रात्यक्षिक सगळ्यांना बघणे भाग पाडले. बराच वेळ तिथे मौन पसरले.

"ही काही भ्रमबाजी असेल? यंत्रांचं दूरनियंत्रण नक्की केलं गेलेलं आहे. यंत्राला स्वतःची इतकी बुद्धी असूच शकत नाही." खप्पड ठामपणे हातावर हात आपटत म्हणती झाली.

"असा संशय तुम्ही सगळे घेणार, हे मला ठाऊक होतं. म्हणून मी बावळ्याला इथं घेऊन आलो आहे. बावळ्यानं प्रसंगावधान ठेऊन त्या अवपिपासेला ओलिस धरली. केवळ म्हणून आम्ही आता तुमच्या पुढ्यात जिवंत आहोत. त्या यंत्राने आमचा विचारांपलीकडे पाठलाग केला. पाठलाग चुकवायला अनेकानेक वाहनांचा आम्ही उपयोग केला. पण दोन तासांनी यंत्राचा सगळा विद्युतसंचय घट रिकामा झाला. ते ऊर्जा संपून कोसळलं. तेव्हाच आम्ही धावाधावीतून खरे सुटलो." सख्याने बावळ्याला तिघांच्या पुढ्यात ढकलले. "विचारा याला त्या खुनी यंत्राने आमचा कुठं-कुठं कसा-कसा पाठलाग केला? त्याबद्दलच्या तुमच्या सगळ्या शंका."

बावळ्यावर तिन्ही वयस्कर व्यक्तींच्या प्रश्नांचा हल्ला झाला. बावळ्याने होता होईल तितक्या प्रश्नांची उत्तरे दिली. तो सख्यासारखा कसबी अभियंता नव्हता. तांत्रिक बाबी त्याला

उलगडता आल्या नाहीत. ते कसे कसे पळाले. यंत्राला चकवायला त्यांनी किती आणि कोणत्या तिकडम केल्या. यंत्र त्यांच्या हूलीला कसं पुरुन उरलं. उलट यंत्रानेच त्यांना पाठलाग सोडल्याची हूल कशी दिली. दबा धरून कसे बसलेले, बंद पडल्याची खेळी कसे खेळले, ते सारे तपशीलवार सांगितले. त्यांना देखील असेच वाटत होते की माणसे दूरनियंत्रणाने यंत्र चालवताहेत. पण मग भूमिगत गटारांमध्येसुद्धा यंत्राने त्यांची पाठ सोडली नाही. तिथं तर भ्रमणध्वनीसुद्धा संपर्कक्षेत्राच्या आवाक्याबाहेर असतात. कोणत्याच बाहेरच्या दूरलहरी पोहोचू शकत नाहीत.

पुन्हा काही काळ मौनात गेला. "अजून कोणाला या खुनी यंत्राची माहिती आहे? दुसऱ्या कोणाला याची कल्पना दिली आहेस?" दाढीवाल्याने विचारले. "हे फार भयानक आहे. भल्या माणसांची बुऱ्या माणसांशी लढाई शतकांमागून शतके चालू आहे. पण ही लढाई?" पुढचा विचार सहन न झाल्याने टकलूने तोंड आवळून घेतले. "ही लढाई आपण आता आधीच हरलेली आहोत. आपण संपणार आहोत. उद्या की परवा? एवढंच ठरायचं बाकी आहे. शेवटी अवपिपासू माणसांनी हा सर्वनाशी भस्मासूर जागा केलाच." टकलूचे उरलेले बोलणे खप्पडने निराश स्वरात पुरे केले.

"मंडळी यातून तुम्ही काहीतरी उपाय काढाल, असं वाटून मी सुटका होताच थेट तुमच्याकडे धाव घेतली. आपणा क्रांतीच्या पाईकांपैकी, विचारशील अश्या तुमच्यासारख्यांनी जर हातपाय गाळले, तर मग ओढवू घातलेला सर्वनाश टाळण्यासाठी लढायचं कोणी?" सख्याने डोके गच्च धरले.

"त्या अवपिपासेला कुमारीजीला संपवावं लागेल. तिनं अजून पुढला टप्पा गाठायच्या आधी." खप्पड मुठी जोरात आवळत म्हणाली. "सखा, तू आणि तुझ्या या मित्रानं ते काम पार पाडावं. तुम्हाला ज्या काय साधनांची गरज पडेल, ती आम्ही पुरवू. महामहिमच्या मुख्यालयात

घुसून तुम्ही परत आलेले आलात. दुसरं कोणी हे काम साधण्यासाठी तुमच्यापेक्षा सक्षम नाही. बोला कामगिरीवर कधी निघता?"

"काय बोलतोस बावळ्या?" सख्याने विचारले.

"नाय बाबा नाय. चोरीचं वेगळं. खून वेगळा. आपून नाय खुनाच्या भानगडीत अडकणार." बावळ्याने निक्षून सांगितले.

"खून नाही जमणार, तर निदान त्या खुनी यंत्रांच्या तळावर घुसून, ती सगळी मोडूनतोडून नष्ट करायचं काम तरी तुला जमणार काय? त्या प्रयोगशाळेचा ठावठिकाणा मला पुरता ठाऊक आहे." टकलूने उपहास करत विचारले.

"सरळ सांगा की राव? मला मरवायचाच हाय. एका यंत्रापासून जीव वाचवायला जे काय करावं लागलं, ज्याचं नाव ते. तसली कितकी आनी यंत्र तिथं असतील काय मायती? आपल्याला काय जमनाऱ्यातलं नाय. मी एक मामुली चोर हाय. तुम्ही आनी कोनी बघा जी." बावळ्याने पुन्हा नकार दिला. सख्याकडे दुजोऱ्याच्या अपेक्षेने बघितले. त्याने नजर टाळली. बावळ्या घळीला आला.

"याचा आपल्याला काही उपयोग होणारा नाही." टकलू बेफिकीरीने खांदे उचकटत बोलला. "पण याला आपल्या गुप्ततळाची, आपली माहिती झालेली आहे. याला आता असाच मोकळा सोडता येणार नाही. याचं करायचं काय?"

"याला कैदेत फुकट पोसत बसायला कोणाला परवडणारं आहे?" खप्पड डोळे बारीक करून बावळ्यावर रोखत तीक्ष्णपणे म्हणाली. "याला संपवलेला बरा. सखा याची मान मोड." बैठकीतल्या तिघांच्या नजरा अपेक्षेने सख्यावर खिळल्या.

"मी खात्री देतो ना याची." सखा परिस्थितीच्या या वळणाने चक्रावला. "तो नाही बोलणार कुठेच कसा."

"आणि बोलला तर? अशीच खात्री आता आता मी बल्लूची देत होते." खप्पड.

"आणि मी कल्लूची." दाढीधारी.

"आपण कोणीच त्याची शहानिशा करायला शिल्लक उरणार नाही. आपले वैरी त्याशिवाय गप्प बसणारे नाहीत. याला त्याचा जीव जास्त प्यारा आहे. याला धमकवायची खोटी की तो घळाघळा सगळी माहिती ओकेल." टकलू.

"आणि याच्यापर्यंत पोहोचायला त्यांना फार वेळ लागणार नाहीय. आतापर्यंत याचा काही ना काही शारिरीक घटक सापडून, याचा सगळा जैविक माहितीसंचय त्यांच्या संगणकांपर्यंत पोहोचला असेल. राष्ट्रीय सरकारी माहितीसंचयामधून याचा शोध घेण्याची प्रक्रिया सुरु देखील झालेली असेल." खप्पड.

"बावळ्या हे म्हणत आहेत ते खरं आहे." सखा बावळ्याचे खांदे घुसळत बोलला. "आपल्याकडे हल्ला करायचा की नाही हा पर्याय नाहीय. जिवंत राहायचं तर आपण आधी हल्ला करायला हवा आहे."

"तू मला याच्यात कशाला अडकवला?" बावळ्या व्यथित नजरेने सख्याकडे पाहत राहिला. सख्याने नजर झुकवली. त्याच्याकडे या तक्रारीचे उत्तर नव्हते. "मला यातलं काय बी कळलं नाय. काय बी जमणारं नाय. मला जाऊ द्या ना?"

"सख्या चल. आता वेळ लावू नको." खप्पड कठोर होत बोलली. "तुला जमणार नसेल तर मला हे काम पार पाडावं लागेल. पण कर्तव्याला तू चुकलास. हा ठपका तुझ्यावर कायमचा बसेल." सख्या किंकर्तव्यमूढ होऊन नुस्ता उभा राहिला. खप्पड उठली. तिची बोटं बावळ्याच्या गळ्यावर रुतली. हातात बेड्या असल्याने बावळ्या असहाय्य होता. त्याची जीव वाचवायची तडफड फडफड झाली. मग थंडावली.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ३

डोळ्यांवरती आलेली अंधेरी उतरून बावळ्या हळूहळू भानावर आला. त्याचं डोके अजून गरगरत होते. आपण कुठे होतो, काय परिस्थितीत होतो, याचा विचार येताच तो झटक्यात सरळ झाला. डोळ्यांच्या चार जोड्या त्याच्यावर खिळलेल्या त्याने पाहिल्या. त्या चारही चेहऱ्यांवर हसू फुटत होते. सख्याने आधार देऊ करून बावळ्याला बसता केला. खप्पडने पाण्याचा पेला पुढे केला. बावळ्याने तोंड रागाने त्यापासून दूर फिरवले. तिला हसण्याची जोरात उबळ आली. का कसे माहीत? हसताना ती खप्पड न वाटता खूप सुंदर वाटली. म्हणाली, "घे रे घे. रुसू नको."

पेला आपल्या हातात घेत सख्याने बावळ्याच्या ओठांशी नेला. "पी. तुला बरं वाटेल." बावळ्याची गोंधळलेली भयभीत नजर बाकी तिघांवरून फिरली. "त्यांनी जरा गंमत केली रे तुझी." सख्याने पाठीवर दिलासा देत थोपटले.

"या जीवनमरणाच्या रोजच्या लढाईचा ताण झेलत, आमची विनोदबुद्धी आता विचित्र झालीय. तुला त्रास झाला. मी सगळ्यांतर्फे माफी मागतो." टकलू म्हणाला.

"यांना आम्ही त्यागमूर्ती म्हणून चिडवतो." सख्याने त्याची ओळख करून दिली. "आणि यांना सक्तीसक्त म्हणतो. लोकांवर कोणते नियम सक्तीने लादले पाहिजेत, त्यांचा उहापोह ते नेहमी करत असतात म्हणून." दाढीवाल्याचा निर्देश करत सखा म्हणता झाला.

"मला हे लोक उतावळी गनीम म्हणत असतात." खप्पड हसायचं थांबवून बोलती झाली. "मी नेहमीच हाणामारीसाठी तयार असते म्हणून. पण खरं सांग. आम्ही सगळे पट्टीचे सराईत अभिनेते आहोत की नाही?"

"हं!" गंभीर होत त्यागमूर्ती उसासला. "या सोंगाढोंगाच्या बळावर प्रतिपक्षाला हुलकावण्या देत आम्ही अद्याप जिवंत राहिलोय."

बावळ्याच्या नजरेतले भय मोठ्या प्रमाणात कमी झालेले दिसले. पण त्याची सख्यावरची नाराजी कमी झाली नव्हती. ओठांशी धरलेला पेला त्याने दूर सारला. सखा ओशाळवाणे हसला.

"हे बघ बावळ्या, त्या गगनमहालात तुला जी माणसं दिसली, त्यांचा एक पक्ष आहे. सत्ता पैसा ताकदीची न संपणारी भूक असणारा. इतर माणसांच्या वाट्याचं हिरावून आपली भर करणारा. इतरांच्या वाट्यातले दगड-माती हिरावल्याशिवाय, त्यांचा गगनमहाल उंच होऊ शकत नाही. तो उंच उंच गेला तरी त्यांना सतत भीती भेडसावत असते. त्याच्यापेक्षा कोणी उंच केला तर? म्हणून ते सतत इतरांना लुटत, ठगत, मोडत, मारत त्यांच्यावर अन्याय करत राहतात. आपली मनमानी लादत राहतात." त्यागमूर्तीने निरूपण केले.

"आणि त्यांना तसं करण्यापासून रोखू पाहणारा आमचा एक पक्ष आहे. उठावखोरांचा. आमच्यातल्या या लढाईत तुला ओढल्याबद्दल मी तुझी माफी मागतो. गोष्टी अश्या इतक्या बिघडून जातील, याची मला आधी कल्पना नव्हती." सख्याने बावळ्याचा हात हातात घेतला. थोपटला.

"तुला आता जिथं जायचं असेल तिथं जायला तू मोकळा आहेस." गनिमीण बावळ्याच्या हातातल्या बेड्या मोकळ्या करत म्हणाली.

"किंवा तुला वाटलं तू आमची साथ देऊ शकतोस, तर तुझं आमच्यात स्वागत आहे." सक्तीसक्तने खुला प्रस्ताव दिला.

"म्हणजे त्या बाईला मारायचं?" बावळ्याने सुकलेल्या ओठांवर जीभ फिरवत विचारणा केली. पुन्हा तिथे हसण्याचा हल्लकल्लोळ झाला.

"या लोकांनी आजपर्यंत एखादी मुंगीसुद्धा मारलेली नाही." सखा खो खो हसत उत्तरला. "हाच तर फरक आहे त्या खलांमध्ये आणि आमच्यात."

"आम्ही त्यांना ठार मारत नाही. पण आम्हाला ठार मारायची पहिली संधी ते कसेच सोडणार नाहीत." सक्तीसक्त ओठ आवळत बोलला.

"याचसाठी आम्हाला हा असा छुपा कारभार हाकावा लागतो. जिवंत राहिलो तर ना लढणार? ते लोकांवर अत्याचार करूनसुद्धा लोकांसमोर उघड वावरतात. पण त्यांना कसं रोखायचं ते सांगायला, आम्ही चौकात उघड उभे राहिलो तर मेलोच." त्यागमूर्ती उसासला.

"त्यांना कसं रोखायचं?" बावळ्याच्या या भाबड्या प्रश्नाने सुक्या गवतावर जणू ठिणगी टाकायचं काम केले. त्या तिघांच्या आतला सामाजिक विचारवंत खडबडून जागा झाला आणि प्रवचनांचा पिट्ट्या पाडला गेला. बावळ्यासारख्या शाळा महाविद्यालयाकडे कधी न फिरकलेल्या माणसाची, 'नळी फुंकली सोनारे, इकडून तिकडून गेले वारे' अशी गत झाली. प्रदूषण, जागतिक तापमानवाढ, प्लास्टिकच्या विल्हेवाटीची समस्या, अणुस्फोटके, रासायनिक जैविक शस्त्रे, कामगारांचे शोषण, गरिबांचे कुपोषण, जैवविविधतेचा न्हास, सरकारी भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण अशा अनेक समस्यांचा आणि त्या दूर करण्यासाठी प्रस्तावित कल्पना सिद्धांतांचा पाऊस बावळ्यावर कोसळला. तो त्यात कोरडा राहिला हे अलाहिदा.

सख्याने ते बावळ्याच्या कोऱ्या चेहऱ्यावरून ओळखले आणि तो खदाखदा हसू लागला. "मंडळी तो शिकलेला नाही. त्याला यातलं काहीही कळत नाही आहे. त्यानं नेमकं काय काम करायचं, तेवढंच जरा सोपपेपणानं त्याला सांगाल का?"

"बावळ्या तू माझ्या स्वयंसेवकांच्या गोटात सामील होऊ शकतोस." सक्तीसक्त हातांवर हात चोळत म्हणता झाला. "जगातल्या या सगळ्या अनर्थाचं मूळ आहे पैसा. तो पैसा समूळ नष्ट केला की आपोआप सगळं शोषण थांबेल." बावळ्याच्या चेहऱ्यावरचे मोठे प्रश्नचिन्ह वाचून, त्याला बोलायची संधी न देता आधीच सक्तीसक्तने घोडे पुढे दामटले. "म्हणजे चलनी नोटा आणि नाणी नष्ट करायची. सगळा व्यापार थेट वस्तूच्या बदल्यात वस्तू असाच केवळ करायचा. मग नफेखोरी, दलाली आणि व्याजाच्या रुपात माणसांना एकामेकांचा गैरफायदा घेताच येणार नाही. पैसा असं काही साठवून ठेवायला नसेल, तर लोकं साठा करणार तरी कशाचा?"

"मग मी चोरी कशाची करनार?" बावळ्यासाठी अर्थात त्याच्या उपजिविकेचा प्रश्न जास्त गहन होणारा होता.

"तेच तर मी म्हणतो आहे. चोरी, लुटमार, डाके सगळी गुन्हेगारी बंद पडेल. सगळीकडे सुराज्य निर्माण होईल." सक्तीसक्त स्वतःच्या हुषारीवर खूष झाला.

"सोनं. मला सोनं चोरता येईल की." बावळ्यासुद्धा आपण शोधलेल्या तोडीवर खुशालला.

"अं हं. सोनंसुद्धा चलनच आहे. ते देवाणघेवाणीसाठी वापरायला लोकांना मनाई ठेवायची." सक्तीसक्तने रागाने मान नकारार्थी हलवली.

"लोकांना मनाई करनार कोन?" बावळ्याला आश्चर्य झाले.

"सरकार." सक्तीसक्तने उत्तर दिले.

"कोनाचं? तुमी तर म्हनता सरकार तुमच्या विरोधात हाय."

"आमचं सरकार असेल ते."

"ओओ! म्हनजे तुमाला पंतप्रधान बनायचं हाय राव." सगळं काही कळल्याचा भाव बावळ्याच्या चेहऱ्यावर झळकला.

"गप्प बैस मुर्खा. असं मी कधी म्हटलं? लोकांवर राज्य करायला कोणत्या प्रकारची आदर्श राज्यव्यवस्था असावी, ते आपण नक्की करायचं. एवढंच आपलं काम आहे. कार्ल मार्क्स त्यात अपयशी ठरला. त्याच्यापेक्षा जास्त चांगली समाजव्यवस्था नियमपद्धती आपल्याला शोधून काढायची आहे. मग लोक ती आपोआप लागू करतील." सक्तीसक्तीने बावळ्याचे दोन्ही खांदे जोशात गच्च आवळले.

"मी तर अडानी मानूस हाय. मी काय शोधनार?"

"ते शोधायचं काम माझ्यावर सोड. मी शोधून काढलेले विचार लोकांपर्यंत पोहोचवायचं काम तुझं. छापलेली पत्रकं तू लोकांमध्ये फिरून वाटायची. बोल जमेल?"

"जमलसं वाटतं. पन लोकं वाचतील याचा जिम्मा माझा नाय. हां! आधीच सांगलेलं बरं. मागे बंगाली जादूबाबाची पत्रकं वाटायचं काम मी केलं हाय. चार दिवस झालं तरी एक बी गिन्हाईक बाबाकडे आलं नाय. लागला की बाबा माझ्यावर खार खायला. म्हनायला लागला तू कागद समदे गटारात घातले. वाटले नाय. शपथेन सांगतो, मी इमानदारीत वाटले होते. आता बाबाच्या कागदात गटारात घालायच्या लायकीचा मजकूर होता. लोकांनी गटारात फेकले. यात माझी काय चूक?"

"माझी पत्रकं गटारात घालण्या लायकीची नसतात. काळजी करू नकोस." सक्तीसक्तीने अभिमानाने छातीवर हात ठोकले.

"काय लिवलेलं असतं त्यात?"

"पैसा जाळा."

"मग लोक तुमची कागदं आधी जाळतील की? लोकांना काय बाय पटलसं सांगा जी."

"सखा, तुला यात एवढं दात काढायला काय झालं?" सक्तीसक्त धुमसला. गनिमीण आणि त्यागमूर्ती एकमेकांशी सूचक नजरांचा खेळ करत हसू दाबून राहिले. "बावळ्या तेच आपलं काम आहे. लोकांना पटवून द्यायचं. त्यांच्यासाठी खरं फायद्याचं काय आहे ते."

"लय भारी काम हाय." बावळ्या आवंढे गिळत म्हणाला. "मला जमलसं अजाबात काय दिसत नाय. मी जातो. जाऊ?"

"हुषार आहेस बावळ्या. तू नेमकं ओळखलं हां!" गनिमीण सरसावली. "इतकी हयाती मागून हयात गेली या विचारवंतांची. पण आजपर्यंत लोकांना खरं बरं काय, ते समजावू शकले नाहीत कधी. मी काय म्हणते, या अक्कलेच्या गोष्टी तुम्ही अक्कल असलेल्याला ना शिकवू शकता? कितीशा लोकांना मुळात खरी अक्कल असते? म्हणून आपण गनिमी कावा करून समस्येचं मूळच नाहीसं करायचं. तू माझ्या हिरव्या गनिमी टोळीत सामील हो."

"म्हणजे काय करायचं?" बावळ्याने भीतभीत विचारले.

"शत्रूला शत्रूच्याच शस्त्राने ठेचला पाहिजे. काट्यानेच काटा काढला जाऊ शकतो. ही तोंडाची वाफ दवडून जिंकायची लढाई नाहीय. त्यासाठी धडाकेबाज कृतीची खरी गरज आहे." गनिमीणीने हाताची गच्च मूठ आवळून ठोसा हवेत मारला. तो बावळ्याला चुकवावा लागला. "कारखाने प्रदूषण माजवतात? ते उडवायचे. आम्ही चाळीस बेचिराख केलेत. विजेच्या जुळण्यांमध्ये जोडण्यांची गडबड करून." तिने स्वतःची पाठ थोपटून घेतली. "अणुस्फोटकांची दहशत आहे? तर ती गुप्तपणे निकामी करून टाकायची. लोक प्लास्टिक वापरतात? वापरणाऱ्यांच्या घरांना आगी लावायच्या. खुनी यंत्राना त्यातलंच एक यंत्र ताब्यात घेऊन त्यानं

संपवायचं. सगळं गुपचुप. पकडले न जाता. बोल. दुसऱ्यांना काय काय करा, ते शिकवत बसण्यापेक्षा, आपण आपलं काय ते करुन पार होणं, सोप्यं आहे की नाही?"

"खुनी यंत्र ताब्यात घ्यायचं?" बावळ्याच्या ओठांचा चंबू झाला. त्याच्या डोळ्यातली लकाकी सांगत होती की ही कल्पना त्याला फार आवडली आहे. "कस्सं?"

"अं अं?" गनिमीण चाचपडू लागली. बावळ्याने नेमकं योजनेतल्या सगळ्यात कच्च्या दुव्यावर बोट ठेवलेलं. "मला वाटतं आपल्याला त्याच्यासाठी तसल्या कुशल यंत्रतज्ञाची गरज आहे." तिचे डोळे सख्यावर खिळले.

त्याने आपल्याला त्यातलं काही कळत नाही खुणावले. "मी एक हौशी अभियंता आहे. यंत्रमानवांचं तंत्रज्ञान मला तितकं कळत नाही. आमच्या पाठलागावरचं यंत्र कोसळलं, तेव्हा ते नमुना म्हणून तपासायला ताब्यात घ्यायला पाहिजे होतं. पण आम्ही शरीराने आणि मनाने एवढे थकलेले होतो, त्यावेळी तसं सुचलं नाही."

"त्यासाठी कोणी तुला दोष देणार नाही." त्यागमूर्तीने सख्याच्या पाठीवर हात ठेऊन त्याला धीर दिला. "तुमची ती लढाईच होती. लढाईत विचारांचा ताळमेळ सुटतोच."

"लढाई? ही लढाई आपल्याला टाळू म्हणून टाळता येणारी नाहीय. माणसांनी रोगराईने होणाऱ्या मृत्यूवर मात केलीय. परिणामी माणसांच्या मृत्यूदराचं आणि जन्मदराचं नैसर्गिक संतुलन बिघडलंय. माणसांची ही लोकसंख्यावाढ सृष्टीत कर्करोगाच्या अनियंत्रित पेशींसारखी फैलावलीय. सगळ्या समस्यांचं मूळ कारण हेच आहे. लोकसंख्येला आळा घालायचा, ती कमी करायचा मार्ग आता माणसांनी युद्धे करुन एकमेकांना संपवणं हाच आहे. जगभरात युद्धे सुरू देखील झाली आहेत." तिचे हात हवेत झुंजायला लागले. बाकीच्यांना आपापली शरीरं वाचवावी लागली.

"डोळ्यांसमोर आपला सर्वनाश स्पष्ट दिसत असताना, काही न करता निव्वळ बसून राहण्यापेक्षा काही तरी केलंच पाहिजे. काहीही म्हणजे काहीही. मग आपणच यंत्रतज्ञ बनायला हवं. शत्रूकडूनच तंत्र शिकून घ्यायला हवं." गनिमीण तोफेसारखी धडाडली.

"गुरुची विद्या गुरुला?" सक्तीसक्तने एका वाक्यात सार काढलं. "मग कधी जाता त्या अवपिपासेकडं शिकवणीच्या वर्गाला?"

"ती कुमारीजी बया मला बघताच आधी माझा गला की वं घोटल?" बावळ्या विचाराने बिथरला. "नको जी नको. मी जातो. मला जाऊ द्या."

"बावळ्या धीर धर. आपल्या सगळ्यांना कोणालाही सहज जमेल असा अगदी सोप्या मार्ग आहे माझा. तो ऐक." त्यागमूर्तीने त्याच्या पाठीवर थोपटले. "जगाला बदलायचं आहे तर त्याची पहिली सुरुवात आपल्यापासून केली पाहिजे." बावळ्याला दिसले की यावर बाकी सगळ्यांची तोंडे वेंगाडली गेलीत. नजरा वर ढगांत गेल्यासारख्या फिरल्या आहेत. "जगाला एखादी गोष्ट करा सांगण्याआधी आपण करून दाखवली पाहिजे. काय बरोबर की नाही मी म्हणतो ते?"

बावळ्याने होकारार्थी मुंडी हलवली. "आजपासून तू प्रतिज्ञा कर. तू प्लास्टिक वापरणार नाहीस. रासायनिक खतं आणि किडनाशकं फवारलेलं अन्न खाणार नाहीस. प्रदूषण माजवणाऱ्या कारखान्यांमध्ये बनलेल्या वस्तूंचा बहिष्कार करशील. हवेत विषारी धूर सोडणाऱ्या गाडीवाहनांमध्ये बसणार नाहीस. तू शीतपेयं पिणार नाहीस. आणि...."

"हे नको. ते नको. नको नको सोडा जी. मी खायचं नी पियाचं तरी काय आनी कुठून? ते सांगा जी." बावळ्याने आक्रोश केला.

"हुं! इथं महानगरीत तुला असं जगणं अशक्य आहे. तुला त्यासाठी गावात जाऊन राहावं लागेल." त्यागमूर्तीनी कबुली दिली. "मी आणि माझा परिवार जंगलाच्या सीमेवर राहतो."

"मंग तुमी इथं कसे आला जी तुमच्या जंगली गावापासून? इतकं लांब पायी चालत?"
बावळ्याला प्रश्न पडला.

"शहरात यायचं तर नाईलाजाने शहरी रित पाळावी लागते. पण तुला सांगतो,"
त्यागमूर्तीचा आवाज चढला. "एक ना एक दिवस लोकांना वळावंच लागेल अशा जगण्याकडं.
तो दिवस लांब नाही. माणूस निसर्गापासून लांब गेला आहे. हेच आजच्या काळातल्या सगळ्या
समस्यांचं मूळ कारण आहे. आपण निसर्गाकडे परत जायचं."

"मी तुमच्या जंगल गावात आलो तर काय काम करनार तिथं?" बावळ्या विचार करत
होता.

"शेती. तू आमच्या शेतकरी कार्यकर्त्यांच्या मेळ्यात सामील हो."

बावळ्याचे डोळे यावर अंधूक धुकधुकले. "नाय जी. चोरी पलीकडं मला काय बी येत
नाय. गावात तिकडं तशी लई लोकां आधीच शेतीत जीव देतात नी मरतात हाय. इथं शहरात
कुनाला बी तेचा काय फरक पडत नाय. मला इकडं जगतोय तो तरी जगू द्या वं. मला जाऊ
द्या."

गनिमीणीने उठून दार उघडून धरले. "तुझ्या निर्णयाचा आम्ही आदर करतो. तुला तुझा
मार्ग प्रशस्त आहे."

बावळ्या सगळ्यांना हात जोडत माफी मागत तिथून बाहेर पडला.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ४

बावळ्या रुळांवर आपल्या नादात विचार करत बसला होता. मुंबापुरीच्या साखळडबा गाड्यांची वाहतूक ज्या लोहरुळांवरून चालू होती, त्यांचा विश्रामासाठी उपयोग करणे शहाणपणाचे नव्हते. पण बावळ्या त्या रुळांच्या शेजारी असलेल्या झोपडपट्ट्यांचा रहिवासी होता. तिथले सारे रहिवासी विरंगुळा हवा झाला की इथेच येऊन बसत. त्याशिवाय त्या दाट झोपड्यांच्या गर्दीत दुसरी मोकळी जागा नव्हती. त्याच्या समोर रुळांमधल्या मोकळ्या जागेत पोरांचा चेंडूफळीचा खेळ रंगला होता. त्यांचा कल्ला चालू होता. धडधडत जाणाऱ्या गाड्यांचा आवाज होता. झोपडपट्टीत कोणाकडे बारसे असावे. तिथे लावलेल्या गाण्यांचा आवाज कर्णा मोठ्याने कोकलत होता. आवाजांचा गदारोळ माजून होता. त्याची सवय झाली असल्याने झोप न येण्यासाठी ते कारण नव्हते. खरेतर कालच्या आख्ख्या रात्रीच्या जागरणामुळे जमिनावर आडवे झाल्या झाल्या, त्याला लगोलग झोप लागायला हवी होती. नेहमीसारखी. पण....

बावळ्याच्या आयुष्यात एका रात्रीत काही मोठी उलथापालथ झाली होती. शेती? त्याला कोणीतरी गावात परतण्याचा प्रस्ताव दिला होता. आणि आयुष्याच्या या अचानक आलेल्या वळणावर तो ठेचकाळला होता. काय निर्णय घ्यावा तो भांबावून गेला होता. त्याच्या नजरेसमोरून त्याचा जीवनपट सरकत होता.

लहानपणातल्या आंबटगोड आठवणींचा पट उलगाडत होता. आपल्या आईबाबांबरोबर लहानगा बावळ्या आणि त्याची बहीण शेतावर काम करत होते. त्यांचं काम म्हणजे नुस्ता खेळ असायचा. बाबा काम वाढवून ठेवले म्हणून चिडायचे. आई मात्र यातूनच ते शिकतील म्हणून

त्यांची बाजू घ्यायची. मायेच्या सावलीतले ते फार सुखद दिवस होते. बावळ्या बारा वर्षांचा झाला तेव्हा त्यांच्या या सुखाला दृष्ट लागली.

नव्याने बांधल्या जाणाऱ्या धरणक्षेत्रात त्यांचे गाव आणि शेत येत होते. म्हणून त्यांना हाकलून लावण्यात आले. शहरातल्या लोकांना पाणी आणि त्यावर बनणारी वीज हवी होती. त्यासाठी पिढ्यानपिढ्या नांदलेले काही शेतकरी संसार आणि गाव उध्वस्त झाले, तर तेवढी किंमत मोजायला कोणाला वावगे वाटत नव्हते. कारण ती किंमत ती माणसे स्वतः मोजणार नव्हती. लाखोंच्या फायद्या आणि विकासासाठी काही शेकडोंची वाताहात त्या लाखोंच्या नजरेत क्षम्यच होती.

विस्थापितांना आपल्या फायद्याच्या जमिनी कोण देणार? बदली जमीन म्हणून पडीक जमीन मिळाली होती. सतत तीन वर्षे लागोपाठ पावसाने पाठ फिरवल्याने, घरात होते नव्हते ते सारे किडुकमिडूक संपले. नवीन पेरण्या करायला काहीच नव्हते. कर्ज काढण्याशिवाय पर्याय नव्हता. कर्ज काढले. हवामानाच्या लहरी तडाख्यातून पीक जेमतेम आले. पण भाव इतके कोसळले की त्यातून खर्ची घातलेली रक्कमसुद्धा मिळाली नाही. झालेले कर्ज फिटले नाहीच. होते ते फिटवण्यासाठी पुन्हा शेती करायला लागणार होती. त्यासाठी नव्याने कर्ज घ्यावे लागले. कर्जाच्या दुष्टचक्रात पुरते फसले. तीन वर्षे उलटली. ती शेती कधी फळली नाही. गहाणवटीत जमीन गेली. खचलेल्या बाबांनी आत्महत्या केली.

कालचे शेतमालक शेतमजूर झाले. शेतात राबण्यापलीकडे त्यांना दुसरे काही माहीत नव्हते. येत नव्हते. मात्र बड्या जमीनदारांचे धोरण गरजू मजूरांना कमीत कमी पैशात राबवून घेण्याचे होते. ती एक प्रकारची गुलामी होती. त्यात पोटभर अन्नसुद्धा मिळत नव्हते. त्या कुपोषणाने बावळ्याची अशक्त झालेली बहीण तापाचे निमित्त होऊन मेली. बावळ्या अठरा वर्षांचा गडी झालेला होता. जेव्हा बावळ्यालासुद्धा ताप चढला, जगतो की मरतो? प्रश्न बनला, तेव्हा आईने त्याला घेऊन तिथून पळ काढला.

ते शहरात मुंबईत आले. सगळ्या निर्वासितांचा तोच शेवटचा आधार होता. तिथे झोपडपट्टीचा नरक त्यांची वाट पाहत होता. जगण्यासाठी माणसांना किती बेशरम निर्दय व्हावे लागते, त्याचे अनेक धडे तिथे त्यांना गिरवावे लागले. पावला-पावलाला बावळ्याला बाबांसारखी आत्महत्या करावी आणि मोकळे व्हावे असे वाटायचे.

पण आईची आशा दुर्दम्य होती. एक ना एक दिवस नक्की यात बदल होईल. कधी धीर सोडू नकोस. ती कायम त्याची समजूत घालत राहायची. दर रात्री बावळ्याला झोपी जाताना ती म्हणायची, उद्याचा दिवस त्यांच्यासाठी चमत्कार आणणार आहे. पण तो बदल कसा आणायचा? याचे त्या अडाणी माऊलीला ज्ञान नव्हते. ना ते कधी तिच्यापर्यंत पोहोचू शकले.

तिच्याबरोबर बावळ्या ज्या कारखान्यामध्ये काम मिळाले तिथे पिचू लागला. तो रसायनांचा बेकायदेशीर कारखाना होता. कामगारांच्या सुरक्षेचा वा सोयींचा कसलाच विचार तिथे नव्हता. त्यामुळे इतर कामाच्या जागी नोकरी मिळवायला, जशी रेटारेटी असायची तशी इथे नव्हती. तो मृत्यूचा सापळा होता. तिथे कामासाठी वरच्यावर जागा रिकाम्या व्हायच्या. वर्षभरातच तिथल्या विषारी वाफांनी आईचा बळी घेतला. एक जागा पुन्हा रिकामी झाली. बावळ्याच्या तरुण शरीरात थोडी जास्त धुगधुगी होती. ती संपण्याआधी त्या कारखान्यात अपघाती स्फोट झाला. कारखाना नष्ट झाला. तसाही आईच्या मागे बावळ्या सैरभैर होता. तो मोकळा झाला.

कशासाठी जगायचे? याला उत्तर नव्हते. अशावेळी त्याच्या आयुष्यात नवीन वळण आले. बावळ्याला जीवाची पर्वा उरलेली नव्हती. चार गुंडांच्या घेऱ्यातून एका तरुणीला त्याने दयाबुद्धीने वाचवले. ती एक सराईत सोनसाखळी चोर होती. आईने या वाटेवर जाण्यापासून त्याला कायम रोखले होते. आता ती नव्हती. बावळ्या या नव्या वाटेवर चालू लागला.

यथावकाश सरकारदार शिपायांकडून पकडला गेला. तुरुंगात धाडला गेला. ती तर गुन्हेगारांची सर्वात उत्तम शिक्षण देणारी शाळा होती. बावळ्या फार हुषार विद्यार्थी ठरला होता.

अवध्या महिनाभरात तो नवीन कसब सहजी आत्मसात करत असे. उफ! माणसांच्या पाचवीला पुजलेल्या या अनवधानी चुका. ज्या करण्यात बावळ्याचा हात कोणी धरू शकलाच नसता. त्याचे मूळ नाव काही वेगळे होते. पण गुन्हेगारांच्या दुनियेत त्याचे नामकरण बावळ्या झाले. दर वर्षाआड महिना-दोन महिने बावळ्याचा मुक्काम तुरुंगात पडे. दरवेळी नवा गुरु. नवीन चौर्यकला क्षेत्र. आणि अर्थात नव्या खुळचट चुका.

आज चोविसाव्या वर्षी बावळ्याची वर्षी अट्टल तिजोरीफोड्यांमध्ये लागत होती. याचसाठी सख्याने त्याची निवड सर्वात अवघड तिजोरी फोडण्याकामी केली होती. त्यासाठी ते काल त्या गगनमहाली गेले होते. पण नियतीचे फासे काही वेगळे पडले होते. बावळ्याला जाणवले होते की सखा त्याच्या नेहमीच्या गुन्हेगार साथीदारांच्या मांदियाळीत कुठेच बसत नव्हता. तो काही वेगळा होता. आई नेहमी आशेने म्हणायची, तो बदल खरेच बावळ्याच्या नशिबात येऊ घातला होता का? त्याचा उद्या काही वेगळाच होता?

त्याचा बसल्या जागेवर रुळांखालचे खडे एक एक पलीकडे फेकायचा चाळा नकळत चालू होता. त्यातला एक चुकारसा दगड बंटीवर जाऊन बसला. बंटी चेंडूचा झेला घेतच होता की तो सुटला. या दुहेरी नुकसानाने चिडून बंटीने बावळ्याला शिव्यांची लाखेली वाहिली. तो काय बोलतोय कळत नसल्यासारखा कोऱ्या चेहऱ्याने बावळ्या बंटीकडे बघत राहिला. बावळ्याकडून काही प्रत्युत्तर न आल्याने सगळ्यांना जरा आश्चर्य झाले. बंटीला टरकला?

बंटीचे वय छोट्याचे मोठ्यात रुपांतरण होण्याचे होते. त्याच्या वयाच्या इतर बारक्यांवर थोराड शरीराचा पूरेपूर फायदा घेत, धाक जमवून त्यातला एक टप्पा त्याने आधीच ओलांडला होता. आता त्याला सामाजिक स्तरावर वरची पायरी चढायची घाई झालेली होती. एखाद्या मोठ्याशी भिडून आपली वट वाढवायची घाई. बावळ्या अंगाने किरकोळ होता. त्याच्या नावावर हल्ली मोठा राडा वा मारामारी नोंदली गेली नव्हती. तुलनेत सोपे सावज? बावळ्याची आई-बहीण काढत ललकारत तो बावळ्यावर चालून आला.

काय घडतेय बावळ्याला दिसत होते. पण मेंदूत शिरत नव्हते. मेंदू दुसऱ्या गोष्टींमध्ये व्यस्त होता. मात्र बंटीने खाली बसलेल्या बावळ्यावर मारुन दिलेली लाथ जागेवर पोहोचली नाही. बावळ्याच्या शरीराने प्रतिक्षिप्त क्रिया देत, जिच्या योगाने बावळ्या आजपर्यंत रस्त्यावरच्या जगण्यात टिकाव धरुन जिवंत राहिलेला होता, तिच्या योगे बंटीचा पाय मधल्यामध्ये हातांनी घोठ्यावर पक्कड घालत बावळ्याने धरला आणि त्याच्या पुढे जाणाऱ्या जोराला हलकेच दिशा बदलून बाजूला रेटला. पाय नुस्ता हवेत फिरल्यामुळे बंटीचा तोल गेला. तो धडामकन ढुंगणावर खाली आपटला.

बंटी जेव्हा बावळ्यावर धावला होता, तेव्हा लागलीच ज्या पोरंकाडे चलचित्रण करणारे भ्रमणध्वनी होते, त्यांचे हात शिवशिवले होते. खटक्यांवर अचूक पडले होते. चित्रण सुरु झाले होते. झोपडपट्टीत मारामारी ही मोठी चवीने मजा घ्यायची बाब होती. आणि माणसांना आपली आवड इतरांबरोबर वाटून दुणावल्याखेरीज चैन चैन ती पडत नाही. झोपडपट्टीतली पोरे वयाने लहान असली तरी कमावती होती. एकवेळ अन्न मिळाले नाही तरी ती जगू शकली असती. पण ज्याच्या हातात भ्रमणध्वनी नाही, त्याला बाहेर लोकांसमोर दाखवायला तोंड उरत नव्हते. बड्या बापांच्या आयतोबा पोरंप्रमाणेच.

बंटीने हल्ली त्यांच्यावर दादागिरी सुरू केल्याने त्यांचा त्याच्यावर राग होता. बंटीची फजिती त्यांनी आवडीने चित्रित केली. पण हाय दैवदुर्विलास! मधल्या रुळांवरुन धावायला फाजिल साखळडबा गाडीला नेमकी तीच वेळ मिळावी? आशेचा एकच किरण बाकी होता. बावळ्यापलीकडे उभा असलेला सीमेवरचा क्षेत्ररक्षक पप्पी. त्याला सगळ्यात जवळून सगळ्यात चांगले चित्रण मिळालेले होते. त्याला मोठी मागणी आली. पप्पीने सगळ्यांना एकदम उपलब्ध करण्यासाठी ते चित्रण संगणकिय माहितीजालावर टाकले.

बंटीच्या मदतीला कोणी गेले नाही. त्याला जोरदार मुका मार बसला असावा. तो आपणहून उठला नाही. शरीराच्या झटक्याबरोबर बावळ्या वर्तमानात परतला होता. तो बंटीला

मदत करायला उठला. बावळ्याने आपल्याला मारायलाच हात पुढे केलायसे वाटून बंटी मागे व्हायला धडपडला. "ऐ, खबरदार माझ्या भावाला हात लावला तर."

आलेला आवाज बावळ्याच्या परिचयाचा होता. हात तसाच पुढे धरून त्याने उत्तर दिले. "घंटी, त्याला मी मदत देतोय."

"तुझ्या आयची! काय घाबरला काय? नायतर मी तुझ्या तंगळ्या तोडीन म्हून?" बंटीच्या भावाने आपल्या रूंद बलदंड बाजूंवर थाप मारली.

"मी कोनाला भीत नाय." बावळ्याने ताठ आवाज लावला.

"बारक्या पोरारवर जोर दाखवतो काय? हिंमत हाय तर मर्दा मला हात लावून दाखव की." बोलणाऱ्या घंटीचा शरीराकार तसा विचार करणाऱ्याला दहा वेळा फेरविचार करायला लावणारा होता. घंटी बावळ्याच्या पुढ्यात दोन हातावर उभा ठाकला. खेळणाऱ्या पोरंंचे डोळे आता मिळू पाहणाऱ्या फुकटच्या तमाशासाठी लखलखू लागले.

"ऐ घंटी. जादा वाजू नको. तुझा लोलक काढून हातात देईन." बावळ्याचा हा बडबोल जर चित्रपटांमधून आला असता, तर शिष्ट्यांची सलामी घेण्यालायकीचा होता. पोरंंचे टाळ्या मारायला सरसावलेले हात, घंटीच्या आकाराच्या दहशतीखाली न वाजता थांबले.

"लय बोलतो रे? हागायला लावला तर बोच्यात गू तरी हाय काय?" घंटीच्या या बडबोलावर लगेच चहूकडून प्रोत्साहनपर आरोळ्यांचा पिट्टा पडला.

"चड्डी तर तुझी पिवळी होनार हाय आज. काय घराकडं धुवायला पानी भरून आला हायस ना? दोन वर्सांमागचं इसरला नाय ना?" बावळ्याचा प्रतिसवाल पोरंंना तितकासा खणखणीत वाटला नाही. चुकार कुठे शिट्टी वाजली.

बावळ्या आणि घंटीमध्ये त्यानंतर खूप बडबोलबाजी रंगली. त्यात एकमेकांच्या नातलगांशी एकमेकांचे शारिरीक संबध जोडण्याची चढाओढ प्रामुख्याने होती. त्यात काही

वेळा त्याकामी घोडा बैल गाढव आदी करुन प्राण्यांचा सहभागसुद्धा उद्धृत झाला. एकमेकांच्या शारिरीक उत्सर्जन विधींचे आणि अवयवांचे अनेकदा उल्लेख करण्यात आले. एकमेकांच्या अवयवांसाठी उपमा अलंकाराचे सढळ हस्ते उपयोजन करण्यात आले. त्यातून बिभत्स रस जागवण्याची शर्थ शर्थ झाली.

गंमत म्हणजे त्या दोघांपेक्षा बघ्यांना जास्त रणमद चढल्यासारखे दिसू लागले. दोघांच्या बाजूने आरडाओरडा करणाऱ्या आघाडीवीरांमध्येच जुंपतेय काय? असा रागरंग दिसू लागला. मात्र ज्याप्रमाणे बावळ्या आणि घंटीमध्ये कोणीच प्रत्यक्ष अंगाशी भिडत नव्हता. त्याचप्रमाणे त्यांचे प्रोत्साहनकर्तेसुद्धा एकमेकांपासून सुरक्षित दोन गज दूरीचे अंतर राखून कलाप करत होते.

सरतेशेवटी बंटी झीट येऊन उभा राहिला. अंगातले सगळे बळ ऐकवटून सगळ्या गदारोळाच्या वर टिपेला आवाज लावत कावला, "तुमच्या दोगांच्या बी बोच्यात गू नाय. अर्धा कलाक निस्ता आवाजच चालला हाय. थू! तुमा दोगांवर." लंगडत घराच्या दिशेने चालू पडला.

थोडा काळ या भरतवाक्यामुळे चालू नाट्य थिजल्यासारखे झाले. मग पोराना नवा खेळ मिळाला. 'बोच्यात गू नाय. बावळ्याच्या नाय. घंटीच्या नाय.' असे गीत ती हर्षभरीत अंतकरणाने आळवू लागली. लवकरच त्यात वस्तीतल्या इतर माणसांची नावेसुद्धा जोडली गेली. बावळ्या त्यात सामील झाला. घंटीला तेवढी खिलाडूवृत्ती दाखवता आली नाही. तो चरफडून निघून गेला. पोराना जास्त चेव चढला. आणि मग कधी बावळ्याच्या लक्षात त्यात मिसळलेला हळूहळू मोठा होत चाललेला आवाज आला. तो अंतर्बाह्य शहारला. खुनी यंत्र? इथपर्यंत?

त्याची भीती खरी ठरली. आवाजाच्या दिशेने वळून बघता त्याला ते स्पष्ट होताना दिसले. त्याच्या अपेक्षेबाहेर वेगाने जवळ पोहोचले. भिरभिर नजर चोहोकडे टाकली. ते त्याच्यासाठीच आले होते नक्की. कुमारीजी सूडाने पेटलेली होती. तिने ते त्याच्या मागावर पाठवले होते. कुठे पळ काढावा, ठरत नव्हते. त्यात मोलाचे क्षण वाया गेले. यंत्राकडे पोरे कौतुकाने पाहत होती.

ते डोक्यावर पाच सहा पुरुष उंचीवर घिरघिरू लागले. "पळा." बावळ्या किंचाळला. त्याने लोळण घेतली.

त्याच्या अंगात पूर्वी अनुभवलेली ती जळजळीत वेदना कल्लोळू लागली. त्याच्या अंगावरचा केस न केस उभा राहिला. पूर्वी त्याला त्या मान्यात अजिबात हालचाल शक्य झाली नव्हती. कसे कोण जाणे, आता मात्र त्याला कष्टाने का होईना हलता येत होते. तो रुळांमध्ये पडला होता. रुळांच्या बाहेर जायचा प्रयत्न करता जळजळ वाढली. तो रुळांच्या मधोमध सरकू लागला. यंत्र मागावर सरकू लागले. अचानक बाजूच्या रुळांवरून गाडी धडाधड जाऊ लागली. इतर कोणत्या गोष्टीचा विचार करायला त्याला फुरसद नव्हती. मात्र गाडीमुळे जणू यंत्राची मारकशक्ती उणावली. बावळ्याला वेगाने मान्याच्या परिघाबाहेर धावता आले. रुळांमधून धावत राहा. त्याने स्वतःला समजावले. यंत्राचा ऊर्जासंचय संपेपर्यंत. तसे शक्य होते का? त्याला प्रयत्न करणे प्राप्त होते.

बावळ्या धावत होता. समोरून त्याच रुळावरून येत असणाऱ्या गाडीची चाहुल त्याला मिळाली. त्याला या रुळांच्या बाहेर पडायला लागणार होते. त्याने मागे वळून अंदाज घेतला. असे व्हायला नको की बाजूच्या रुळांवर जाताच, मागच्या बाजूने येणाऱ्या गाडीने त्याला उडवावं. दुर्दैवाने बाजूच्या दोन्ही रुळांवरून गाड्या येत होत्या. तो थकलाही फार होता. समोरची गाडी फार पुढे आलेली होती. मागे यंत्र फार जवळ आले होते. बावळ्या जमिनीवर रुळांमध्ये आडवा झाला. त्याचा सडपातळ देह जितका जमिनी सपाट करता येईल त्याने केला. अंगात जळजळ सुरू झाली. तो यंत्राच्या मान्यात आलेला होता.

तोच गाडीचे साखळडबे त्याच्यावरून जाऊ लागले. त्याने निपचित शरीरात जितका श्वास भरता येईल भरून घेतला. जळजळ बंद झाली होती. गाडी वरून पूर्णपणे सरकली. तो पुन्हा पळ काढण्यासाठी सज्ज झाला. यंत्राला हा खेळ लगेच संपवायचा असावा. ते बावळ्यावर खाली खाली आले. ते रुळांवरच्या टांगत्या वीजवाहक तारांना टेकले नाही. तरीही यंत्रात आणि

त्या तारांमध्ये ठिणग्या उडाल्या. वीजप्रवाहाच्या तडतडबाज्या यंत्राकडे उड्या मारत जाऊ लागल्या. त्यांच्यात जवळीकीमुळे घातजुळणी जमली होती. यंत्र स्वतःच उच्चदाबाच्या विजेच्या मान्यात फसले. त्याचा स्फोट झाला.

बावळ्याचे प्रतिक्षिप्त क्रियेने डोळे गच्च मिटले गेले. ते उघडले तेव्हा चमत्कार घडला होता. यंत्राचे जळके तुकडे त्याच्या आसपास विखरून पडले होते. योगायोगाने त्यातला एकही त्याच्यावर पडला नव्हता. काळ आला होता. पण वेळ आली नव्हती. याचे प्रयंतर त्याला आले. खोल श्वासात जळीताचा वास भरत तो उठला. मागे लांब नजर टाकली. जिथून त्याचा पाठलाग सुरु झाला होता. त्याच्या काळजाला चरका बसला. ती पोरं त्याच्याएवढी नशीबवान ठरली नव्हती. त्यांचे आडवे निश्चल पडलेले देह बावळ्याला दिसले. त्याच्यावर एकदम खूप दडपण आले. पोरांचे नाहक बळी गेले होते. यंत्र त्याच्यासाठी आले होते. त्याच्यामुळे त्यांचे बळी गेले होते.

तो खचून कोसळला. त्याच्या बुडाला गरमागरम चटका बसल्यामुळे जागच्या जागी उडाला. यंत्राचा तुकडा होता तो. त्या चटक्याने बावळ्याला भानावर आणले. एक यंत्र संपले म्हणून त्याचा शिकारी पाठलाग संपणार नव्हता. एव्हाना यंत्र नष्ट झाल्याची जाणीव त्या अवपिपासेला झालेली असणार . तिने पुन्हा त्याच्या मागावर अनेक यंत्रे सोडलेली असणार. ती गप्प बसणार नव्हती. तोसुद्धा गप्प बसणार नव्हता. अंगातला डगला उतरवून त्याने यंत्राच्या तुकड्यातले वेचता येतील तितके तुकडे त्यात घातले. त्याचे गठले बांधून खांद्यावर टाकले. घाईघाईने निघाला. तिथून जितक्या लवकर जितके दूर जाता येईल तिकडे.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ५

एका मोठ्या चारचाकी गाड्यांच्या दुरूस्तीखान्यासमोर बावळ्या उभा होता. रात्र चढत होती. शहर दिव्यांनी टिमटिमत होते. वर्दळ जोरात चालू होती. उघड्या अंगाने गार झोंबणाऱ्या खाऱ्या खाडीच्या वान्यावर तो किंचित कुडकुडला होता. त्याला भणंग समजून हाकलले जाण्याची शक्यता होती. त्याने तिथे सख्याची चौकशी केल्यावर ती शक्यता खरी झाली. तिथल्या मुजोर कर्मचाऱ्यांनी त्याला वाटेला लावला.

एका अट्टल घरफोड्याला मग चोखाळायला तिथे अनेक मार्ग होते. अनेक दरवाजे होते. अनेक खिडक्या होत्या. त्यांच्या मजबुत खिडक्या आणि अडसर त्याला अडवायला असमर्थ होते. त्या दुरूस्तीखान्याच्या मागच्या बाजूला भंगारखाना होता. तिथे टाकाऊ मालाची मोठी जंत्री पडलेली होती. त्याला पत्र्याचे कामचलाऊ कुंपण होते. बावळ्या लिलया त्यावरून पार होत आत शिरला. तिथे एक पक्की लांबचलांब इमारत होती. तिच्या आधाराने खेटून काही पत्र्याच्या टपऱ्या. रात्र असल्याने विजेचे टांगते गोल दिवे लागलेले होते. भंगारमालाच्या आडोश्याने त्या सावल्यांमधून, चोरट्या हालचाली करत बावळ्या सख्याचा शोध घेऊ लागला. तो कुठेच दिसेना. निराश होऊन बावळ्या एका पत्र्याच्या खोपीत वाट बघत अंग चोरून थंडीने थरथरत बसला. आता जायला त्याला जगात दुसरी जागा नव्हती.

अचानक त्याच्या मानेमागे पिस्तुलाची थंडगार नळी लागली. "हात वर कर." दरडावले गेले. बावळ्याने आज्ञा मानली. "उभा राहा." दुसरी आज्ञा पाळली. "भांगडा नाचून दाखव." तिसरी आज्ञा तुलनेत इतकी हास्यास्पद होती की धमकी झुगारून बावळ्या मागे आज्ञापकाला

पाहायला वळला. तो सखा होता. बावळ्याने त्याला मिठी मारुन दिली आणि गदगदू लागला. सख्याला आश्चर्य झाले. बावळ्याच्या डोळ्यात तो कारण शोधू लागला. बावळ्याने आपले डगल्याचे गठले पुढे केले. सख्याने ते चाचपले. उत्सुकतेने उघडून बघितले. "काय आहे हे?"

"तू म्हनला होता ना, खुनी यंत्राचं भाग मिळालं तर तू त्याचा छडा लावनार? ते हायत." बावळ्याने मलूल आवाजात सांगितले. "त्या बयेनं माझ्या मागावर झोपडपट्टीकडं पाठवलं होतं. रूळावरच्या तारांवर झटका खाऊन मेलं. पन माझ्या वस्तीतली पोरं आदी मारली."

"तुझ्या मागावर तुझ्या वस्तीकडे? पण तिला पत्ता कसा लागला? तुला इथं येताना कोणी बघितलंय? तुझ्या मागावर कोणी होतं?" अभावितपणे सख्याची नजर अंदाज घेत आजूबाजूला भिरभिरू लागली. स्वतःच्या सुरक्षेची काळजी त्याला लागली. बावळ्याने मान उदासपणे नकारार्थी हलवली.

"माझ्या जागी ती पोरं मेली." बावळ्याला परत गदगदून आलं. तेव्हा सख्याच्या डोक्यात उजेड पडला. बावळ्याला काही सांत्वनाची या क्षणी तीव्र गरज होती. आणि उघडं कुडकुडणारे अंग झाकायला वस्त्राची.

"तू नाही. त्या अवपिपासेनं मारलंय त्यांना. त्याचा छडा लावूया. चल माझ्याबरोबर खाली तळघरात. इथं कोणाची नजर पडण्याआधी." सख्याने बावळ्याला हात धरून ओढत न्यायला सुरुवात केली. "तिथं आपण सुरक्षित असू. आपल्याला नीट बोलता येईल." दुसऱ्या एका टपरीत नेऊन तिथला एक पेटारा सख्याने बाजूला सरकवला. त्याच्याखाली भुयार दिसू लागले आणि त्यात उतरून जायला शिडी. सख्या मागोमाग बावळ्या तिच्यावरून उतरून खाली गेला.

ते गुप्त तळघर बरेच मोठे होते. वरून इथं असे काही असेल याची अजिबात कल्पना आली नव्हती. तिथे तारांची भेंडोळी, विजेची अनेक धड आणि मोडकी उपकरणे, वेगवेगळी अनोळखी यंत्रे, संगणकांची रांगच्या रांग असा एखाद्या प्रयोगशाळेत शोभेलसा पसारा होता. काही यंत्रांच्या पडद्यांवर भंगारखान्याच्या सभोवताली रोखलेल्या दक्ष-चलचित्रकांकडून टिपली

जात असलेली दृश्ये दिसत होती. एक पडदा बावळ्या लपून बसला होता ती जागा नेमकी दाखवत होता. सख्याने आपल्याला कसे गाठले, याचा उलगडा बावळ्याला त्यावरून झाला. बावळ्याचे त्यावर लागलेले लक्ष ओळखून सखा हसला. "जर ते खुनी यंत्र इथपर्यंत आलंच, तर आपल्याला आधीच कळेल."

एका कपाटात खुडबुडून सख्याने जाडसर अंगरखा शोधून काढला. "घे. हा घाल. माझ्या मापाचा तुला सैल होईल. पण तू थरथरायचा तरी थांबशील." बावळ्याने आभार मानून तो अंगात चढवला. त्यात दोन बावळ्या मावतील एवढी जागा होती. मग एका मोकळ्या मेजावर बावळ्याचे गठले खोलून रिकामे करत, छोटा चौपाय घेऊन सखा त्यावर बसला. यंत्राच्या भागांचे गहन निरीक्षण करण्यात व्यग्र झाला.

आपल्या डोक्यावरचे ओझे सख्याच्या डोक्यावर ठेवल्यावर बावळ्या निर्धास्त झाला. झोपेची तीव्र गरज त्याला भासू लागली. तो जमिनीवर पसरला. त्याला आयुष्यात बिछाना कधी मिळाला नव्हता. तिथली जमीन तकलादू जुनाट लाकडी फळ्यांची होती. त्या खाली पोकळी भासत होती. त्यावर कान टेकले गेल्यावर बावळ्याला पाण्याच्या प्रवाहाचा क्षीण आवाज जाणवला. हे तळघर खाडीच्या प्रवाहावरती बांधलेले होते. त्याला खात्री वाटली. "मी खाडीत पडनार नाय ना?"

सख्याने डोके वर उचलले. त्याला बावळ्या नजरेसमोर दिसला नाही. ती खाली वळवल्यावर खाली पसरलेला दिसला. "तू माझे कपडे लोळवतोयस." त्याने नाराजी व्यक्त केली. बावळ्या वरमला. तातडीने उठून बसला. तसा सख्या हसला. "अरे मस्करी केली." पण बावळ्या पुन्हा लोळला नाही. नुस्ता पाठ टेकून कोमेजून बसून राहिला. "हे तुकडे आणून तू खूप भारी काम केलंस बघ." सख्याने बावळ्याला पुन्हा उत्साहीत करायला मखलाशी केली. "यातल्या काही विद्युत-जोडपटांवरील जोडण्या दुरुस्त करता आल्या, तर यंत्राच्या स्मृतीत

असलेला माहितीसंचय आपल्याला खुला होईल." सख्याने ते काम होण्याची खात्री वाटल्यामुळे शीळ ओठांत घोळली.

"तू गनीमबाईसाठी काम करतो?" बावळ्याने प्रश्न विचारला.

"नाही. का?"

"मंग सक्तीसक्तरावासाठी?"

"नाही. आणि विचारण्याआधीच सांगतो. त्यागमूर्तीसाठीसुद्धा नाही." कामातून डोके वर न काढता आणि आवाजात नाराजी न आणता, सखा सहज स्वरात उत्तरला. "माझा मी स्वतःसाठी स्वतःच्या अक्कलेनं काम करतो. जसा तू करतो. सकाळी त्या सगळ्यांना त्यांचं पटलं नाही, म्हणून सरळ नकार दिलास की नाही."

"हुं." बोलून बावळ्या गप्प झाला. मग काही बोलायला तोंड उघडले. शब्द न उच्चारता बंद केले. तसे सख्याने डोळे वर करून त्याच्या डोळ्यात भिडवले. डोळ्यांच्या कोपऱ्यातून त्याचे बावळ्यावर लक्ष होते. भुवया उंच केल्या.

"तसं नाय. मला वाटतंय की मी शेतात जावं. मला शहरात तर ती बया थारा देनार नाय. जंगलात तिला मी सापडनार नाय."

"तिच्या भीतीनं जंगल गाठणार आहेस? तुला काय वाटलं? जंगल माणसांनी मोकळं सोडलंय? जगाच्या पाठीवर एखाद्या महासागरातील निर्जन बेटावर जरी तू जाऊन लपलास, तरी तिथं आकाशात फिरणारे कृत्रिम उपग्रह नजर ठेवून असतात. सत्ताधाऱ्यांच्या नजरकैदेतून कोणीही आता कसंच सुटू शकत नाही."

"मंग मी आता करु तरी काय?" बावळ्याच्या स्वरात हताशा होती.

"माझं मत आहे, लपतछपत विजनवासी जगणं जगण्यापेक्षा, समोर लढून आलेलं मरण मेलेलं जास्त चांगलं."

"मी गनीम बनू?"

"हं! शत्रूशी शत्रूच्या शस्त्राने लढणार? म्हणजे आधी त्याच्यासारखं बनणार? सुरंगाचा कारखाना सुरंगाने उडवणार. त्यात हकनाक बळी जाणाऱ्या विनापराध लोकांचं काय? अतिरेक्यांमध्ये आणि गनिमीणीच्या मार्गामध्ये मला तर काही फरक दिसत नाही."

"मंग मी सक्तीसक्त रावाची पत्रकं वाटू?"

"सक्तीचा प्रचार? सक्तीसक्ताने ठरवलेल्या नियमांची सक्ती? ते लोकांच्या भल्यासाठी आहेत असं केवळ तो म्हणतो म्हणून? आजचे सरकारी नियम काय वेगळे आहेत? तेसुद्धा लोकांच्या भल्यासाठीच असल्याचं सांगतात. पण ते न पाळणाऱ्यात सरकारी माणसंच सर्वात आघाडीवर असतात. त्यांना वठणीवर कोण आणणार? आणि ही वठणीवर आणणारी माणसंच भ्रष्ट निघाली की त्यांना? माणसं राबवतात अशी कोणतीही व्यवस्था आदर्श राहणार नाही. ही आदर्शाची भानगडच बेमतलब आहे."

"मंग त्यागमूर्ती बाबाकडंच जातो." बावळ्या ठामपणानं म्हणाला. "तो गांधीबाबा कसा दिसतो."

"तो गांधीगिरीच करतो. पण....." सखा विषादाने हसला. "जगण्याची चालू रित मोडायची तर ती निदान दहा जणांनी मिळून तरी मोडली पाहिजे. एकट्या दुकट्याने मोडणं म्हणजे फुकट शहीद होणं. त्याच्या स्वतःच्या बायकोपोरांनासुद्धा सगळ्या आधुनिक सोयी-सुविधांचा त्याग करून जगणं उफराटं वाटतं. त्यांनी याला सोडलाय. तू त्याच्या बरोबर बैराग्याचं जिणं जगणार काय?"

"तू सगळ्याला नाय नाय म्हनतो. मंग सकाली त्यांच्याकडं मला सांगाती घेवून गेला कशाला?" बावळ्या कावला.

"काय सांगू?" सखा उसासला. "आजचं जग समस्यांनी गजबजलंय. त्यातल्या बहुतेक सगळ्या माणसांना आणि जगाला सर्वनाशाकडे ओढून नेताहेत. विचार करणाऱ्या प्रत्येक माणसाला हा घोर लागला आहे. पण आख्ख्या जगाचा विचार करता येणं एकट्या माणसाच्या आवाक्यातलं नाही. जो तो गोंधळलेला आहे. आपल्या बुद्धीने सुचतं ते करतो आहे. भले अपयशी आहेत, ही तिघं आपल्या हेतूशी प्रामाणिक आहेत. त्यासाठी अविरत प्रयत्नरत आहेत. त्यांना एकत्रितपणे या खुनी यंत्राच्या संकटातून काही मार्ग सुचतो का? हे मला बघायचं होतं."

सख्याने चुटकी वाजवली. "त्याशिवाय एकट्यानं आपल्या डोक्यावर या समस्येचं ओझं मला वाहायचं नव्हतं. त्या तिघांकडून ते आता अजून अनेकांमध्ये वाटलं जाईल. मी एक अभियंता आहे. तेच माझं क्षेत्र. त्याला अनुसरून पाण्याचा इंधन म्हणून वापर करणारं इंजिन शोधून काढण्याच्या प्रयत्नात मी आहे. माझ्या परिने जगाच्या समस्येवर तो उपाय होऊ शकेल."

"मंग आता मला करायला काय बी बाकी उरलं नाय." बावळ्याने थकलेले डोळे मिटले. गुढ्यात मोडलेले पाय पुढे सोडून, त्यांच्यावर दोन्ही हातांची घडी ठेवून, पाठ-डोके मागे कपाटाला रेलून.

"अरे आशा सोडू नकोस. बघू काही चमत्कार घडेल." सखा हे वाक्य बोलताच बावळ्याचे डोळे खाडकन उघडले गेले. धगधगले.

"माझी आय हेच बोलत टाचा घासत या जगापलीकडं गेली. चमत्कार-आशा सगला खोटा हाय. मरायचंच हाय? मरतो. पन मला आता फुकाचा बडबोल नको." बावळ्या जोरजोरात तिडीकीने ओरडला. यावर सखा काही बोलला नाही. काम करत राहिला. हळूहळू बावळ्या शांतावला. त्याच्या नकळत डुलकी काढू लागला.

सुईग....एका विचित्र आवाजाने तो दचकून उठला. काही क्षणांनी कुठे कशाला आहोत त्याचे भान परतले. सखा मेजावर काम करत होता. त्याने काही उपकरणांशी यंत्रात सापडलेले विद्युतपट जोडले होते. त्यातून अध्येमध्ये हे विचित्र आवाज उमटत होते. "तिथे बघ." सख्याने खुणावलेल्या दिशेने बावळ्याने बघितले. एका संगणकाच्या पडद्यावर त्याला तो स्वतः दिसला.

"या यंत्राच्या माहितीसंचयात ही छायाचित्रे सापडली. आपण काल पळताना त्या सात मजल्याच्या वाहनतळावर गेलो होतो ना, तेव्हाची टिपली गेलेली ही छायाचित्रे आहेत. तू तिथं चेहऱ्यावरचं आवरण काढलं होतंस. हा बघ. तुझा चेहरा किती स्पष्ट दिसतो आहे इथं. कालच्या यंत्राने ही टिपली आहेत. आता ही छायाचित्रे बघ." सख्याने हातातल्या संगणक कळफलकावर बोटे नाचवली. "ही तुझ्या वस्तीतली छायाचित्रे दिसतायत. रुळ आहेत. मागे झोपड्या आहेत. पोरं आहेत. तू आहेस. या तुकडे झालेल्या यंत्राने घेतलेली. आधीच्या एवढी सुस्पष्ट नाहीत. पण तुला ओळखता येतंय."

"ही यंत्रानं घेतलेली चित्रं नाय जी." बावळ्याने सुकलेल्या ओठांवरून जीभ फिरवली. "ही पप्पूनं घेतलेली हायत. तो पडला तो बंटी हाय. त्या वेळी यंत्र तिथं नाय होतं. मंग खूप नंतर आलं की."

"पप्पूनं घेतलेली चित्रं? ती यंत्राकडं कशी गेली?" हनुवटीवर हात फिरवत सखा विचारात पडला. "पप्पूनं ती माहितीजालावर टाकली होती काय?"

"होय. बाकी पोरानी कल्ला केला ना? त्यांना बी बंटी पडला कसा बघायचा होता."

सख्याने चुटकी वाजवली. "कोडं सुटलं. त्यांना तुझा पत्ता कसा लागला ते." मग त्याने तोंडावर हात घेतला. "अरेरे रे! हे फार भयानक आहे बावळ्या. फार भयानक. त्या अवपिपासेनं विकसित केलेली कृत्रिम संगणकबुद्धी आख्खं माहितीजाल झोळते आहे. तुझ्या चेहऱ्याच्या त्यांच्याकडं असलेल्या छायाचित्राशी पडताळणी करत, तिथं असलेल्या आणि त्यावर येणाऱ्या

प्रत्येक छायाचित्राशी. मला सांग. पप्पूनं छायाचित्र काढल्यावर साधारण किती वेळानं ते यंत्र तिथं येऊन धडकलं?"

"काय की तास-अर्धा तास झाला होता."

"फक्त एवढ्याश्या वेळात त्यांना आख्ख्या जगभरातल्या माहितीजालाची तपासणी पार पाडता आली? तिचे संगणक कल्पनेपलीकडे जलद आहेत. ती म्हणाली ते सत्य होतं तर? जगातल्या प्रत्येक माणसाची हालचाल तिच्या मुठीत आहे. आणि त्याचं मरण." सखा मेजावरच्या बाटलीतले पाणी घटाघटा प्यायला.

बावळ्याला सखा काय बडबडला त्यातले काही कळले. काही नाही कळले. पाण्याची तहान लागलीय. ही जाणीव आधी प्रखरतेने झाली. तो उठून बाटलीपाशी पोहोचला. तोच पुन्हा एकदा खुनी यंत्राच्या चालू झालेल्या विद्युतपटातून सुईंग आवाज निघाला. सख्याच्या चेहऱ्यावर भीती दाटून आली. "हाय! हे जोडलयं तो संगणक माहितीजालाशी जुळलेला आहे." झटका आल्यासारखा सखा जागेवरून उडाला. पटकन जाऊन संगणकाची वीजपुरवठा तार त्याने खेचून काढली. तो बंद पाडला.

सख्याला एका जागी स्थिर राहवेना. जोपर्यंत बावळ्या जात्यात होता, तो सुपात होता, तोपर्यंत सख्याचं मानसिक संतुलन स्थिर होतं. आता जात्यात सापडलो ही जाणीव होता, ते डळमळले होते. "काय करुया?" तो एका कपाटापाशी गेला. सरकवले. खाली पोकळी होती. "इथून उडी घेतली तर आपण खाडीला जाऊन मिळणाऱ्या गटारात पडू. खाडीतून गुपचूप सटकून जाता येईल."

"तू तर म्हणला की दडून जगण्यापरीस लडून मेलेलं चांगलं? दडून राहायला जागाच नाय." बावळ्याने सख्याला धरून झेंजारत त्याचेच शब्द उलटे सुनावले.

बावळ्याच्या शब्दांनी सख्याच्या मनावर चढलेला भीतीचा पगडा उतरला. "आपण लढू बावळ्या. आपण लढू. मला सगळं सांग." यंत्राच्या तुटक्या अवशेषाकडे बोट दाखवत विचारले. "हे कसं नष्ट झालं?" बावळ्याने तो रुळांमध्ये कसा पडला. तिथे यंत्राच्या मान्याचा परिणाम कसा थिटा पडत होता. मग रुळांवरच्या टांगत्या तारांजवळ येता, त्यांची यंत्राबरोबर घातजुळणी होऊन ठिणग्या कश्या पडल्या, ते सांगितले.

"वा! जमलं तर. रुळांच्या धातूमधून विद्युतकणांचा मारा मोठ्या प्रमाणावर लगोलग लांब वाहून नेला जात असणार. आपल्याकडं तितक्या प्रचंड प्रमाणात धातू नाहीय. पण?" सख्याने तिथे चार पुरुषभर उंचीचे खांब कापडाखाली झाकून ठेवलेले, त्यांच्यावरचे ते आवरण ओढून मोकळे केले. "ही आहे 'तेस्ला' या महान प्रतिभाशाली शास्त्रज्ञाची रचना. या तांब्याच्या तारांच्या गुंडाळ्या आणि भेंडोळ्यांमधून, आपण रोजच्या सामान्य वीजप्रवाहाचं अती उच्च दाबाच्या विजेत रुपांतर करू शकतो. ते यंत्र त्या टांगत्या वाहकतारांच्या उच्च विद्युतदाबाची शिकार झालं. हे नक्की. चल लाग शिकारीच्या तयारीला. यांची जुळणी करूया."

सख्याच्या उत्साहाची बावळ्याला लागण झाली. सख्याच्या सूचनांवरहुकूम त्याची धावाधाव सुरु झाली. शिकारीचा सापळा जवळजवळ तयार होत आलेला. तिथल्या संगणकाचा एकाएकी स्फोट झाला. स्फोटांची मालिकाच सुरु झाली. बावळ्याला चिरपरिचित जळजळ त्याच्या अंगात वेदना उसळवू लागली. "ते आलं." तो ओरडला.

"बावळ्या गटाराच्या भोकात शिर. जा लवकर." सखा ओरडला. तो दोन तारांच्या जुडग्यांची एकमेकांशी ताकद एकवटून जुळणी करायचा प्रयत्न करत होता. "येऊ दे त्यांना अजून खाली. हे जोडताच फुटतील हरामखोर."

"यंत्राचा मोठा स्फोट होईल." बावळ्याला बेंबीच्या देठापासून ओरडावे लागले. यंत्रांचा घरघराट जोरात ऐकायला येत होता.

"होऊ दे. पर्वा नाय मरणाची."

"मला पर्वा हाय. मी अडानी मानूस हाय. मला यातलं काय बी नाय कळत. तुला समजतं. तू जिता राहला पायजेल. तू जा. मी जोडतो." बावळ्याने लोळण घेत सख्यापाशी पोहचत ती जुडग्यांची टोके हिसकावून घ्यायचा जोरदार प्रयास केला.

"गप्प बस मुर्खा. माझ्या जागेतून चालता हो. आत्ताच्या आत्ता...." सख्याला पुढे बोलता आले नाही. बावळ्याने त्याच्या डोक्यावर तडाखा लगावत त्याला बेशुद्ध केले. मिनतवारीने गटारावरच्या उघड्या भोकातून खाली ढकलून दिले. त्याच क्षणी वरचे छत फोडत तीन यंत्रे आत घुसली. त्यांचा तिहेरी मारा बावळ्यावर एकवटला. दातओठ चावत तरीपण जुडग्यांच्या टोकांपाशी बावळ्या पोचला. त्याने ते एकमेकांशी जुळवायला ताकद एकवटली.

खाली गटारात पडल्या पडल्या पाण्याच्या हबक्याने सखा शुद्धीत आला होता. नाकातोंडातून ते घाण पाणी गेल्याने कासावीस झाला. तोच त्याच्या डोक्यावर कानठळ्या बसवणारा मोठा स्फोट झाला. त्या प्रकाशाच्या लखलखाटाने डोळ्यांवर पांढरी अंधेरी आली.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ६

समुद्राची हलकी गाज कानांना सुखावत होती. सकाळची सोनेरी उन्हे वातावरण प्रसन्न करत होती. छोट्या छोट्या हिरव्या टेकड्यांनी आणि खाडीच्या जागोजागी विखुरलेल्या प्रवाहांनी गजबजलेला भाग होता तो. माडाच्या झाडाच्या झावळ्या वाऱ्यावर भिरभिरत होत्या. झाडीमधून चुकार कुठे जुन्या काळातल्या बांधकामांचे पडीक अवशेष दिसून येत होते. कुठे पिवळी पांढरी रानफुले फुलली होती. त्यांचा मंद गंध दरवळत होता. आणि त्या सगळ्या सुंदरतेची मूर्त प्रतिमा प्रकटावी अशी चपळ तरुणी त्यातून कशाचा माग काढत वावरत होती. तिच्या जोडीला एक मध्यमवयाचा पुरुष होता.

"लाकी, मला खात्री हायींग. नकाशात दाखविंग ती जागा इंध कुंठ हायींग." तो पुरुष चोहोकडे नजर फिरवत डोक्यावर बोटं टकटकवत त्या तरुणीला म्हणाला. त्याचा आवाज खूप जाड घोगरा होता. त्या तुलनेत ती जेव्हा बोलली, जणू मंजूळ नाजुक घंटा किणकिणल्याचा भास झाला.

"साथी, ते तळघर होईंग. सहजी दिसिंग न. लपिंग असिंग बघ. तिंथ तो उंचावला टिला असिंग बधिंंग?" ती दिशा दाखवून तिकडे चालू पडली. साथी तिच्या मागोमाग चालू पडला. त्याने खांद्यावरील पोतडीतून एक चपटी डबी काढली. ती चुंबकसूची होती. तिच्यावरची सुई त्याच्या चालीबरोबर उलटसुलट कशीतरी फिरत होती. ते बघून तिला हासू फुटले.

"हासिंग न." तो तिच्यावर चिडला. "ती घातयंत्राज धातूची असिंग. चुंबक नेमकी दाखविंग. कळिंग?"

"कळिंग बरं. कळिंग." तिने त्याला वेडावून दाखवले. त्यानंतर ती दोघं बराच काळ त्या परिसरात इथं तिथं उसकापासक करत तळघराचा शोध घेत राहिली. त्यात काही साप, करडे ससे, एका साळिंदराचं बीळ, वडाच्या ढोलीतली घुबडे आदी प्राण्यांशिवाय त्यांच्या हाती फारसे काही लागले नाही. एका ठिकाणी जुन्या इमारतीच्या पडीक भिंतीवर 'सुवर्णा' अशा नावाची संगमरवरी पाटी सापडली.

तशी लाकीने आनंदाची हाळी दिली. "साथी. काढिंग तुझा नकाशा बाहेर आता. त्यात शोधिंग या सुवर्णाज जागा."

साथीने लगबग दाखवली. नकाशा पोतडीतून काढून तिच्यासमोर पसरला. बोलला, "वेळ फार गेलाईंग असिंग. रझाकार पाठलागिंग. जवळ येईंग असिंग. घाईंग घाईंग."

"ही बधिंंग सुवर्णा." लाकीने त्या कापडी गुंडाळीवरच्या नकाशातली जागा नेमकी शोधली. "इंथ. तीस वार दूर पूर्व नी मंग पंचविंश वार दक्षिणेला तळघर असिंग." तिने दिशांचा अंदाज घेत परिसरावर नजर फिरवली. अंदाजाच्या दिशेने निघाली.

"गं?" हातातल्या चुंबकसुईकडे तिचे लक्ष वेधत साथीने तिचा हात धरला. ओढत चुंबकाच्या पूर्व दिशेला घेऊन चालला. सोबत अंतर मापायला दोराचे रिळ उलगाडत. मग तिथून दक्षिणेला. ते ज्या जागेवर पोहोचले तिथे बरेच दगड-रेतीचे ढासळलेले डबर पडले होते. "इंथ." त्याच्या चेहऱ्यावर खुशीचे हासू आता फाकले.

त्या पडीक अवशेषावर काजऱ्याच्या प्रचंड झाडाच्या मुळांचा विळखा पडलेला होता. तिने त्याला मोठी प्रदक्षिणा घालून अदमास घेतला. आपल्या खांद्यावरच्या पोतडीतून अवजारं काढली. त्यात हाताने फिरवायचे गिरमिट होते. डोके चालवून त्या जाडजूड भिंतींमध्ये तिने

नेमक्या अश्या तंत्राने भोके पाडली की दहा-बारा ठिकाणी गिरमित चालवता चालवता, ती भिंत तडकत गेली आणि एकदम ढासळून पडली. अचूक वेळ साधून लाकी जागेवरून बाजूला सरकली नसती, तर त्याखाली गाडली गेली असती. वा झाडाखाली चिरडली असती. साथीने तिच्याकडे खाऊ की गिळू नजरेने पाहिले.

"हुं! मी अशी सहज मरिंग न." टेचात नाक उंचावून तिने आपले दुसरे एक अवजार उचलून, त्या कोसळलेल्या ढिगातून मार्ग मोकळा करायला सुरुवात केली. ती जसजसा त्या अवजाराचा दृष्ट्या मागेपुढे खेचत जात होती, त्या अवजाराचा कठीण टोकाचा भाग पुढ्यात असलेल्या गोष्टींचा तोडफोड चुरा करून टाकत होता. अवघ्या काही पळांमध्ये तिने त्यातून आत घुसायला वाट मोकळी करून दिली. आत खाली जायच्या पायऱ्या दिसू लागल्या.

"पहिला मी जाईंग." तिला मागे खेचून आपण पुढे सरकत साथी म्हणाला. तसे तर तसे. तिने हात उडवले. सावधगिरीने तो धोक्याचा अदमास घेत घेत पायऱ्या उतरू लागला. मोठमोठ्याने श्वासात तिथली हवा भरून घेत विषारी वायूंचा अंदाज घेऊ लागला. मध्येच नाक फेंदारले. जोराने उच्चास टाकून मागे पाऊले घेता तिच्यावर धडकला. तिने त्याचे लक्ष तिथे खाली मरून पडलेल्या घुशीकडे फिरवले. डोळे आकुंचित करून ती घूसच असल्याचे त्याने नक्की करून घेतले. "सावध असिंग. घूस वीजेज झटक्यानं मरिंग असिंग." त्याने अनुमान सांगितले.

चुंबकसूर्ई सारखी डाव्या बाजूला टकटकू लागली. त्या बाजूच्या पायऱ्यांनी अजून खाली जाता, ते एका भल्या मोठ्या तळघरात जाऊन पोहोचले. तिथे अंधार होता. आपल्या पोतडीतून उजेडाची सोय करणारे अवजार त्याने काढले. त्यावर बोटे घासून ते चालू केले. चावी मारली. त्यातून आधी भगभगीत पांढरा प्रकाश फाकून मग हळूहळू मंदावत स्थिरावला. तोपर्यंत दोघांचे डोळे त्याला सरावले. तळघराची उंची फारशी नव्हती. कधी काळी चारचाकी गाड्या नांगरून ठेवण्यासाठी, या रहिवासी इमारतीखालच्या जागेचे उपयोजन असावे. आता तिथे

गाड्यांऐवजी स्वयंचलित यंत्रे ठेवलेली दिसत होती. एखादे अद्भुत दृश्य पाहिल्यासारखे विस्मयउद्गार दोघांच्या तोंडातून निघाले. चेहऱ्यावर भावही तसेच झळकलेले.

"आपण साधिंग. य्याई!" लाकीच्या या अचानक जल्लोषाने साथी हडबडला. त्याच्याकडे लक्ष न देता ती पुढे धावली आणि तिने त्या यंत्रांवरून हात फिरवत, त्यांच्या खरेपणाची खात्री करायला सुरुवात केली. त्या यंत्रांचे आकार गोलाकार डब्यासारखे होते. ती पुरुषभर उंची लांबीची होती. त्यांच्यावर चार चार पंख्यांची पाती होती. ती खुनी मारक यंत्रे होती. "आपण यांज काय करिंग?"

"जंस आधी ठरिंग असिंग. खात्माईंग करिंग." साथीने ठणकावले. "गं पोरी. जपिंग गं. यंत्र चालू जाईंग नी तुंज मारिंग." तिला भीती घालायचा प्रयत्न केला.

"चालू जाईंग माझी पायताण!" तिने पाय आपटला. त्याचे म्हणणे उडवून लावले. यंत्रांशी जास्त छेडछाड करू लागली. "स्स हाय!" करत बोट तोंडात घातले. पंख्याचे पाते हाताळताना त्याच्या धारेने कापले गेलेले.

"तरी सांगिंग?" साथीला आयतेच बोल लावायला फावले. तिला मागे खेचून तिच्या जागी आपण तेच करू लागला. परिक्षण करता त्याने निष्कर्ष काढला. "ही खुनी यंत्रेच असिंग. रझाकारांना मिळता नाईंग. चल खात्माईंग."

"कंस्स?" लाकीने जणू स्वतःलाच विचारल्यासारखं, इथे तिथे त्या कामी काय उपयोगी पडू शकेल शोध घ्यायला सुरुवात केली. "तेस्ला!"

तिच्या या एकाएकी उत्तेजित आवाजाने पुन्हा एकदा हडबडलेल्या साथीचे बोट पात्यावर कापले गेले. "तुला किती किती परत परत सांगिंग तरी ओरडिंग अचाकन?" तो कावला. पण तिने त्याचे लक्ष त्या खांबवजा तारांच्या उंच उंच गुंडाळ्या भेंडोळ्यांकडे वेधता, त्याचा राग कुठच्या कुठे उडून गेला. "तेस्ला?" तो तिच्यापेक्षा जोराने ओरडला.

त्या तेस्ला-सुरळ्यापाशी धावत गेला. लाकी त्यांच्या नियंत्रण पटावर हात चालवून तपासणी करत होती. तो चौकोनी तंतूमय काचांचा पट होता. त्यावर काही गोल फिरवायच्या कळी होत्या. काही मागे पुढे करायचे खटके होते. तिच्या हाताळणीत त्यातले दोन जुनाट खटके मोडून निखळले. ती हसायला लागली.

"गं पोरी थांबिंग जरा. काय सांगिंग? यंत्राला ऊर्जा पुरविंग म्हणून ही तेस्ला वापरिंग तर? यंत्र खात्मिंग नाईंग, उलट चालिंग जाईंग तर?" साथी आपल्या या शंकेवर डोके टकटकवत बसला. तोच बाहेर कुठे वरच्या रानात पक्ष्यांचा मोठा फडफडाट कलकलाट झाल्याचा कानावर आला.

"रझाकार. ते येईंग." दातओठ चावत लाकी बोलली आणि मागचा पुढचा विचार न करता सगळ्यात मोठा मुख्य खटका ओढून मोकळी झाली. तो थरथरू लागला. सगळी यंत्रणाच थरथरू लागली. अनेक वर्षांनंतरही तिची कार्यक्षमता टिकून असावी. वेगवेगळे आवाज करत त्या सगळ्या वाहक तारा आणि रचनेतून जणू जीव सरसरू लागला. नियंत्रणपटावरील काचांमधून दिवे लखलखू लागले. लाकी आणि साथी हडबडून गेले. ही गडबड कशी थांबवावी त्यांना कळेना.

तेस्ला सुरळ्यांमधून ठिणग्या आणि ज्योती पेटू लागल्या. त्या जणू काही गात होत्या. एक कर्कश धून वाजवू लागल्या. दोघं घाबरून त्यापासून दूर धावली. अपेक्षेबाहेरचा प्रचंड कडकडाट त्या खांबांमधल्या जागेत निर्माण झाला. आकाशातला तडीताघात जणू क्षणभरासाठी तिथे निर्माण झाला. प्रकाशाचा डोळे आंधळे करणारा लोळ अवतरला. दोघे धडाक्याने भिंतीवर फेकली गेली. आपटली.

कधीतरी ती डोळ्यापुढली अंधेरी उतरली. मिचमिच्या पापण्यांच्या कडांतून तिला भासले की त्या खांबांमधल्या जागेत काही तरी हालचाल करणारे अवतरले होते. यंत्र सजीव झाले की काय? ती धसकली.

ते हालचाल करणारं काही, म्हणजे बावळ्यासुद्धा धसकलेला होता. भांबावलेल्या त्याने सभोवताली नजर फिरवली. तेस्लाचे गुंडाळीखांब पाहून त्याला वाटलं की तो एखाद्या स्वप्नातून जागा होतोय. स्फोट झालाच नसावा. मग त्याच्या लक्षात आलं की ही सख्याची जागा नाही आहे. तो भलतीकडे कुठे आहे. भिरभिरणारी त्याची नजर लाकीवर जाऊन स्थिरावली. त्याच्या चेहऱ्यावर कोड्यातून सुटल्याचा भाव आला. "स्वरगातली आपसरा? काळी हाय. पण बेस हाय."

त्याच्या या शब्दांनी त्या अप्सरेच्या म्हणजे लाकीच्या भिवया वाकड्या झाल्या. "ए जनावर. तू कोण असिंग?" तिने घुश्श्यात विचारले.

"बाबा माझ्या?" बावळ्याने नवल केले. "हीच काय स्वरगाची रित हाय? मानसाला जनावर म्हनते? काळी हाय नी बिलामती बी हाय. ए आपसरे, आरती ओवाळ आधी माझी."

यावर अप्सरेच्या डोळ्यातून आगीच्या जणू ठिणग्या उडाल्या. "तू? जुतियाने तोंड फोडिंग तुंझ आधी." लाकी कडाडली. तो कडकडाट बावळ्याला आधीच्या वीजेच्या कडकडाटापेक्षा भारी भासला.

"काय तरी इचित्र बोलू नको. समजल अश्या भाषेत नीट बोल. काय जनमापासून बोबडी हाय गं?" बावळ्याने अजून एक दूषण तिला चिकटवले. उत्तरात तिने खरोखर जवळ जे सापडले, त्यातले आपले एक अवजार बावळ्यावर मारून दिले. प्रतिक्षिप्त क्रियेने ज्यात बावळ्या तरबेज होता, त्याने ते चुकवले. त्या नादात तो तोल जाऊन खाली पडला.

"नेम चांगला हाय तुझा." पहिल्यांदा त्याच्या तोंडातून तिच्या विषयी काही चांगले बाहेर पडले. मग त्याला जोरात आदळल्याची जाणीव झाली. "अयाई गं! स्वरगात पिरथवीसारखंच लागतं की?" त्याने आता आपल्या शरीराची चाचपणी सुरु केली. "काय मेल्यासारखं वाटतच नाय. जित्तं असल्यासारखंच वाटतं हाय."

"तू कोण असिंग? इंध कंस्स येईंग? खरं खरं सांगिंग." लाकीने त्याला दरडावत जाब विचारला. ती स्वतःला सावरुन उभी राहिली होती. तिच्या हातातले अवजार हत्यारासारखे तिने बावळ्यावर रोखलेले होते.

बावळ्याने डोळ्यांची मिचमिच करत तिच्याकडे पाहिले. त्याची नजर खुनी यंत्रांवर गेली. "मी मरून स्वरगात आलो हाय की नरकात? मलाच कळंना जालं हाय. ही कलागती यंत्र इंध बी हाय?"

"हा स्वर्ग नाईंग. ही पृथ्वी असिंग. तू का जुन्या काळिंग भाषा बोलिंग?" साथीने आपले तिथले अस्तित्व दाखवून देत विचारले. "त्याचे कपडे जुन्या काळिंग असिंग." लाकीला दाखवून दिले.

"नाय जी. मी बोलिंग नाय जी करत." बावळ्याने साथीचे बोलणे खोडून काढायचा प्रयत्न केला. "पन काय बोलता? ही पिर्थवी हाय? मी मेलो नाय?" बावळ्या पुन्हा स्वतःला चाचपडून खात्री करुन घेऊ लागला. "वाटतंय तर जित्यासारखंच खरं."

"हा नाटक करिंग." लाकीने बावळ्यावर आळ घेतला. "हा रझाकारांज हेर माणूस असिंग. आमांज कळिंग न असा आत घुसिंग." चपळाईने झेप घेऊन तिने हातातील धारदार अवजार बावळ्याच्या गळ्यावर टेकले. "नाटक बंद करिंग. नाईंग तर आरपार करिंग."

बावळ्या खुशालला. "तुझ्या अंगाला लय मस्त वास येतो हाय. अशीच जवळ लगटून उभी राहा." लाकीच्या कपाळावर आठ्या पडल्या. मग रागाने अवजाराचे टोक मानेत खुपसून तिने त्याचे रक्त काढले. "बस्स! याच्याहून तू काय करायची नाय. तुला जमायचंच नाय." तो हसत म्हणता झाला.

हसता हसता बावळ्याने निरखले. त्या दोघांच्या कपड्यांचा नूर काही वेगळा होता. दोघांनी मांडचोळणा आणि विजार घातलेली होती. हालचालींना सोयीचे मळकट रंगांचे कपडे.

पण त्यांच्या शिवणीच्या जागा आणि कडा नेहमीपेक्षा वेगळ्या होत्या. जणू ते कोणा वेगळ्या देशातले लोक असावेत.

लाकीने त्याच्या डोळ्यात डोळे घालून द्रूस दिली. तो बेरडपणे तसाच बघत राहिला. तिने नाईलाज झाल्यासारखा त्याचा नाद सोडत साथीला विचारले, "यांज काय करिंंग?"

"यांज दोरीनं बांधिंंग नी इंधच सोडिंंग." साथीने समंजस मार्ग शोधला. "आम्हांज वेळ असिंंग न. स्फोटांज आवाजानं रझाकार इंध खेचिंंग येईंग. त्या आधी आमी जाईंग." आपल्या पोतडीतून दोर काढून तो त्या कामाला लागला देखील. बावळ्याचा हातापाईचा प्रयत्न त्या दोघांनी मिळून सहजी मोडून काढला. त्याने जोरजोराने बोंबलण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा त्याच्या तोंडात बोळा कोंबून ते बंद करण्यात आले. तो खाली आपटला. त्याला तसेच सोडून ते दोघे निघाले. बावळ्याने त्यांच्या मागे लोळण घेत पोहोचायचा प्रयत्न केला. त्याला लाथाडून ते पायऱ्या चढू लागले.

"रझाकारांज इंध जागा सापडिंंग नाईंग." लाकीने साथीला आठवण केली.

"दारावर माती कोसळविंंग नी बंद करिंंग." साथीने उपाय सुचवला. लाकीने मागे पायऱ्यांकडे पाहिले.

"तो आत मरिंंग." तिच्या डोक्यात झटक्यात विचार आला. दोघांनी एकमेकांच्या नजरेत नजरा घातल्या. दोघांचा विचार एकच आहे. हे त्यांना उमजले. घाईघाईने ते परत खाली तळघरात गेले. बावळ्याच्या डोळ्यांवर पट्टी बांधून ते बंद केले. त्याच्या पायातील दोऱ्या मोकळ्या करून त्याला जबरदस्तीने घसटत वर जमिनीवर घेऊन आले.

पुन्हा एकवार तिने आपल्या विशिष्ट अवजाराने शिताफीने मोजक्या ठिकाणावर गिरमितले. आत जायच्या जागेवर दगड कोसळवले. त्याचा धुरळा उडाला. बावळ्या नाकात

धूळ जाऊन खोकू लागला. त्याला गरागरा फिरवून परत ती जागा सापडणार नाही याची दोघांनी खात्री केली. जागेपासून दूर नेऊन सोडले. एकही शब्द न बोलता बिनबोभाट.

बावळ्याचे डोके चालत नव्हते. हे सगळे काय घडते आहे? त्याच्या लक्षात येत नव्हते. हातपाय मोकळे करण्यात त्याला यश येईना. थोडा वेळ गेला. पशुपक्ष्यांच्या हालचालींची जमिनीवर पडल्या पडल्या जाणीव होत होती. हे जंगल असावे. धुळीत लोळताना काटक्या तुटत होत्या. डोळ्यावरील पट्टीतून वर सूर्य आकाशात तळपत असल्याची उजेडाची जाण होत होती. अंगाला उन्हां चटका देत होती. रानातल्या पिकल्या कुजल्या फळापानांचा आंबूस जंगलनमुन वास नाकात घुसत होता.

तो संकटात होता. मात्र त्याच्या मनाला तमा वाटत नव्हती. अजबशी हुरहुर लागून होती. कसलासा अजब आल्हाद वाटत होता. का वाटत होता? ते कळत नव्हते. आई त्याला नेहमी आश्वासायची तो चमत्कार त्याच्या आयुष्यात खरोखर आला होता? विचाराने बावळ्या हरखला.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ७

यंत्राचा एक वेगळासा घरघराट कानांवर येत मोठा होत गेला. काही माणसांच्या गोतावळ्याचा गोंधळ त्या मागोमाग. हुकूमि स्वरात कोणी ओरडले. तापल्या शरीराच्या घामाचा घाण वास घेऊन, बावळ्याच्या जवळ ते आले आणि त्यांनी त्याच्या डोळ्या-तोंडावरच्या पट्ट्या खेचल्या. त्याला जरा बरे वाटले.

ते दहा-बारा जण होते. त्याने कधी न पाहिलेल्या यांत्रिक वाहनांवर बसलेले. जी जमिनीपासून अधांतरी हातभर वर तरंगत होती. त्या वाहनात तीन गोलात पंखे एकामेकांच्या शेजारी फडफडत होते. त्या प्रत्येकाभोवतीचे कडे वावभर व्यासाचे होते. त्यातल्या दोघा पंख्यांच्या कड्यांमधल्या दांड्यावर सुकाणूचे चाक बसवलेले होते. त्या दांड्याला काटकोनात दुसरा जाड दांडा जोडलेला होता. ज्याच्यावर एकेक माणूस बसून पायचाकीवर पाय मारावेत, तसा पाय मारत ते वाहन चालवत होता. त्याच दांड्याला मागच्या टोकाला तिसरा पंखा जोडलेला होता. त्या वाहनांचा जोरदार घरघराट ऐकू येत होता.

ते सगळे बाप्ये होते. तरूण वा मध्यमवयीन वयाचे. त्यांचे कपडे मघाच्या तरुणीसारखेच होते. फक्त सगळे एकजात काळ्या रंगाचे होते. सरकारदार शिपायांशी वर्षानुवर्षे पकडापकडीचा खेळ खेळलेल्या चोर बावळ्याला, ते त्या देशातले सरकारदार आहेत, हे ओळखायला वेळ लागला नाही. म्हणजे ती सुंदरी आणि तिचा साथी हे यांच्यापासून पळणारे चोर होते. त्याच्या ओठांतून खुशीची शीळ घुमली. आपल्याच जातीची आहे तर ती?

"ए?" त्यांच्या प्रमुखाने दरडावले. त्याच्या डाव्या गालावरील एक लांबच्या लांब जखमेचा व्रण कुरुपतेत भर घालत होता. नाक बाकदार मोठे होते. शरीरातली रग उंच-रुंद यष्टीवरून सहज कळून येत होती. सामना कोणा येरागबाव्याशी नाही. बावळ्याने मनोमन नोंद घेतली. "तू कोण असिंग? तुंज कोण बांधिंग?" अपेक्षित प्रश्न आले.

"तुम्ही कोन जी?" बावळ्याने प्रतिप्रश्न केला. "मी इथं कसा आलो? मलाच ठावं नाय. ही काय जागा हाय जी?"

"व्वा! मजा येईंग. स्मृतीनाशिंग काईंग?" तो प्रमुख गडगडाटी हसला. बावळ्याचे आपादमस्तक निरीक्षण करु लागला. मग डोळ्यात डोळे रोखून जोखू लागला.

"अस्सं काय बघता जी? कधी बाप्यामानूस बघितला नाय काय?" बावळ्याने झक्क लाजत विचारले. नजर फिरवली.

"मंज वेळ नाईंग फालतू विनोदासाठी. तुंज ती बंडबागी मागे ठेविंग नी गेलिंग. काईंग कारणिंग? इंथ काईंग घडिंग?" प्रमुख वाहनावरून उतरून बावळ्याजवळ आला. "कुंठ गेलिंग ती?"

"माझं डोळं बांधलेलं. मला कस्सं कळनार? मी जेवा इथं अवतरलो. ती इथंच होती. मला बघितला नी आली अंगावर. काय न बोलता सरळ बांधून की वं घातला?" बावळ्या उत्तरला.

"यांज झडती घेईंग." प्रमुखाचा हुकूम होताच दोन जण सरसावले. बावळ्याच्या कपड्यांची आतून बाहेरून तपासणी झाली. हा सख्याचा अंगरखा होता. त्याच्यातून ज्या काही चीजा निघाल्या त्यासाठी बावळ्याला जबाबदार धरणे अन्याय ठरता. बावळ्याने तशी मखलाशी करून बघितली. याचा परिणाम काय होतो त्याला माहीत नव्हते असे नाही. पण खुळचट

चुकांची सवय हाडीमांसी खिळलेली जी होती. अशा वेळी कोणत्याही देशाचे सरकारदार जी कृती करतात ती त्यांनी केली. बावळ्याला खाली पाडून त्याला यथेच्छ लाथांनी तुडवण्यात आले.

बावळ्याचे कपडे झडतीसाठी ओढून त्याला उघडा वागडा करण्यात आलेले. सापडलेल्या वस्तूंमध्ये एक वीजप्रवाह तपासक होता. एक आटे-फिरवक्या. पक्कड. बारीक तारेचे रिळ. एका हाडाच्या वीजतंत्र्याच्या नेहमी अंगावर असतात ती बहुतेक अवजारे. आणि एक छोटेखानी संगणकिय भ्रमणध्वनी यंत्र. अर्थात त्या यंत्राने सगळ्यात जास्त उत्सुकता चाळवली. ज्या नवलाईने ते लोक त्याकडे पाहत होते, त्या देशात तसले काही नव्हते. हे नक्की. प्रमुखाने ते बावळ्यापुढे उलटे धरत विचारले, "हे काय असिंग?"

"बघू?" म्हणत बावळ्याने बांधले हात पुढे नेता, त्याला एक उलट्या हाताची थप्पड खावी लागली. प्रमुखाचा हात चालू करण्याच्या कळीवर लागला असावा. भ्रमणध्वनीचा पडदा उजळला. दचकून प्रमुखाने एकदम तो खाली टाकून दिला.

"वं, दहा हजाराचा हाय. फोडू नका जी. सख्याला मला भरुन द्यावा लागंल." बावळ्या धुसफुसला.

"कुंठ चोरिंग तू?" बावळ्याने या विचारलेल्या कुजकट प्रश्नाचे उत्तर दिले नाही. थोडा वेळ विचार करुन प्रमुखाने निर्णय घेतला. "यांज बांधिंग नी बरोबर घेईंग." एका लंबाड्याला तसे करायला खुणावले. "हा माणूस काईंग वेगळा प्रकार असिंग. नंतर बघिंग. आधी तिंज पकडिंग." कमरेवर हात ठेऊन काही वेळ त्याने हवेत चारी ठाव हुंगले. त्याला जणू सावजांचा वास लागला. त्या दिशेला बोट रोखत म्हणता झाला, "तिंथ." लगोलग आपल्या वाहनावर उडी मारुन स्वार झाला. बावळ्याची मोट बांधून इतर दोघांनी त्याला लंबाड्याच्या वाहनावर नेऊन लादला. लंबूला बावळ्याचे ओझे वाहणं तितकेसं पसंत नसल्याचे त्याच्या नासक्या चेहऱ्यावरुन दिसले. पण तो लंबू गप्प राहिला. प्रमुखावर चोरटी नजर टाकून. त्याला नको म्हणायला भीत असावा.

वाहनांच्या घरघराटाचा आवाज वाढला. पाय मारून चालवायच्या पायचक्रीचा हा सुधारीत अवतार असावा. वाहनांचा वेग माणसाच्या धावगतीपेक्षा निश्चित जास्त होता. पण एखादी टुकार दुचाकी फटफटी त्याला हरवू शकली असती. बावळ्याला लंबूच्या मागे आडवे पालथे बांधलेले होते. त्याचे हातपाय अधांतरी हवेवर हिंदकळत होते आणि शरीरही. लंबूच्या वजनाचे त्याच्या ताकदीशी व्यस्त प्रमाण असणार. म्हणून त्याच्यावर बावळ्याचे ओझे चढवले गेलेले.

रानातल्या उबडखाबड जमिनीवरून जाण्यासाठी ती तरती वाहने फटफटीपेक्षा जास्त चांगली होती. ज्या चढ-उतारांवरून ती लिलया पार झाली, त्यावर फटफट्या उसळी खायून मोडून पडल्या असल्या. आजूबाजूच्या झाडीतून त्या दळाच्या हालचालींनी आणि घरघरीने बिथरून प्राणी-पक्षी बाहेर पडत होते. धावत सुटत होते. एक टेकाड चढल्यावर खाली दूर लाकी आणि साथी त्यांच्या नजरेत आले. ती दोघं पायी धावत होती. शिकारी दळ वाहनांनी पाठलाग करत होते. सामना विषम होता.

सावज नजरेच्या टप्प्यात येता, प्रमुखाने दळाला तीन भागात विभागले. चार जण उजवीकडे गेले. चार जण डावीकडे. तीन जण बरोबर घेऊन प्रमुख पुढ्यात उतरु लागला. बावळ्याचा लंबू सारथी त्याच्यामागे गेला. बावळ्याला शहरातील रस्ते आणि गल्लीतला पाठलाग अनुभवाचा होता. या जंगली पाठलागाची बात काही आगळी, मजा काही वेगळी होती. त्या हुलकावण्या, त्या उड्या, त्या सूरपारंब्या, त्या सुळकांड्या. वाहवा! तो लाकी आणि साथीवर फिदा झाला. त्यांच्या कसबाचा चाहता बनला. कसब तर वाहनचालकांचेसुद्धा कमी नव्हते. या झाडांच्या बुंध्याना चुकवण्या, या तोंडावर आपटायला येणाऱ्या फांद्या-वेलींशी झुकावण्या, या एकमेकांच्या वाहनांवर आदळण्यापासून शर्थीने वाचवण्या.

लाकी आणि साथी खाडीच्या किनारी पोहोचलेले. उरलेल्या तिन्ही बाजूंनी शिकारी त्यांना घेरत जवळ जाऊ लागले. दोघांनी पोतड्यांतून घडीचे भाले काढून ते उभारून लांब

केले. हातात धरुन लढाईला सज्ज झाले. पहिली तुकडी त्यांच्यापाशी पोहोचता, त्यांनी चपळाईने दोघा सरकारदारांना वाहनांवरून भाल्यांनी खाली पाडण्यात यश मिळवले. ते बघून प्रमुख चिडून ओरडला, "घाईग." आपण जोर एकवटून पायदांडे मारत पुढे सरकला.

बावळ्याचं ओझे असल्याने लंबूची त्याच्या बरोबरीत राहायला दमछाक होऊ लागली. बावळ्याने संधी साधली. मुद्दाम एका बाजूला वजन टाकायला तो सरकला. लंबूला तोल सावरता येईना. वाहन कलंडले. बावळ्या दोऱ्यांसकट बाजूला लोंबकळू लागला. वाहन भेलकांडत खारफुटीच्या झाडीत घुसले. फरफटू लागले. तोंडावर येणाऱ्या फांद्या चुकवणे अशक्य होऊन लंबू कोलमडला. वाहन चिखलात जाऊन रुतले. ढिल्या पडलेल्या दोऱ्यांतून चोर बावळ्या अलगद निसटला.

तिकडे बंडबागी आणि सरकारदार दळामधली हातघाई रंगात आली होती. दहा जणांसमोर दोघांना फार काळ टिकता आले नाही. ते दमले. त्यांचा प्रतिकार क्षीणावला. प्रमुखाने दोन दोरफास अचूक त्यांच्यावर फेकून त्यांना आवळले. लंबू चिखलातून बाहेर पडण्याच्या नादात परत परत घसरून रुतत होता. बावळ्याला पळ काढायला नामी संधी होती. पण तो पळाला नाही. त्याचा जीव त्या अप्सरेत अडकून जो पडला होता. तो खारफुटीच्या झाडीतून होता होईल तितका जवळ सरकून, बेमालूम लपून पुढचा प्रसंग पाहू लागला. तो इतका जवळ गेलेला की त्यांचे आपापसातील बोलणे ऐकू येत होते.

लाकीला आवळून धरायला दोन माणूस पुरले होते. पण साथीची जी सुटकेसाठी चळवळ चालू होती, त्याला धरायला चार माणूस लागलेले. प्रमुख सोडून बाकी सगळे दळ वाहनउतार जाऊन दोघा बंडबागींशी भिडलेले. "मी तुंज जाईग देईग, जर तू मंज बंडबागींज गुप्तअड्ड्यांज ठिकाणा सांगिंग." प्रमुखाने त्यांना प्रस्ताव दिला. लाकी आणि साथी प्रस्तावावर थुंकले. "लवकर बोलिंग. नाईग तर हे सगळे या पोरीवर चढिंग."

"आता सरकारेन सरकारदाराईंग गुन्हा करिंग परवानगी देईंग काय?" साथीने उपहास केला. "तू रझाकार सरकारांज भाडोत्री गुन्हेगार असिंग. राखाल, तू सगळ्यात मोठा नाडचुका असिंग."

आपल्या दडल्या जागी बावळ्याने 'नाडचुका' शब्द पुटपुटून बघितला. "शिवी म्हनून बेस वाटतो हाय." चुटचुटला.

"इंथ कोण साक्षीदार असिंग न. तुंज सारख्या बंडबागीनं मंज गुन्हाईंग काय? ते शिकविंग न. शठाईंग शठ." प्रमुख राखालने साथीला सुनावले. "चढिंग तिंजवर." दळाला आदेश दिला. ते कधीचे वखवखून याची वाटच पाहत होते. दात विचकत लाळ टपकवत ते लाकीवर तुटून पडले. तिचे कपडे फाडायला झोंबू लागले. साथीला धरलेल्या गणांना आपली उताविळता आणि कैद्याला आवरणे फार फार कठीण झाले.

बावळ्याला देखील स्वतःला आवरता आले नाही. तो पुढे झेपावला. रिकामी असलेल्या एका वाहनावर उडी मारुन झपाट्याने चढला. राखालच्या लक्षात ही हालचाल येईपर्यंत बावळ्याने त्या वाहनाच्या नियंत्रणपटावर असलेले खटके एकामागोमाग दाबून ते चालू करण्यात यश मिळवलेले. मात्र त्यापुढे त्या वाहनाची काही जाण नसल्याने तो फसला. वाहन कसेही कुठेही धावू लागले. तरी बावळ्या जोरजोराने पायदांड्या मारत राहिला.

वाहन मध्येच लाकीचे कपडे फाडण्यात गर्क गड्यांवर धावले. त्यांना धडकले. त्यातले काही पडले. गोंधळ उडाला. त्या पायदळातून बिथरलेल्या बैलाने हाहाकार उडवावा, तसे ते बेताल वाहन धुमाकूळ घालू लागले. राखाल त्याच्यामागे रोखण्यासाठी आपले वाहन दामटू लागला. वेडेवाकडे कसेही फिरणाऱ्या त्या वाहनाची धरपकड करणे खूप कठीण होत होते.

पकडधारींचे लक्ष विचलित झाल्याचा फायदा उठवत साथीने त्यांना झुगारले. त्यांच्याकडून हत्यार हिसकावले. धावून मिळाले त्या रिकाम्या वाहनाचा ताबा घेतला. दळाला

काही विचार सुचण्याआधी संधी साधत, त्याने बाकी वाहने त्यांच्या नियंत्रण-पटांवर हत्यारी घाव घालून निकामी करण्याचा सपाटा लावला.

बावळ्याच्या धडकेचा फायदा घेत लाकीनेसुद्धा चपळाई करत आपली सुटका करून घेतली. तिने एका आयत्या रिकामी वाहनावर चढाई केली. ते चालू केले. ताबडतोब खाडीच्या दिशेने पळ काढला. ते तरते वाहन लिलया पाण्यावर सरसर अंतर कापत पुढे गेले.

बेबंद वाहन रोखता न आल्याने मग राखालने सरळ बावळ्यावर झेप घेतली. दोघे वाहनावरून खाली पडले. चालक न उरल्याने ते वाहन थोडे धावून गचका खावून बंद पडले. राखालचे रिकामी झालेले वाहन त्यावर जाऊन धडकले. दोन्ही वाहनांची तुटफुट झाली. उरलेल्यातली सगळी वाहने निकामी झाल्याची खात्री झाली, तसा साथी खाडीकडे लाकी गेली त्या दिशेला वाहन वळवून जाता झाला. दळातले जखमी आणि धडके दोन्ही गण हवालदिल होऊन, बंडबागींच्या दूर जाणाऱ्या आकृतींकडे बघत राहिले.

राखालच्या जबरी पकडीतून बावळ्याला निसटता येईना. पण राखालसाठी बंडबागी जास्त महत्वाचे होते. बावळ्याला दळाच्या हवाली करून, तो घाईघाईने चिखलात रुतलेल्या लंबूच्या वाहनाकडे गेला. तिघांना त्या कामी लावून त्याने ते चिखलाबाहेर काढवले. रुतलेल्या लंबूवर एक तिरस्कृत नजर टाकत अजून दोघांना त्याची सोडवणूक करायला पाठवले. लंबूच्या वाहनावर स्वार झाला. वाहने दुरुस्त करून लवकर पाठलागावर निघण्याची सूचना करून खाडीकडे गेला. राखाल येतोय हे बघून पलीकडच्या काठावर पोहोचलेले लाकी आणि साथी दोन विरूद्ध दिशांना विभागले. राखालने साथीची दिशा पकडली.

ते नजरेआड झाल्यावर सरकारदारांचे लक्ष तावडीतल्या कैद्याकडे वळले. या सगळ्या गडबडीला तोच कारण होता. त्यांच्या हिंस्त नजरांमधला धगधगता राग बघताच बावळ्या समजून चुकला. आपले काही खरे नाही. जगलो वाचलो तरी कायमचे पांगळेपण नशीबात आहे. हाच का तो जीवनातला बदलाचा चमत्कार?

ते अकरा जण बावळ्याला लाथांनी तुडवायला तुटून पडले. सगळ्यांना एकदम घाई असल्यामुळे गडबड होऊ लागली. याची त्याची लाथ त्याच्या याच्यावर बसू लागली. बावळ्या हातांनी आपला चेहरा झाकून डोळे फुटण्यापासून वाचवायचा निकराचा प्रयत्न करत होता. अचानक त्याच्यावर पडणाऱ्या लाथा थांबल्या. त्याने बोटं किलकिली करून त्यातून चोरटा कटाक्ष फेकला. "ए जनावर. चलिंग लवकर. मंज पायघोड्यावर चढिंग." लाकीचा मंजुळ आवाज त्याच्या कानात गोड किणकिणला.

पडत्या फळाची आज्ञा घेत, बावळ्याने चलाखी साधत तिची आज्ञा तंतोतंत पाळली. सफाईने दळभाराचे हत्यारी वार चुकवत लाकीने ताबडतोब पायघोडा पुन्हा खाडीत लोटला. अकरा वैतागलेले थोबडे ते जातील तिथे तसे तसे त्यांच्या मागावर उगाच वळत-फिरत राहिले. हातांच्या मुठी वळून दातओठ चावण्याशिवाय करण्यासारखे काही नव्हते. एखाद्याने पाण्यात शिरण्याचा चुकार प्रयत्न केला. त्यातला फोलपणा लक्षात आल्यावर सोडून दिला. त्यातल्या त्यात समजूतदारांनी आपल्या पायघोड्यांकडे धाव घेऊन, ते कसे चालू करता येतील याकडे लक्ष पुरवले.

पलीकडे काठावर पोहोचल्यावर बावळ्या त्यांच्याकडे वळून जोराने त्रिवार ओरडला, "नाडचुके." अकरा चरफडलेल्या जबड्यांमधल्या दातांच्या रगडण्याचा कराकरा आवाज त्यावेळी जगातील सगळ्या आवाजांवर मात करून गेला.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ८

"ए जनावर, मंज कमरेवरचं हात काढिंग बाजूला. अंगाला चिकटिंग नाईंग." लाकीने पायघोड्यावर तिच्यामागे घट्ट बिलगून बसलेल्या बावळ्याला फटकारले. वाहनाच्या घरघराटावर आवाज चढवून तिला बोंबलावे लागत होते.

"मी पडलो तर वं?" बावळ्याने सबब पुढे केली. "माझं नाव जनावर नाय. बावळ्या हाय. तुझं नाव काय हाय?" लाडात येत ओरडत विचारले.

"बंडबागी असिंग." लाकीने एका मोठ्या झाडाच्या बुंध्याला सफाईने बगल दिली. बावळ्याचा विरुद्ध बाजूला तोल गेला. त्याचे हात सुटले. तिने ते मुद्दाम केल्याचा संशय येऊन बावळ्याने मुद्दाम तोल अजून जाऊ दिला. लंबूला पाडायला जाऊ दिलेला तस्सा. पण लाकी डगमगली नाही. ती जागेवर टिकून राहिली. "परत जर अंस्स करिंग तर तुंज खाली फेकिंग नी निघूनिंग जाईंग." धमकावले. "रझाकार येईंग. तुंज पकडिंग."

"काय की माझा संशय घेते गं बाये?" बावळ्या चुकचुकला. "नी मला त्या गुंडांच्या तावडीत मरायला देते?" मग तिच्या कानाशी तोंड लावून कोकलला. "आधी बांधून आशशी गेली. मंग सोडवायला आशशी परतून आली. काय कळंना माझ्यासाठी इतका धोका कशाला की मोलुन राहिली?"

"कारण तुंज रझाकार नाईंग म्हणहून. तुंज त्यांज तावडीत मरिंग सोडींग न." त्रासलेल्या लाकीने एका वहाळावरून पायघोडा दामटला. दुतर्फा पाण्याचे फवारे उडाले. "आमी बंडबागी

गरीब लोंकांज रझाकारांज जुल्मातून वाचविंग. तेच आम्हांज कर्तव्य नी काम असिंग." अभिमानाने सांगितले.

"मी रझाकार नाय." बावळ्याने तिचे म्हणणे मान्य केले. "पन गरीब हाय. असं कशाला गं म्हनते?" त्याला अपमान झाल्यासारखे वाटले. "चांगला नामी चोर हाय. मुंबईच्या हरेक सरकारी ठान्यात माझं नाव फलकावर इनामासाठी लावलेलं हाय की. इनामाची कमाई लाखांखाली नाय. काय?" बारक्याश्या मिशीला पीळ घालायला त्याने हात नेला. वाटेत आड आलेल्या बोगनवेलीच्या काट्यांनी त्याला फटकारला. ओरखडे काढले. "स्स आय?" करायला लावले.

"तुंज तोंड पहिल्यादा पाहिंंग तेहवाच मंज कळिंंग, तू कोणी फडतूस असिंग म्हणहून." लाकी फसफसली. "म्हणहून तुंज बांधिंंग. तुंज फटकाईंग. तेच बरोबर असिंग. चोर? हा हा हा...." आपला अंदाज बिनचूक निघाल्यावर माणसांना जो आनंद होतो, त्यात चिंब होऊन हसत सुटली.

"हां? मला फडतूस म्हनायचं काम नाय. मी पायघोडा त्या दहा शिपायगड्यांमध्ये घातला नसता, तर मंग कळलं असतं. हसायचं पुरा जल्म इसरली असती. काय?" बावळ्या सात्विक संतापाने फणफणला.

"चोर, तुंज पळिंंग न. मंजसाठी काईंग लढिंंग?" त्या स्थितीची भयानकता ध्यानात येऊन लाकी गंभीर झाली.

"मी चोर हाय. पण फत्तरकाळीज नाय ना." बावळ्या तिरसटला. व्यंग केलं. "काय की पिरेमाचं खूळ लागलं हाय ना काळजात. त्याच्यात बाईलयेडा मानूस करतो अशी काय बाय चक्रम करनी कंधी कंधी. नाय तर तुमच्यावानी फुका कोना गरीबासाठी जीव टाकनारं, तितकं मोटं काळीज नस्तं जी आमच्यावानी हलक्या मानसांचं."

बावळ्याच्या या टिप्पणीवर लाकी मूग गिळून गप्प बसली. कानकोंडी झाली. बावळ्यासुद्धा तोंडातून पटकन गेलेल्या प्रेमाच्या कबुलीने ओशाळवाणा होऊन उगी झाला. दोघांमध्ये नकळत तणाव निर्माण झाला. प्रवास हिरव्यागार रम्य रानातून चालू राहिला. खूप सारी बहरलेली फुलझाडे सगळीकडे दिसू लागली. अनेक छोटे छोटे निर्झर सतत आडवे येऊ लागले. मुद्दामहूनी केलेल्या बागांच्या रचनेसारखे सर्वत्र भासू लागले. हे इतके सुंदर होते की शेवटी बावळ्याला कौतुकासाठी तोंड उघडल्याशिवाय राहवेना. "हा स्वरगच हाय की जन्ू काय हाय ही जागा?"

"तुंज खरेच माहीत नाईंग?" लाकीने नवल केले. "ही गोराई असिंग. ते बघिंग पुढे काचबन दिसिंग." तिने बोट दाखवलेल्या दिशेने पाहता, बावळ्याला दूर क्षितिजापाशी भर दुपारच्या उन्हातला चमचमाट दिसला. "पाव तासात पोचिंग आपण तिंथ." तिने आश्वासायला आणि पायघोड्याने आचके द्यायला एकच गाठ पडली.

एकदम वाहन खूप हळू झाले. लाकीने पाय किती जोरजोरात मारले तरी खडखड करत ते हळू चालू लागले. त्याची जरा तपासणी करता तिला त्यावर लावलेली कागदी पट्टी दिसली. "हुडत! ही सरकारदारं कंस्स जुनाट मोडकी सामुग्री वापरिंग? हा बट्टा सांगिंग की यांज दुरूस्ती दिनांक सात पौष एकवीस हजार वीस सालात झालिंग. आता त्यांज पुरं एक वर्ष जाईंग. परत यांच देखभालिंग करिंग असिंग न. सरकारांज कारभार."

"एकवीस हजार एकवीस साल? काय खुळ्यात काढते हाय काय?" बावळ्या हसायला लागला. "हे वीस हजार वीस साल चालू हाय. आनी ही गोराई? इतकी बिनावस्ती रिकामी? मी काय आजच भाऊच्या धक्क्यावर पाय ठेवला नाय हाय. पुरती सहा वर्स काढली हाय मुंबापुरीत. चोरीमारीत मुंबैचा कानाकोपरा धुंडाळीत. काय?"

"खुळचुका तू असिंग. हे एकवीसशे एकवीस साल असिंग." लाकी किंचाळली. "सार्थीज विचारिंग. कोणांज पण विचारिंग. हे एकवीसशे एकवीस सालच असिंग." ती आधीच पायघोड्याच्या रडतचालीने वैतागलेली होती. त्यात ही भर.

"काय बिलामत हाय? तू म्हनती तर खरं असंल बी." बावळ्याच्या डोक्यात विचार वेगाने धावू लागले. "सख्याकडं मी तसलं चित्रपट बघितलं हाय. काय की एकदम मानूस शंभर वर्स मागं जातो. शंभर वर्स पुढं जातो. काय म्हनतात त्याला? हां! आठवलं. कालयंत्र." सगळी कोडी सुटल्यासारखे त्याला हायसे झाले.

"तुंज म्हणिंग तुंज कालयंत्रानं शंभर वर्ष मागून येईंग? तुंज कालयंत्र शोध लाविंग असिंग?" लाकीने खवचटपणे विचारले.

"कालयंत्र नाय. ते तेस्लाचं तारेचं खांब होतं ना? त्याच्यात स्फोट जाऊन." बावळ्याला खात्री होती. "तसलं खांब तिथं बी होतं की? तुम्ही मला पैले भेटले त्या जागंत."

"उतरिंग इंध." लाकीने गतिरोधक करकचून दाबून पायघोडा थांबवला. त्यासरशी बावळ्या तिच्यावर आपटला. "तू म्हणिंग तू शंभर वर्षांमागून येईंग. साफ खोटं असिंग. मी थकिंग तुंज थापा ऐकिंग. किती ढोंग करिंग. असला खोटा माणूस मंजबरोबर असिंग न. उतरिंग."

"मी खोटा नाय हाय." बावळ्या तावातावाने म्हणाला.

"मग कबुलिंग तू याच काळातला असिंग." लाकीने अट घातली.

"तसलं खोटं मी कसाच बोलनार नाय." बावळ्या हट्टाला पेटला.

"मग उतरिंग तर." लाकीसुद्धा हट्टाला पेटली.

"मला राखालनं परत पकडला तर? मारुन टाकला तर?"

"तुंज तर शंभर वर्ष मागचा असिंग. साठ-सत्तर वर्ष आधीच मरिंग होईंग. तेहवा तू त्या परीस आधीच जास्ती जगिंग असिंग."

"बंडबागींचा काम हाय ना, रझाकारापासून लोकांचा जीव राखायचा? मला मरायला कशाला सोडते हाय? उपकाराची फेड अपकारानं कशापायी करते?"

"तू मंज वाचविंग. बदल्यात मी तुंज जीव वाचविंग. फिट्टमफाट होईंग. राखाल फार लांब असिंग. तुंज भरपूर वेळ नी सवड असिंग. लवकर सुरु करिंग पळिंग. उतरिंग. उतरिंग."

"नाय उतरत जा."

"तुंज बाप पण उतरिंग." म्हणत लाकीने पायघोडा परत चालू केला. यावेळी तिने तो अतिशय वेडावाकडा फिरवायला सुरुवात केली. कसाही कुठेही गरगरवायला लागली. यात तिचे हात सुकाणू-हाताळूवर घट्ट असल्याने ती पायघोड्यावर टिकून राहिली. बावळ्या कमी नव्हता. तो तिलाच घट्ट मिठी मारून राहिला. त्याला शिव्या घालता घालता, त्याला कोपरांनी मागे दट्टे लगावता लगावता, तिच्या हातातून सुकाणू निसटले. पायघोडा एका खड्ड्यात कोसळला. त्यासोबत दोन्ही स्वार.

लाकीच्या दुर्दैवाने ती मधुमालिनीच्या काटेरी जाळीत पडली. अडकली गेली. बावळ्याच्या सुदैवाने तो रानजाईच्या मऊ जाळीत पडला. त्यातून हातोहात सुटून बाहेर पडला. तिला चिडवू लागला. "आपली तर उपकाराची फिट्टमफाट आधी झालंली हाय. तेवा जाऊ ना मी आता माझं तोंड काळं करुन? राखाल येईल तुला शोधत. तोवर राहा हा बाये वाट बघत." तो वळला. निघून जायचं नाटक करू लागला.

"अंस्स काईंग करिंग?" तो खरेच गेला तर? या भीतीने लाकी ओरडली. "मंज बाहेर काढिंग नी जाईंग मंग तू कुंठ पण."

"का काढायचं तुला बायेर? मी तर खोटा मानूस हाय ना? माझी सावली सुदा तुझ्यावर पडता नाय. मंग?" बावळ्याने पाठ फिरवून तिला विचारले.

"बंर बाबा बंर. तुंज शंभर काईंग? हजार वर्ष मागून येईंग. मी सगळं मानिंग. तुंज सगळं खरं. तू राजा हरिश्चंद्र." लाकीला याशिवाय गत्यंतर उरले नाही.

"अडला हरि नी गाढवाचं पाय धरी. असं म्हन की सरळ?" बावळ्याने जखमेवर मीठ चोळले. "पन आता तू हरिशचंद्राचं नाव घेतलं हाय म्हनून तुला बायेर काढतो एकठाव." मोठ्या आढ्यतेने म्हणाला. मात्र तिच्या जवळ गेल्यावर त्याला वेगळं काही सुचले. "तुला मोकळी केल्यावर तू मला पुत्रा फाट्यावर मारला तर गं? असं नाय चालायचं. आधी आयेची शपथ घे."

"शप्पथ?" लाकीने नाक मुरडले. पण तो तसाच माघारी जायला वळल्यावर ओरडली, "घेईंग. बंडबागींज सगळ्यात मोठी शप्पथ घेईंग, महान युगनायकांज शप्पथ की मी तुंज विश्वास मोडिंग न. तू पण मंज विश्वास मोडिंग न. शपथ घेईंग तू तंशी?"

"कुनाची? महान युगनायकाची? कोन हाय हा? मला नाय ठाऊक. तुझा राजा हाय काय? मी नाय मानत कोनाच मानसाला. नाय देवाला. सगळ्यांचा इश्वास कधीचाच उठला हाय माझा. ल्हान असतानाच." बावळ्या बडबडला. लाकी काही बोलली नाही. गप्प बसली. बावळ्याने वाट बघितली बघितली. लाकी बधेना. "मी नाय मानत कुना युगनायकाला. मंग काय बोलते? जाऊ काय असाच?" ती फुरगटून राहिली.

बावळ्या तिला सोडून निघाला. खड्ड्याच्या बाहेर पडला. पण ती काहीच बोलेना. तो बराच वेळ बाहेर बसून राहिला. मग मिळालेला वेळ कारणी लावत रानजाईचा पाला त्याने दगडांनी ठेचला. त्याच्या आईकडून असले मोफतचे उपाय तो शिकला होता. तो लेप त्याने मलमासारखा आपल्या जखमांवर आणि माराच्या वळांवर लावला. "ए बाई, जखमांवर इलाज म्हनून हा लेप लावते काय?" तिने त्याला उत्तर दिले नाही. कंटाळून पुन्हा खाली उतरून

बावळ्या खड्ड्यात तिच्यापाशी गेला. "लय पिरेम हाय वाटतं तुझं त्या युगनायकावर?" खजिल होत बोलला आणि वेलीचा गुंताळा सोडवू लागला.

"जो महान युगनायकांज ओळखिंग न, मंज त्यांज उपकार हविंग न." ती खडूसपणे म्हणाली. बावळ्याने जरा तिचा अंदाज घेतला.

"बरं तर, तुझ्या त्या युगनायकाची शपथ. झालं समाधान?" वेलीला सोडवत हळवा झाला. "मी हाय मागच्या काळातला. मला कसा मायती असनार कोन तो? माझ्या काळात तर तसा कोन नाय होता. रागावते कशापायी? तू सांग की कसा हाय? भेटिन म्हनतो एक ठाव."

लाकी चिडून काही बोलायला गेली. "तू शंभर वर्षे मागे.....?" तिच्या लक्षात चूक आली. "मी शपथेनं विश्वास करिंग म्हणिंग, तर आंता तुंज विश्वास करिंग." समजूतदार झाली. "महान युगनायक आता या जगात असिंग न. पण त्यांजमुळंच हे जग जिवंत असिंग. आम्ही असिंग." तिने भक्तीभावाने डोळे मिटले. बावळ्या उसासला. त्याच्या लेखी श्रद्धावान माणसं ही खुळी मूर्ख माणसं होती. ते तिला सांगायची ही वेळ नाही, एवढं त्याच्या ध्यानात आले.

बावळ्याने तिला मोकळी केल्यावर दोघे खड्डा चढून बाहेर पडले. "आता तू कुंठ जाईंग?" तिच्या प्रश्नावर त्याने खांदे उडवले.

"शंभर वर्स मागून आलंली मानसं जातात तिथं." तिच्या चेहऱ्यावरच्या गोंधळाची गंमत बघत म्हणाला, "आपल्या ओळखीच्या मानसांकडं. तसं माझं तुझ्याशिवाय आनी कोन हाय इथं? तू नेशील तिकडं."

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण ९

बावळ्या नव्या काळाची नवी वैशिष्ट्ये टिपण्यात गढून गेला. शंभर वर्षांनंतरचे आकाश निळे होते. झाडे हिरवी होती. पाणी रंगहीन आणि वाहते होते. पशु आणि पक्षी लाजरे बुजरे होते. फुले वेगवेगळ्या रंगागंधांची होती. फळे? त्याला चाखून बघायची होती. विशेषता पोटात भुकेचा आगडोंब उसळला असताना. लाकीने त्याला आश्वासन दिले होते की खाण्या-पिण्याची यथा व्यवस्था काचबनात शिरकाव केल्यावरच होणार होती. त्यासाठी ते काचबनाकडे जाणाऱ्या मार्गावर दबा धरून बसलेले होते. विषारी कण्हेरीच्या गुलाबी सुवासिक फुलांनी भरून गेलेल्या झुडुपाआड.

"तुंज काळानंतर तेहवा मुंबैत दर्या घुसिंग नी अर्धी जमीन पाण्यात बुडिंग. बंदर नी व्यापार आता उरणला होईंग. तिंथ मोठं शहर होईंग. इंथ ज्या टेकड्यांज बेटं बनिंग, त्यावर तिंथल्या पैसेवाल्यांज सुट्टी घालविंग घरं असिंग. तेच ते काचबन समोर चमकिंग." लाकीने काही अंतरावरच्या त्या चमचम काचेच्या मनोऱ्यांकडे इशारा केला.

दोन्ही बाजूंनी एकावर एक रेललेल्या मोठ्या सरळ दगडी कड्यांनी एकत्र येऊन त्यातून मध्ये कमान बनावी, तसे ते महाद्वार दिसत होते. जर त्यांच्यातून प्रकाश आरपार जात नसता, तर ती नैसर्गिक रचना वाटली असती. पण ते सगळे रंगांरंगांचे काचखंड होते. ही कमाल होती. त्या कमानीच्या दुतर्फा सुरक्षारक्षकांच्या चौक्या होत्या. त्या कमानीच्या एखाद्या माडाच्या झाडाएवढ्या लांब-रुंद पोकळीतून, पलीकडील तश्याच काचखंडांच्या बांधकामाची चमचम मोहवणारी होती. बावळ्याची उत्सुकता तिथे जाण्यासाठी उत्तू चालली होती.

इथपर्यंत त्या वसाहतीच्या महाद्वारापाशी पायघोड्याशिवाय पोहोचायला, त्यांना तासाभराची पायपीट करावी लागली होती. आत प्रवेशासाठी तिथे उभ्या रखवालदारांशी पंगा घ्यावा लागला असता. त्यापेक्षा जास्त सोप्या मार्ग लाकीला सुचला होता. पायरथामधून अनेक श्रीमंतांची लगबग द्वारातून आत-बाहेर चालू होती. त्यातल्या एखाद्याकडून ती प्रवास-अनुग्रह मिळवणार असती. जेवढ्यात ती त्या श्रीमंताला लाडेलाडे गुंडाळतेय, तेवढ्यात बावळ्याने मागच्या सामानासाठीच्या खणात शिरकाव करून लपायचे होते. म्हणजे ते दोघे बिनबोभाट कोणत्याही सुरक्षा तपासण्या आणि परिचयपत्रांशिवाय आत घुसू शकले असते.

"तयार राहिंग. तो लाल पायरथवाला जाड्या आमांज बकरा असिंग." लाकीने बावळ्याला कोपर मारून सावध केले. चार वार लांबी-रुंदीचा तो पायरथ होता. त्याच्यावर त्याच रंगाची कापडी कमान सावलीसाठी बसवलेली होती. डामडौल बराच केलेला होता. महत्वाचे म्हणजे त्यातला चालकस्वार एकटा होता. लाकीने आपले फाडलेले कपडे जरूरी ठिकाणांवर अजून उघडे केले. वळणावर ती त्याच्या नजरेत भरेल अश्या बेताने उभी राहिली. त्या स्वाराचे लाकीचे उघडे वळसे-जलसे पाहून जे काय हाल व्हायचे, त्याच्या आधी बावळ्याच्या कानातून गरम वाफ जाऊ लागली.

"हुऊऊ ऊऊहुहू!" गुलाबी कपड्यातला चालक गुलफाम होताच. लाकी दिसल्यावर त्याची शिट्टी वाजायला वेळ लागला नाही. तिने संकटात सापडलेल्या, गुंड मागे लागलेल्या तरुणीची बतावणी चांगली केली. "मंज मागं बदमाष असिंग. मंज वाचविंग. खूप उपकार होईंग रावजी." तसे ते सांगणे खोटे नव्हते. फक्त ते गुंड सरकारी होते. हे सरकारी मेहरबानीवर श्रीमंत झालेल्यांना सांगण्यासारखे नव्हते.

"उहूहू! मंज खुशी असिंग की तुंजसारखी सुंदरीला मदत करिंग. येईंग. आत येईंग." रानजाईच्या हिरव्या पानांच्या अंगभर लेपाने हिरव्या झालेल्या लाकीला, चालकाने कोणताहि खुलासा न मागता आपल्या शेजारी दिलदार आश्रय दिला. त्याचा चेहरा जितका गुळगुळीत

होता, त्याचा आवाज तितकाच खरखरीत होता. बावळ्यासारख्या कसबी चोरासाठी खड्या पायरथात चोरून मागून शिरकाव करणे पोरखेळ होता. पायरथ महाद्वाराकडे तीन प्रवासी घेऊन रवाना झाला.

प्रवेशद्वारावरील रखवालदार अरसिक होते. त्यातल्या निम्म्या खाष्ट नमुन्याच्या बथड चेहऱ्याच्या मत्सरग्रस्त झालेल्या बायका असल्याने, त्यांनी या संकटग्रस्त सुंदरीची कसून उलटतपासणी घेतली. त्यांच्या चालकाशी चाललेल्या चौकशीत स्पष्ट झाले की तो आज मालकाच्या महाली एकटाच होता. मालक काही दिवसांनी दौऱ्यावरून परतणार असल्याने आगाऊ साफसफाईसाठी आला होता.

मालकाचे सरकार दरबारी चांगले वजन असावे. कारण रथचालकाने उद्दामपणे चौकशी उडवून लावली, तरी त्यांनी लाकीला ओळखपत्राशिवाय आत प्रवेश दिला. कदाचित बाकी लब्धप्रतिष्ठितांकडे येणाऱ्या-जाणाऱ्या बायकांना कसा परवानापत्राशिवाय प्रवेश दिला जातो, याची नावानिशी जंत्री रथचालकाने उच्चारायला सुरुवात केल्यामुळेसुद्धा असेल. पायरथाची कसून तपासणी करायचा उत्साह संपून, त्याला सहज प्रवेश मिळाला.

बावळ्या लपल्या जागेवरून काचबनाची नवलाई शाळकरी मुलाच्या उत्साहाने पाहू लागला. ते पुढे सरकत होते तो मार्ग आरसपानी बिलोरी गोटे रचून बनवलेला होता. वाहने त्यावर घासली जात नसल्याने, न झिजलेला. जसं की बड्या लोकांच्या वस्त्यांमध्ये नेहमी आढळतं, त्यावर पायी चालणारं कोणीच नव्हतं. पायरथाची गती मंदावली होती. लाकी चालकावर जाळं टाकत होती की चालक लाकीवर? हे नक्की सांगता आले नसते. एकमेकांना हरबऱ्याच्या झाडावर चढवण्याची दोघांत स्पर्धा सुरू होती.

"तुंज चेहरा किती मोहक असिंग!"

"नी तुंज शरीरबांधा!"

"तुंज आवाज!" ही तर लाकीने केलेली व्याजोक्ती होती.

"तुंज सगळंच!"

"तुंज पण सगळं!"

"पण तुंज मंजपरीस जास्त सरस असिंग!" सारथ्याने खरं सांगितलं.

"न. न. न. तू मंजपरीस!" लाकीने खोटं चढवून ठोकून दिलं.

"न." सारथ्याने आतडी पिळवटून नाकारलं. "तू!" ओठांची दुमड चुंबी केली. मग त्यांच्यात त्याच्या मालकाच्या महालदारात पोहोचेपर्यंत हा गोड गोड वाद चालू राहिला.

वाटेत तिसरा प्रवासी मागच्या सामानकप्याचं झाकण किलकिले करुन, काचबनाची सुंदरता आसूसून निरखत राहिला. यापूर्वी एकदा लोणावळ्यातला एक बंगला लुटायला तो गेला होता. तिथल्या आवारातल्या दगडांच्या बगिचाची सुंदरता त्याच्या मनावर कायमची कोरली गेली होती. त्याचा साथी म्हणाला होता की ती चंदीगडच्या दगडी बगिचाची नक्कल होती म्हणून. ते आवार जेमतेम काही गुंठ्यात पसरलेले होते. इथे मात्र नजर पोहोचेतो बगिचाच होता सगळा. दगडांपेक्षाहि और असा. अर्धपारदर्शक काचेचा वा स्फटिकांचा.

आख्खे काचबन म्हणजे जणू खऱ्याखऱ्या झाडाझुडूपांचा रचलेला एक प्रचंड हिरवा गालिचा होता. त्यातल्या अधल्यामधल्या वळणदार रेषा म्हणजे बिलोरी काचगोट्यांनी बनवलेल्या मार्गिका होत्या. त्यातून पाण्याचे नाले झुळझुळत होते. त्या सुर्यप्रकाशात चमचमणाऱ्या प्रकाशनद्या भासत होत्या. या जिवंत गालिचावर फुललेली काचफुले जशी, असे काचखंडांचे महाल होते. तश्याच एका महालासमोर पायरथ उभा ठाकता झाला. त्याच्या सगळ्या परिघावर असणारे पंखे चालकाने कळ दाबून वळवले. त्यांच्या कडा खाली जमिनीवर टेकल्या. पायरथ थांबला.

सुरेख आकारातील निवडुंगांच्या कुंपणाला असलेला बंद दरवाजा उघडायला चालक उतरला. काचशिल्पाची ती दोन पुरुष उंच वेलीची कमान होती. चालकाने तिच्या डाव्या

बाजूकडील नामफलकाखालील चित्रकूटावरील तुकड्यांची जरूरी जुळणी करून दार उघडे केले. बावळ्या उसासला. जर या काळात सगळीकडे अशी चित्रकोड्यांची कुलुपं असली, तर त्याचा धंदा वांध्यात होता. यांच्यावर झटपट गुरुकिल्लीचा वापर करून ती उघडणे दुरापास्त होते. नामफलकावर 'पन्नाशेट हुंडीवाले' असे कोरलेले होते. चालक पुन्हा वाहनात येऊन बसला आणि ते आत त्याच्या ठरलेल्या जागेवर नेले. मग सुहास्य करत बोलला, "सुंदरी मंज या गरीबखान्यात तुंज स्वागत असिंग."

त्याला ते स्वागत तिला मिठीत घेऊन आणि गालावर चुम्मी देऊन जोशात करायचे होते. त्याच्या फैलावलेल्या हातांमधून चपळ सुटका करून घेत लाकीने मानेला लाडीक झटका दिला. "इंथ उघड्यावर नाईंग. लोक बघिंग ना? आधी आत तर चलिंग."

"चलिंग चलिंग. आधी आत चलिंग." तो खुशालत दुप्पट उत्साहीत होत म्हणाला. लगबगीने महालाच्या दाराकडे गेला. त्याने ते कसे उघडले? ते बावळ्याला लपल्या जागेवरून दिसू शकले नाही. त्यामुळे त्याची मोठी पंचाईत नंतर झाली. लाकी चालकासह आत गेल्यावर तो रथातून बाहेर आला. पण त्या दाराची ती तीन चक्रे एकामेकात गुंतलेली मूठ फिरवायची कशी? त्याला उमज पडेना. भरीला आतून धडपडीचे आवाज कानांवर येऊ लागले. मोठमोठ्याने धपापण्याचेसुद्धा.

बावळ्याचा जीव उडाला. एका जातिवंत चोराचा एका फडतूस पुढच्या काळातल्या दाराने पराभव करावा? धिक्कार असो. स्वतःशी चुटपुटून तो चोर त्या घरात घुसखोरीचा दुसरा मार्ग शोधायला त्याभोवती टेहाळू लागला. त्या घराची बांधणी आखीव-रेखीव चौकोनी पद्धतीची नव्हती. वळणावळणांच्या भिंतींचे आकार घाटदार डेरेदार फुलपाकळ्या एकमेकांमध्ये मिळवाव्यात असे काहीसे होते. त्यात त्या गोटेदार गुळगुळीत काचबंदी होत्या. त्यांच्यावर चढायला जाता, हातपाय सुळसुळून घसरगुंडीसारखे खाली घसरून येऊ लागले. चोर चांगला चरफडला. येणाऱ्या काळात चोरांचे फार वाईट दिवस होते. त्याने शिव्या हासडल्या. त्या

भिंतींवर हातपाय मारले. त्यांच्यात एक वेगळी लवचिकता होती. बदामी हलव्याची असते तशी. घट्टपणा होता. अर्धपारदर्शक होत्या. आणि स्पर्शाला मऊसरसुद्धा होत्या. त्या सुरीने कापता आल्या असत्या कदाचित. त्याच्यापाशी असणाऱ्या सगळ्या धारदार गोष्टी राखालने काढून घेतल्या होत्या. त्याने राखालला शिव्या मोजल्या.

एक दबकी किंचाळी बावळ्याच्या कानी आली. त्याला राहवेना. इतर कोणी पाहण्याचा धोका पत्करून तो लगतच्या ताडाच्या झाडावर सरसर चढला. वरून त्याला खिडकीवजा भोक दिसले. मनाचा हिऱ्या करून त्याने छलांग लगावली. तो छप्पराच्या घोटीव आकारावर आपटला. मुक्या माराने कळवळला. न घसरण्याचा प्रयत्न करत त्या भोकाकडे सरपटत गेला. आत डोकावता त्याला खाली लाकी आणि चालकामध्ये चाललेली दे दणादण दिसली. जवळजवळ पाच पुरुषभर उंचीवरून त्याने खाली उडी घातली तीच चालकावर. दुहेरी फायदा झाला. बावळ्याला आपटमार कमी बसला आणि अर्थातच चालक ढेर झाला.

त्याबरोबर लाकी न आवरता येणाऱ्या पोटदुःखा हास्याने गडाबडा लोळू लागली. माराने कळवळणाऱ्या बावळ्याला तिचा जाम राग राग झाला. "तुला दार उघडं ठेवायला काय झालंलं?" ती उत्तर द्यायचा प्रयत्न करू लागली. पण तोंड उघडू जाता परत परत हास्याची उबळ बाहेर फुटू लागली.

"हा थोडीच ठेविंग देईंग?" खूप शर्हीने ती बोलू शकली. "हा?" चालकाकडे बोट करत पुन्हा हासण्यात फसली गेली. बावळ्या कलून चालकाच्या शरीरावरून बाजूला झाला. चालकाची काही हालचाल दिसेना. तशी लाकी गंभीर झाली. "काय मरिंग की काय?" ती जवळ जाऊन चालकाला चाचपू लागली. मग त्याच्या डगल्याच्या कडा टरकावून ते उघडण्यात गुंतली. "तुंज कपडे काढिंग नी आता ह्यांज घालिंग. मंग लोक तुंज ओळखिंग न की तू वेगळा होईंग."

"आधी तुझ्या फाटलल्या कपड्यांचं काय ते बघ की." बावळ्याने कूस न बदलता पाठमोरे तिला सुनावले.

ती ते कपडे कसे उघडतेय हे बघणे बावळ्याला चुकले. ना त्या कपड्यांना गुंड्या होत्या. ना अडकवायचे आकडे. ना उघडझाप करणारी गुंतलसाखळी. "अय्याईग!" लाकीच्या तोंडातून अस्फुट आरोळी निघाली. त्यामुळे बावळ्या तिच्या बाजूला कडेवर वळला. "हा बाप्या असिंग न. ही बाई असिंग."

बावळ्या अंगात मारणाऱ्या कळांकडे दुर्लक्ष करत उठून बसता झाला. "काय की काय?" त्याचे लक्ष त्या आडव्या पडलेल्या चालकाच्या शरीराकडे गेले. खासकरून छातीच्या उघड्या पडलेल्या गोऱ्या उभारांकडे. तसे लाकीने लगेच ते कपड्यात पुन्हा आच्छादले. "हिजडा?" त्याला जी कारणमीमांसा सुचली ती त्याच्या ओठांतून शब्दरूप घेत बाहेर पडली. लाकीने आपले हात चालकाच्या बेंबीखाली नेऊन तिथली चाचपणी केली.

"न. बाईच असिंग." लाकीने निष्कर्ष जाहीर केला. तशी गुदगुल्या झाल्यागत चालकाच्या शरीराची वळवळ झाली. सावध होत लाकीने त्या बाईच्या कपड्यांनी तिला बांधून घालायचा उफराटा तोकडा प्रयत्न केला. बावळ्याला नजरेने खुणावले. काही बांधायला शोध.

त्याने त्या दालनावरून नजर फिरवली. गेल्या गणपती उत्सवात वरदाभाईच्या मंडळाने गणेश मंडपात बर्फमहालाची सजावट केलेली होती. तशा एखाद्या सगळीकडून प्रकाश झरणान्या पारदर्शी महालात वावरतोय असं वाटत होतं. फक्त तसला बर्फाळ थंडावा इथं नव्हता. अर्धपारदर्शक दगडांच्या गुहेत असल्यासारखे त्याला भासत होते. भिंती छप्पर जमीन कुठे सुरु होतात? कुठे संपतात? त्याच्या रेषा नसलेले. त्या दालनात आसन-खुर्च्या-मेज वगैरे सामानसुमानाच्या जागी, दगडी लेण्यांमधून असतात तसे बांधकामातून त्याकामी बनवलेले घडीव आकार फक्त होते. फडताळ होती. त्यात शोभेच्या की कामाच्या वस्तू मांडलेल्या होत्या.

मग त्याने तिथल्या गाद्या-गिरद्यांकडे मोर्चा वळवला. त्यांचे अभ्रे टरकावले. त्यांच्या चिंध्या करून त्यांनी त्या बाईचे हातपाय जुजबी बांधले.

लाकीने चेहरा थपथपवून तिला शुद्धित आणले. "ए बये कोण असिंग तू?" खडसावून विचारले. त्या बाईने हालचालीचा प्रयत्न केला. बांधून घातल्याची जाणीव तिला झाली. मग तिचे लक्ष बावळ्यावर गेले.

"हा कोण असिंग? तुंज यार? दोघं मिळिंग नी चोरी करींग?" त्या बयेने उलटा प्रश्न केला. ती घाबरलेली वा गोंधळलेली अजिबात दिसली नाही. मग हसायला लागली. "चोर विचारिंग चोरणीला कोण असिंग तू?"

"तू चोर असिंग?" लाकीने डोक्याला हात लावला. एक कटाक्ष बावळ्यावर टाकला. "आज काय चोर-जोर दिन असिंग? इंध तिंध चोरच चोर."

"पन मंग हिला दारावरच्या पहारेकऱ्यांनी वळख देऊन आत सोडलं ते कशापायी?" बावळ्याला शंका आली. "हिची तर त्यांच्यासंग वर्साची वळख कशी वाटली?"

ती बाई बावळ्याला आता एकटक निरखू लागली. "तू जुन्या काळांज भाषा काईंग बोलिंग? तुंज कपडेसुद्धा तंस्स असिंग."

"तू आम्हांज प्रश्न विचारिंग न. आधी आम्हांज प्रश्नांज उत्तरं देईंग." लाकी त्या बयेवर चिडली.

"तू मंज प्रश्नांज उत्तरं देईंग. तरच मी तुंज प्रश्नांज उत्तरं देईंग." त्या बयेने आपला हट्ट चालू केला. आधी त्या दोघींमध्ये जो गोड वाद रंगला होता, तसा आता तिखट वाद रंगला. तू आधी की मी आधी?

शेवटी बावळ्याने कंटाळून मध्ये हस्तक्षेप केला. "जर तू उत्तर नाय दिलं, तर तुला अशीच हातपाय नी तोंड बांधून ठेऊन जातो की? मंग बस, मालक दोन-चार दिसानी येईतोवर ठनाना करीत तशीच."

"विचारिंग तू काईग विचारिंग ते." ती नरमली.

"आधी मंज सांगिंग की तू बाई असिंग. तरी मंजवर अतिप्रसंग काईग करिंग? मंजसाठी लाळ काईग टपकविंग?" लाकीला कधीची जाचणारी मळमळ तिने बाहेर काढली.

"कारणिंग की मी एक बाईलवेडी असिंग." इतकी साधी गोष्ट तुम्हाला कळू नये? अशा आविर्भावात ती बया म्हणती झाली. लाकी आणि बावळ्याने एकमेकांकडे भिवया उंचावून बघितले. "पण जर मंज तुंजसारखा मदन मिळिंग, तर मी तुंजसोबत संग करिंग तयार असिंग. काईग बोलिंग?" तिने बावळ्याकडे ओठांनी चुंबन उडवले. त्याच्याकडे घसटत सरकली.

"पन मी हाय पुरुसवेडा. तर कसं जमनार बोला?" बावळ्याने जशास तसे चटपटीत उत्तर दिले खरे. मात्र लाकी चमकली आणि त्याच्याकडे कींव भरल्या नजरेने जेव्हा पाहू लागली, तेव्हा त्याच्या लक्षात आलं की तो जरुरीपेक्षा जास्त काही नको ते बोलून गेलाय. खुळचट चुका न केल्या, तर तो बावळ्या कसला? "म्हनजे मला म्हनायचं हाय....." बावळ्याला कसं निस्तारावं कळेनासं झालं. "आदीच त्या राखालची वाईट नजर माझ्यावर हाय. त्याच्यापासून पिच्छा सोडवला हाय. नी लगेच हे अस्सं.....कस्सं बरं दिसत नाय. काय?"

"राखाल?" त्या बाईच्या चेहऱ्यावरचा रंग पुरा उडाला. "रझाकार राखाल म्हणिंग काईग तू?" विचारताना तिचा आवाज कापला.

"त्यांज तुंज काईग संबंघ असिंग?" लाकी डोळे बारीक करत संशयाने सापासारखी फुसफुसली.

"म्हणहजे तोच असिंग?" ती बाई चांगलीच धास्तावलेली वाटत होती. "तो तुंज मागावर असिंग काईंग आता?"

"नाय. आमी त्याला मस्त झुकांडी दिली हाय. तो गेला हाय दुसऱ्या कुना मागं." बावळ्याने शेखी मिरवली.

"तर मंग तो आता कांचबनांज दारावर पोचिंग असिंग." ती बावळ्याकडे भयचकीत नजरेने पाहत करवादली. "तो माणूस असिंग न. लांडगा असिंग. त्यांज बरोबर शिकारींज वास लागिंग. तो मुख्यदारांज चौकीवर जरूर चौकशी करिंग. तिंथ त्यांज कळिंग की मंजबरोबर फाटल्या कपड्यातली बाई आत येईंग. तो आताच इंथ जरूर येईंग असिंग. जर त्यांज मी सापडिंग, तर एका पळात कळिंग की मी बाप्या असिंग न. बाई असिंग." ती घायकुतीला येऊन वळवळू लागली. "तुंजबरोबर मंजसुद्धा पकडिंग. ठार मारिंग." मूर्तिमंत भीती तिच्या डोळ्यात नाचू लागली.

"बावळ्या, ही म्हणिंग ते बरोबर असिंग." सुकलेल्या ओठांवरून जीभ फिरवत लाकीने ते नाईलाजाने मान्य केलं. "तो फार धूर्त असिंग. तो सार्थींज मागं जाईंग दाखविंग. ती त्यांज चाल पण असिंग शकिंग. तो आमांज मागंच खरा येईंग तर?"

"ह्या! इतकं काय कवतिक लागून राहिलं हाय त्याला?" बावळ्या तुच्छतेने म्हणाला. "आला अंगावर तर घेऊ की शिंगावर."

"तू शिंगावर घेईंग तर तू घेईंग. पण मंज आता ताबडतोबीनं इंथहून जाईंग देईंग." ती बाई घळीला आली. आपले बांधलेले हात पुढे करत तिने विनंती केली. "मंज सोडिंग ना लवकर. तुंज मंज संग काईंग दुश्मनी?"

"पण तू आमांज संग दगा करिंग न, यांज खात्री काईंग?" लाकीने तिला दमात घेतले. या बाईने बलात्काराचा प्रयत्न केलेला. हे ती विसरली नव्हती.

"महान युगनायकांज शप्पथ." त्या बाईने हे शब्द उच्चारताच लाकीचे डोळे हे मोठे झाले. "तुमासुद्धा मंज संग चलिंग. मी तुंज लपिंग दुसरी जागा दाखविंग. लालाजींज महाल आज रिकामी असिंग. आमी तिंथ घुसिंग."

"हे बेस होईल." बावळ्याने दुजोरा दिला. लाकी विचारात हरवली.

"वेळ न असिंग. तुंज राखाल तो काईंग ते माहीत असिंग. तो आमांज पर्यंत पोचिंग, त्या आधी आम्ही सटकिंग." त्या बाईने इशारा दिला. लाकीला तो मानावा लागला. ती त्या बाईची बंधने सोडू लागली. "मंज नाव छमद. तुंज नाव काईंग असिंग?" त्या बाईने मैत्रीचा हात पुढे केला.

"लाकी." होय नाय करता करता लाकीने आपला हात मिळवला. बावळ्याने मात्र हातात हात न मिळवता लांबून हात जोडून मैत्रीचा स्वीकार करणे पसंत केले. बलात्काराची आवड असणाऱ्या बाईपासून अंतर राखणे त्याला अत्यावश्यक वाटले. हात दिला आणि तिने त्याला आख्खा खेचला तर? छमद अंगापिंडाने चांगली दणदणीत होती. तिच्यात दोन-तीन बावळ्या सहज मावले असते. तो तिच्यावर पडण्याऐवजी जर का ती त्याच्यावर पडली असती, तर त्याचा चिरडून पार लगदा झाला असता.

"मी तुंजसाठी मालकांज कापडं आणिंग." बावळ्याला म्हणाली आणि छमद कामाला लागली. "तुंज चढविंग येईंग न, तर मी सवताहा मंज हातानं तुंज चढविंग." तिने दात काढले.

"माझं कपडे हायत तसे बरे हायत की. वगाच वेळ दवडूया नको. जाऊया बिगीबिगी. राखाल यायच्या आदी. काय?" सबब देत बावळ्या दालनातून बाहेर पडायला दारापाशी धावला. लाकीने छमदकडे बघून खांदे उडवले आणि तीसुद्धा त्याच्यामागे धावली.

छमदने बोट्यांच्या आणि ओठांच्या चाळवाचाळवीच्या हालचाली केल्या. "राजा नी रानी, बधिंंगच मंज प्रेमापासून कुंठ पावते तुंज वाचिंग? ही मी येईंग." तीसुद्धा दाराकडे धावली.

१०० वर्षे पुढे - प्रकरण १०

बावळ्याला व लाकीला घेऊन छमदने ज्या लालाजीच्या नारळीमहालात घुसखोरी केली होती, त्याचा नूर आगळा होता. बावळ्याने असे काही यापूर्वी कधी बघितले नव्हते. माडाच्या झाडांचेच खांब करून त्यांना आधारून माच बांधावेत, असे ते एकावर एक दुमजले चढवलेले होते. ती माडाची झाडे, त्यांच्या सळसळत्या झावळ्या खऱ्या होत्या की खोट्या? बावळ्याला ठरवता येईना.

त्या मजल्यांच्या सगळ्या बाजू पारदर्शक काचांनी बंदिस्त होत्या. आतून पांढऱ्या शुभ्र पडद्यांनी. जे सांजेच्या समुद्री वान्यावर हलकेच वाहवत होते. त्यांना चांदीचे घुंगरू लावलेले होते. जे मंजुळपणे वान्याच्या हालचाली बरोबर वाजत होते. त्यामुळे जणू अदृश्य अप्सरा आसपास वावरतात आहेत असे भासत होते. सांजेच्या सोनेरी किरणांचे झोत त्या तलम मलमली पडद्यांमधून विखुरलेले होते. हालचाली बरोबर जसे काही ते कवडसे जमिनीवर चित्रवलेल्या लाटांवर नाचत आहेतसे भासत होते. जमिनीवरील त्या चित्रांवरची काच इतकी गुळगुळीत होती की पाण्यावर वावरतोत आहेत असेच भासत होते. सगळं वातावरण अद्भुत स्वर्गीय भासत होते. लालाजीचा हेवा वाटावा तेवढा थोडा होता.

लाकी आणि छमदला मात्र या सुंदरतेचे फारसे कौतुक नव्हते. त्या दोघी स्वैपाकखोलीत घुसून खाण्या-पिण्याचे सामान जमवण्यात व्यस्त होत्या. सुकवलेल्या आणि पाकवलेल्या चिकू-पेरू-केळी अशा काही फळांच्या गोल चकत्या आणि पिण्यासाठी वाळ्याचे सरबत घेऊन लाकी बावळ्या शेजारी हजर झाली. छमदने पिण्यासाठी मदिरेचा बुधला आणला. बावळ्याला

चांदीच्या घाटदार पेल्यात ओतून देऊ केला. त्या वासाने बावळ्याच्या नाकाशी गोड गुदगुल्या केल्या. पण लाकी ज्या नाराजीने त्या बुधल्याकडे पाहत होती, आपण त्यातले नाही, असे जाहीर करण्यात बावळ्याने शहाणपण मानले. काही वेळ कोणीच कोणाशी बोलले नाही. मचमच खाण्याचे, गटागटा पिण्याचे आवाज तेवढे शांतता भंग करत राहिले. भूक आणि तहानेचा कडाका जेव्हा शांतावला, तेव्हा आपोआपच खुशालल्या जीवांना कंठ फुटला.

"बावळ्या मंज राजा, तू मंज सगळ्यात प्रिय यार असिंग." हातातला पेला रिकामी करून छमदने घोषणा केली. "लाकी मंज राणी, तू मंज जीवाचा जीव असिंग." लाकीने नाक मुरडले. बावळ्याने कपाळावर आठ्या आणून दाखवल्या. "पण काईंग गं, तुंज क्रमांक काईंग असिंग?"

"क्रमांक? कसला?" बावळ्याला अर्थबोध झाला नाही.

"तुंज माहीत असिंग न?" आता छमदला अर्थबोध होईना.

"तो शंभर वर्षांआधींज काळातून येईंग असिंग. आमांज काळातला असिंग न." लाकीने खुलासा दिला.

"दारू मी पिईंग. पण तुंज चढिंग." छमदने लाकीवर आरोप केला.

"मी खरंच मागच्या काळातून आलो हाय. ही कापडं बघ की. माझी भासा बघ की." बावळ्याने आपली बाजू तावातावाने मांडली.

छमद त्याच्या डोळ्यात डोळे रोखून काही वेळ जोखत राहिली. "तिंथून इंध कंस्स येईंग?" विचारले.

बावळ्या उत्तर देणार इतक्यात लाकीने मध्येच तोंड खुपसले. "ते खास रहस्य असिंग. तू विश्वास ठेविंग तर ठेविंग. ठेविंग न तर ठेविंग न. तुंज मर्जी. तुंज मंज क्रमांक जाणिंग असिंग, तर तो सातशे बारा असिंग." मग बावळ्याकडे वळून त्याचे शंका निरसन करण्यासाठी बोलली,

"लाकी मंज खरं नाव असिंग न. बंडबागी सवताहांज खरी ओळख उघडिंग न. बाईज लाकी म्हणिंग. बाप्यांज साथी म्हणिंग. मंज बंडबागी ओळख 'लाकी सातशे बारा' असिंग."

"बावळ्या राजा, मंज आजपावते कोणा शंभर वर्षा आधींज बाप्यासंग प्रेम करींग संधी मिळिंग न. तेहवा त्या काळात प्रेम कंस्स करींग? मंज नमुना दाखविंग ना." छमद बावळ्याकडे सरकली. तसा तो मागे सरकला आणि बसल्या सोप्याची लांबी संपल्यामुळे धडपडून खाली पडला. तशी छमद सात मजली गडगडाटी हास्य हासली.

"आमांज कहाणी तुंज कळिंग. आता तुंज खरी कहाणी सांगिंग. तू बाई असिंग. तरी बाप्याचं सोंग काईग घेईंग? काचबनात नोकरी काईग करींग?" लाकीने फणकान्याने छमदला पृच्छा केली.

"बावळ्या राजा या काळात कंस्स येईंग? ते तुंज रहस्य असिंग. तर मी सोंग काईग घेईंग? ते मंज रहस्य असिंग. मी काईग सांगिंग?" छमदने बिनतोड पलटवार केला.

"तर मंग आमी तुंज बांधिंग नी इंधच अशीच सोडिंग." लाकीने धमकी दिली. तिला मदतीसाठी बावळ्याची गरज भासली. ती त्याच्याकडे पाहते तो काय? "बावळ्या तिंध काईग करींग?" ती जवळजवळ किंचाळली. बावळ्या छतावरून लोंबणारी एक दोरी हलवून ओढून बघण्याच्या चाळ्यात गर्क होता. त्यामुळे वर लटकणारे अनेक लंबक हेलावू लागले होते.

"काय की काय?" तो दचकला. "काय झालं?" जणू उत्तर म्हणून छतावरची झुंबरे लखलख पेटली. विझली. त्याची गंमत वाटून बावळ्याने पुन्हा पुन्हा ती पेटवून विझवून पाहिली. एव्हाना सूर्य बुडून बराच वेळ झाला होता. बाहेर अंधार दाटू लागला होता. ते छमदच्या सोडलेल्या काचमहालापासून लांब नव्हते.

"खुळचुका!" लाकी उठून त्याच्यापाशी धावली. त्याला तिथून ओढून बाजूला काढला. "हे दिवे अंस्स बंद घरात पेटिंग विझिंग, तर आयता रझाकारांज इशारा होईंग, की इंध कुणी असिंग. कुणी लपिंग."

बावळ्या ओशाळला. छमद हातवारे करत उभी झाली. "ए खबरदार. मंज यारांज शिवी घालिंग न. तो मंज प्रेम असिंग. त्यांज बोलिंग तर मंज संग गाठ असिंग. तुंज चटणी करिंग चटणी." हातांनी रगडल्याची मुद्रा तिने केली. छमदचा झोक जात होता.

लाकीने एकवार तिच्यावर, एकवार बावळ्यावर नजर टाकली आणि कपाळावर हात बडवला. मग ती बावळ्याला हाताला धरून ओढत बाजूच्या खोलीत घेऊन गेली. तिथे कपडेपट होता. त्यातले काही काढून ते बावळ्याच्या मापाचे होतील याचा अंदाज केला. त्याला चढवायच्या खुब्या स्पष्ट केल्या. आपल्या मापाचे कपडेसुद्धा शोधले. ते घेऊन अंगावरची लक्तरे बदलायला दुसऱ्या दालनात गेली. ती पुन्हा छमदच्या दालनात परतली, तोच बावळ्या देखील परतला.

छमदने बावळ्याला परतताच त्याच्या अंगावरच्या नव्या काळातल्या कपड्यांना धरून जवळ ओढले. "काईंग रे बावळ्या? मी तुंज जरा जवळ येईंग, तरी तू दूर पळिंग. पण तिनं तुंज हे कपडे शोधिंग नी चढविंग, ते तुंज चलिंग. ती तुंज अंगाला धरिंग. तर तुंज चालिंग?" छमद तारस्वरात ओरडून बावळ्याची खडसावणी करू लागली.

"बाई जोरानं ओरडिंग न. आवाज बाहेर जाईंग." लाकीने छमदला समजवायचा प्रयत्न केला. "हे कपडे घेईंग नी बदलिंग आधी. तुंज हे भडक कपडे सहजी कोणांजही नजरेत येईंग."

"तू?" थरथरत्या हाताने लाकीवर बोट रोखत छमद ओरडली. "तू कोण मंज सांगिंग? मी मंज वाटिंग ते करिंग. तू मंज प्रेम छिनाविंग. मी तुंज सगळ्यांसमोर उघडी पाडिंग. तुंज जीव घेईंग. मी....?" छमद लाकीला भिडली. लाकीच्या गळ्यापाशी हात नेले आणि मग एकदम

गळपटली. "पण तू कितीईंग सुंदर असिंग? तुंज कशी मारिंग? तो बावळ्या तुंज ठेविंग. पण तू मंज मिळिंग."

तोच बाहेरून पायघोड्यांचा घरघराट ऐकायला येऊ लागला. घराच्या सगळ्या बाजूने त्यांचा घेरा पडला होता. बावळ्याने हलकेच पडदा किलकिला करुन बाहेर नजर टाकली. लाकीची भीती खरी झाली होती. रझाकारांचा काळा गणवेष त्याला अंधूक संधीप्रकाशात ओळखता आला. त्यातली एक धिप्पाड आकृती बावळ्याने अचूक ओळखली. "राखाल." त्याच्या तोंडातून शब्द निघता लाकी आणि छमद जागच्या जागी गोठल्या.

राखालच्या हुकूमावरुन एक जण पुढे झाला. दारावरची घंटेची दोरी त्याने ओढली. घरभर मंजूळ नाद निनादला. त्या आवाजाने त्या दोघी भानावर आल्या. लाकीने सगळ्या बाजूंना धाव घेत खिडक्यांतून अंदाज घेतला. "कुंठच पळिंग मोकळीक असिंग न." निष्कर्ष काढला.

"तो दार फोडिंग नी आत घुसिंग." छमद एवढा विचार करु शकली. म्हणजे भीतीने शुद्धीत आली होती? की नशेचे ते तिचे नाटक होते? तिचा नेमका थांगपत्ता बाकी दोघांना लागत नव्हता.

"आम्हांज जवळ लढिंग शस्त्रं असिंग न." लाकी खंतावली. मग तिच्या मनात एक आशा जागली. "पैशेवाल्यांज महाली नेहमी एखाद पळवाट असिंगच. लढाईतून जीव वाचविंग कारणिंग. आम्ही त्या भुयारानं पळिंग." तिने अपेक्षेने छमदकडे पाहिले.

"हे मंज वावरघर असिंग न. मंज माहीतिंग न. पण आम्ही शोधिंग." म्हणत ती खालच्या तळमजल्याकडे घाईघाईने निघाली. मागे बाकी दोघे. खाली चार पाच दालने होती. तिघे तीन दालनात पांगून शोधू लागली. जाता प्रत्येक क्षण घोर वाढवत होता. राखालच्या दळाने दरवाजा फोडायला सुरुवात केल्याचे आवाज येऊ लागले. बावळ्या सामान-भांडाराच्या खोलीत शिरला. इथे तिथे सामान सरकवून बघत असताना अचानक त्याच्या मानेवर धारदार सुऱ्याचे

पाते लावले गेले. त्याचा नाईलाज झाला. हात वर करण्याचा हुकूम पाळून, तो ताबेदाराच्या इशान्यावर मधल्या मोठ्या दालनात चलता झाला.

तिथे लाकी आणि छमदसुद्धा दोन दोन शस्त्रधारींच्या निगराणीत हजर केल्या गेलेल्या होत्या. दोघींचे हात मागे बांधून घातलेले होते. बावळ्याला त्या दोघींच्या शेजारी उभे केले गेले. त्याचे हातसुद्धा मागे करकचून बांधून घातले गेले. राखाल छद्मी हास्य घोळवत कमरेवर हात ठेऊन उभा होता. बावळ्याला बघताच हात हलवून त्याने अभिवादन केले. "पुत्रा आम्हांज भेट इतकी लवकर होईंग वाटिंग न. वाहवा! मंज खुषी होईंग. तुम्हांज होईंग अंस्स दिसिंग न. काईंग होईंग न?"

बावळ्याने पाहिले तर सगळे दळ लाकीकडे बुभुक्षित नजरेने पाहत होते. तिच्या हातांच्या मागे गुपचूप काही हालचाली सुरू होत्या. तिघे बंदी भिंतीपाशी सरळ रेषेत उभे केलेले असल्याने बावळ्याला डोळ्यांच्या कोपऱ्यातून तिची मागची हालचाल दिसत होती. जी इतरांच्या नजरेच्या टप्प्याबाहेर होती. लाकी मागच्या पडद्यावर हातात काही पकडून ते वरखाली घासत होती. काहींची नजर अध्येमध्ये छमदवर देखील फिरून येत होती. पण रेंगाळत नव्हती. "आमच्याकडं इतक्या पावऱ्यांना खायला घालायला तितकं खानं नाय ना. नाय तर हाक मारून बोलावनारच असतो की?" बावळ्याच्या उत्तरावर राखालच्या चेहऱ्यावरच्या रेषा वाकड्या झाल्या.

तो बावळ्याच्या जवळ आला. त्याने बावळ्याच्या बखोटीला धरून खेचला आणि त्याच्यावर नाक घासत जोरात श्वासात वास हुंगला. "इंथ काईंग वेगळं असिंग. तुंज वास? आजपावतो अंसा मी कधी जाणिंग न. दूर देशदेशांज वास मी जाणिंग. पण तुंज एकदम वेगळा असिंग. तू कुंठहून असिंग? तू कपडे बदलिंग असिंग. तरी तुंज हा वास येईंग."

छमद राखालला लांडगा का म्हणत होती, ते बावळ्याला आता पुरते कळले. राखालच्या घाणेंद्रियाची क्षमता अफाट होती. "तू बरोबर हाय. मी या काळातला नाय हाय. शंभर वर्ष

मागच्या काळातून आला हाय. माझा वास लय जुन्या जमान्यातला हाय." यावर राखाल खदाखदा राक्षसासारखा हसला.

तो हसतो म्हणून त्याच्या दळातले थोडे हसले. त्यातला जो ठेंगडा बावळ्याला धरून होता त्याच्या पाठीत राखालने हसतच सहजपणाचा आव राखत गुद्दा हाणला. तो ठेंगा इतका कळवळला की त्यात त्याचं हास्य चेहऱ्यावरून पुसले गेले. "इंथ का येईंग? मंज हाती मरींगसाठी?" राखालने छद्मीपणाने बावळ्याला विचारले. पोटात बोलता बोलता हाताचा दणका हाणला. बावळ्याच्या ओठांमधून रक्ताची चिरकाळी बाहेर पडली. तोंडाचा खालचा भाग रक्ताने बरबटला. बावळ्याला काही उत्तर द्यायचे होते. पण तो नुस्ता ऊं ऊं उ आवाज काढू शकला.

आता राखालचा मोर्चा लाकीकडे वळला. तिच्या तिखट नजरेची गंमत वाटून, खसकन तिचे केस धरून आपल्याकडे तोंड ओढून, त्याने तिच्या ओठांशी ओठ भिडवून करकचून मुका घेतला. प्रत्युत्तरात तिने गुडघा वर त्याच्या जांघेत मारायचा अयशस्वी प्रयत्न केला. राखाल असले डावपेच कोळून प्याला होता. डोळे मिटून ओठांवरून जीभ फिरवत राखालने स्वाद ओळखला. "चिकू...पेरु...केळं....वाळा. व्वा! मंज सेवकांनो तुमांज शाकाहारी मेजवानी मिळींग असिंग. काईंग?" राखालने त्या लंबाड्याकडे रोख करत विचारले, "बाबूशा, तुंज या सुंदरीवर पहिली संधी हविंग की न?" बाबूशाच्या चेहऱ्यावरचा भाव कोरा राहिला.

पण बावळ्याला धरणाऱ्या ठेंगड्याचा उत्साह उतू गेला. "साहेबसरकार, मंज पहिली संधी मिळिंग, तर मी या बंडबागींज झटक्यात बोलती करिंंग नी सगळी माहिती ओकविंग."

या वेळी त्याच्या खांद्यावर राखालचा हात सगळा जोर घेऊन पडला. तरी तोच सहज मित्रत्वाचा आव राखत. "नी ती जर तुंज हर प्रयत्नानंसुद्धा बोलिंंग न, तर तू काईंग करिंंग दिलशा? मंग मी तुंज कींंग करिंंग ते तूच सांंगिंंग." दिलशा राखालच्या हाताच्या जोराने बऱ्यापैकी कळवळला होता. छतावरून सरपटणारी एक पाल एकाएकी राखालच्या अंगावर

पडली आणि पळून जाऊ लागली. त्याने सरळ तिला मुठीत धरली. मग भिंतीपाशी सोडली. तिने पळायचा प्रयत्न करताच, सफाईने दुसऱ्या हातातला सुरा वापरून तिच्या शेपटीचा टवका उडवला. पुन्हा मुठीत कैद केली. दिलश्याच्या अंगावर ती पाल सोडून दिली. ती सैरभैर दिलश्याच्या शरीरावर धावू लागली.

"साहेबसरकार, मी तुंज माणूस असिंग." पालीच्या खाली पडलेल्या वळवळणाऱ्या शेपूट तुकड्याकडे बघत दिलश्याने राखालला आठवण करून दिली. या उत्तरावर राखालने सुन्याचा त्याच्या अंगावर लगोलग वार केला. पालीच्या शेपटाचा अजून एक तुकडा उडवला. सोबत दिलश्याच्या कानावर छेद होऊन तिथून रक्त वाहायला लागले. पालीने जीव खावून मागच्या पडद्यावर उडी घेऊन निसटायचा प्रयत्न केला. राखालने तिचा अचूक माग घेत सुरा फेकला. तिचे दोन तुकडे करवले.

"हो. तू मंज माणूस असिंग." राखालने दिलश्याला जणू त्याची खातरजमा म्हणून त्याच्या पाठीवर थाप मारली. पुन्हा असा अजून एक मैत्रीखात्यातला फटका आणि तो त्राण गमावता. तेव्हा शहाणा होऊन गप्प राहिला. ते ओळखून राखालने नजरेनेच त्याची लाज काढली.

त्याचे ते कुत्सित छद्मी हास्य ओठांवर खेळवत छमदकडे वळला. त्याचा चेहरा तिच्या चेहऱ्यावर झुकला तेव्हा तिथे भयाने व्याकुळतेचे भाव उमटले. पण ओठ मात्र सोत्सुकतेने त्याच्या ओठांशी भिडले. बावळ्यासाठी ती एक कोडे होती. शिसारी आल्यासारखा राखाल लगेच तिच्यापासून विलगला. "तू कोण असिंग?" त्याने दरडावले.

"मायबाप मी एक गरिब नोकरचाकर असिंग. मंज नाव छमद. सरकारी सावकार पन्नाशेठ मंज मालक. त्यांज घरी मी काम करिंग. या नीचानं नी या दुष्टेनं मंज शस्त्रानं जीवे धमकाविंग. वाटेत बळजोरीनं मंज गाडीत घुसिंग. मंज चौकीवर खोटं बोलविंग नी कांचबनात घुसिंग. मंज मालकघरात घुसिंग. मंज मारिंग. मंग बळजोरीने मंज इंध आणिंग. साहेबसरकार

तुम्ही मंज देवासारखे भेटिंग. या राक्षसांपासून मंज सुटका करिंग." छमदच्या चेहऱ्यावर सुटकेचे भाव पसरले.

राखाल पुन्हा एकदा गडगडाटी राक्षसी हसू हसायला लागला. "यानं तुंजवर बळजबरी करींग?" विचारता विचारता त्याला न आवरता येणारे हसू फुटले. या वेळी दळातील इतर कोणी हसले नाही. बाबुशा सोडून. राखालच्या ते नजरेत येता त्याने बाबुशाला पाठीवर दणका दिला. सहज मैत्रीचा? "नी तुंज बळजोरीनं खाईंगसाठी महागवाली सुरसफळं घालिंग. उंची दारू पाजिंग. व्वा! अंस्स शत्रू असिंग तर मित्रांज काईंग गरज?" राखालच्या या बिनतोड निरीक्षणावर आणि प्रश्नावर छमदकडे उत्तर नव्हते.

तिने वेगळा पवित्रा घेतला. खाली राखालच्या पायांवर झोकून दिले. तिला धरणाऱ्यांना तिचे एवढे भारी वजन खाली कोसळत असताना वर रोखून धरणे जमले नाही. राखालच्या भिवया त्यांच्यावर नाराजीने उंचावता त्यांनी नजरेनेच क्षमादान मागितले. त्यांना रट्टा हाणण्यासाठी राखालला पुढे होणे अशक्य झाले. त्याच्या पायांना छमदच्या हातांचा विळखा पडला होता.

तिच्या हंबरड्याने पलीकडच्या खोलीतली चांदीच्या भांड्यांची चळत कोसळली. "मायबाप, मी यांज कारस्थानात फसिंग. मंज शुद्ध हरपविंग त्यांचा बेत होईंग. मी चुकिंग नी त्यांज खाण्यापिण्यांज जाळ्यात फसिंग. मंज माफ करिंग. मंज विश्वास करिंग साहेबसरकार. मी कितीईंग प्रामाणिक असिंग ते मंज मालक सावकारी सरकार पन्नाशेठांज विचारिंग." या बेमालूम खोटेपणात तिच्या डोळ्यातून घळाघळा वाहणाऱ्या पाण्याकडे बावळ्या आणि लाकी नवलाने बघतच राहिले. बाकी दळाला छमदचे निर्दोषत्व पटल्यासारखे दिसले.

राखालच्या चेहऱ्यावरचे हसू जाऊन तिथे आता तडतड संताप दिसू लागला होता. त्याने तिला ठोकून बाजूला करायचा प्रयत्न केला. तिने त्याचे दोन्ही पाय आवळलेले असल्याने, झोक जाण्यापेक्षा त्याला जास्त काही साध्य झाले नाही. "हाड! मंज अंस्स रडारडी सहन जाईंग

न. अंस्स रडकीहि न." राखालने धिक्कारले. हातांच्या वज्रमुठीचा ठोसा तिच्या डोक्यावर मारुन दिला. पण तिची मिठी सुटली नाही.

तेव्हा साहेबाची मर्जी साधायला मदतीसाठी दिलशा आणि त्याच्यासारखे काही गण उताविळ झाले. त्यांच्या या क्षणिक दुर्लक्षाचा अचूक फायदा घेत लाकीने हालचाल केली. तिने मागे हातात दडवलेल्या कांडीचा स्पर्श धरपकडवाल्याच्या हातांवर होऊ दिला. त्याबरोबर तो रझाकार विजेचा झटका बसावा तसा उचकला. तो झटका खरोखरच विजेचा झटका होता. लाकीने रेशमी पडद्यावर घासून त्या कांडीत निर्माण केलेल्या स्थितिज विजेचा. त्या रझाकाराची पक्कड सुटताच लाकीने दुसऱ्या बाजूच्या रझाकारावर हातोहात पेच वापरून झुकांडी देत सुटका करुन घेतली. हवेत उसळी घेऊन राखालला चुकवत लाकी दरवाजाच्या दिशेने गेली. दुरदैवाने तिथे उभ्या रझाकारावर आदळली.

बावळ्या वळवळला. एव्हाना रझाकारसुद्धा सावध झालेले असल्यामुळे बावळ्याला यश आले नाही. राखालच्या फटक्याने तो जाम होता. "सोडिंग मंज." राखाल छमदवर गरजला. तिला परिस्थितीचा आवाका ओळखायला काही क्षण पुरले. तिने राखालला सोडले. राखालने एका झेपेत लाकीच्या पायाच्या नडगीवर हाताची घट्ट पक्कड केली.

तो तिथली नस पिळवटून तिला कायमची पांगळी करण्याआधी बावळ्या ओरडला. "तसं करू नको. मंग आमाला खेळ खेळता येनार नाय." राखालने दळाला खुणावले. तसं लाकीला आधी धरणान्यांनी जवळ जाऊन तिला पुन्हा धरले. राखाल मोकळा झाला. बावळ्याजवळ पोहोचला.

बावळ्याच्या गळ्यात गळा घालून तो आवळत राखाल हसत विचारता झाला, "कंस्स खेळ?" राखालच्या नजरेचा संकेत ओळखून बावळ्याला धरणान्या रझाकारांनी पक्कड सोडून दिली.

बावळ्या राखालच्या खांद्यावर मित्रासारखा हात ठेवून कळा जिरवत कसाबसा हसत बोलता झाला, "चोर-शिपायाचा. आम्ही पळनार नी तुमी पकडनार. आमी हारलो तर तुला हवी ती सगळी मायती देतो. तुमी हरलात तर आमी मोकळे होनार."

"ती माहिती तर मी अंस्स पण मिळविंग." राखालने डोळे गंमतीत मिचकावत पुन्हा तिसरा ठोसा बावळ्याच्या पोटात मारून दिला.

या वेळी कळा जिरवून तोंड उघडायला बावळ्याला खूप वेळ लागला. डोळे मिटून वेदना आत रोखायचा प्रयत्न करत तो राखालच्या कानाशी कुजबुजत म्हणता झाला. "तुला काय तरी खास गावंल. जे तुला माझ्याशिवाय दुसरा कोन बी देवू शकनार नाय." बावळ्या कळीमुळे थांबला.

राखालचा हात पुन्हा पुढे सरसावतोय दिसता, बावळ्याने कळीवर फुफाटत घाईघाईने शब्द पुढे रेटले, "जवळ ये. तुझं गुपित बाकीच्यांना कळता नाय." राखालचे डोळे तांबारले. मात्र त्याने कान बावळ्याच्या ओठांशी चिकटवला. "तुझ्या षंढपनाचा इलाज. मी जिथनं आलो हाय, तिथं आमाला तो मायत हाय. तो तुला मिळंल. तुझी लक्शनं मी बरोबर वळखली हाय. त्याच्यावर तो अक्सीर लागू पडतो की."

राखालने बावळ्याला ढुशी दिली. बावळ्या खाली कोसळला. राखालने त्याला लाथ घालून दिली. ती चपळाईने चुकवीत बावळ्या बोलला, "स्वताला लय शाणा समजतो ना तू? हाय तुझ्यात हिंमत ती अक्कल पनाला लावून खेळायची तयारी? की तेच्यात बी कमीच?" बावळ्याची ही क्षीण पुटपुट सगळ्यांच्या कानावर गेली.

राखाल काही क्षण धुसफुसत त्याच्या आवडत्या पवित्र्यात कमरेवर हात ठेवून उभा ठाकला. मग खदाखदा हसायला लागला. "आज राखालांज इतकं आव्हान देईंग अंस्स कोणी अक्कलवाला भेटिंग. बावळ्या होईंग जाईंग. तुंज अक्कल की मंज अक्कल खरी?" आपल्या दळाकडे वळला. आदेश दिला. "त्यांज मोकळा सोडिंग. बघिंग कुंठ धाविंग? कितीईंग

धाव्हिंग?" खाली वाकून बावळ्याच्या रक्तात बोट बुडवून त्याने ते चाटले. "या वाघांज तुंज रक्तांज चव लागिंग असिंग. उठिंग. धाव्हिंग. पण तुंज चालिंग जमिंग काय?" परत सात मजली क्रूर हसला.

"तिला बी माझ्यासंग सोडावं लागलं." बावळ्या धडपडत उभा झाला. लाकीकडे बोट करून बोलला.

"ती पणांज काईंग लाव्हिंग? मी तिंज परत पकडिंग तर ती मंज बंडबागींज गुप्तस्थान सांगिंग. काईंग कबूल? बोलिंग?" राखालने लाकीवर बोट रोखत विचारले. तिने बावळ्याशी नजरानजर केली. त्याने नजरेने तिला राजी करायचा प्रयत्न केला.

"कबूल." तिने निर्णय घेतला.

"बंडबागीची शपथ वाहिंग." राखालने तिला खडसावले. ती क्षणभर गोंधळली. थोडा वेळ इथला तिथला साधक-बाधक विचार केल्यावर, तिच्या डोळ्यात मरणाचा निश्चय उमटलेला बावळ्याला दिसला. हरली तर ती माहिती देण्याआधी सरळ जीव देणार होती.

"महान युगनायकांज शपथ." लाकीने ते नाव घेताच त्या उल्लेखावर रझाकारांच्या नाकपुड्या रागाने फुलल्या. तिने भिंतीच्या आधाराने उभ्या बावळ्याजवळ जाऊन त्याला आपल्या खांद्याचा आधार दिला. तसे ते सारे बिथरले.

"साहेबसरकार हाती येईंग शिकार अंस्स सोडिंग न." दिलशाने बाकींच्याचा विचार बोलून दाखवायची हिंमत केली. यावर राखालने काही उत्तर देण्याची तसदी घेतली नाही. "यांज पाय पांगळा करिंग नी सोडिंग." आपली सूचना अंमलात आणण्यासाठी ठेंगडा आपणच पुढे झाला.

"सामना अक्कलेनं खेळनार की जनावरांवानी शरीरानं?" बावळ्याने राखालला विचारले.

"त्यांज अंस्सच जाईंग देईंग." राखालचा आवाज चाबकासारखा दळावर फटकारला गेला. "बावळ्या ही घाण बरोबर घेईंग नी जाईंग. ती तुंज अक्कल पांगळी करिंग पुरिंग." छमदकडे इशारा करत राखालने सुनावले.

"आमांज ती हविंग न." लाकीने चटफटक नाकारले.

"तर मी तिंज ठार मारिंग." राखालने चपट्या नाकाच्या रझाकाराला खूण केली. त्याने हातातल्या शस्त्राची धार परजत छमदवर उगारले. ती भयाने पूर्ण गोठून थिजली होती. "ही आमांज काईंग उपयोगांज असिंग न."

छमदच्या मानेवर शस्त्राचा घाव पडण्याआधी बावळ्या स्वतःला नकळत ओरडला. "आम्ही तिला नेतो. तिला नको मारू."

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण ११

बावळ्या आणि लाकी छमदच्या सोबत लालाजीच्या सदनासमोरील रस्त्यावर धावत पळत पोहोचले. "त्यांज पायघोड्यांहून जलद जाईंग आम्हांज तगडा पायरथ हविंग." लाकी तसा एखादा दिसतोय का? टहळत बोलली. रस्तावर तुरळक का होईना रहदारी चालू होती. थोडे पायरथ. थोडे पायघोडे. चुकार एखादा व्यायामासाठी चालणारा पादचारी सुद्धा.

संध्याकाळोत्तर काळोखात काचबनाची सगळी वैशिष्ट्ये उजळून निघाली होती. ज्या काचघरांमधून दिवे पाजळलेले होते, त्यांच्या आसपास प्रकाशाची प्रभावळ पसरलेली होती. रस्त्यावरचे व इतरत्रचे स्फटिकपैलू त्या प्रकाशाची परावर्तित किरणे सर्वदूर विखरून, चमचमते तारे जमिनीवर उतरल्याचा आभास घडवत होते. रस्त्याचा सगळा पृष्ठभाग चमचमत असल्याने रस्ते म्हणजे वळणदार प्रकाशशेषा बनलेले होते. मात्र या काळात सार्वजनिक दिवे, रस्त्याकडेचे दिवे असा काही प्रकार कुठे दिसत नव्हता. बावळ्याच्या मेंदूतील चोराने याची लगेतल दखल घेतली.

खरेतर मुंबईवासी बावळ्याला या रात्रीच्या झगझगाटाचे अप्रूप वाटायला नको होते. पण हा डोळे दिपवणारा झगझगाट नव्हता. काळोखाच्या मखमालीवर हिऱ्यांचे साज लखलखावेत तसा तो सौंदर्याचा तरल आविष्कार होता. आणि त्या महालरूपी हिरकसाजांना जोडणारे प्रकाशमय रस्ते, म्हणजे चंदेरी कलाबूतीची वळणदार नाजूक नक्षी होती. अर्थात ना बावळ्या ना त्याच्या साथी बायकांना या क्षणी या सुंदरतेचा आस्वाद घेण्याचा षौक परवडणारा होता.

"तो निळा पायरथ. त्यात ते छचोर जोडपे बसिंग तो." छमदने सावज हेरले. तसे लाकी व बावळ्या सज्ज झाले. कोणी कोणता भाग पार पाडायचा तो शिकाऱ्यांचा कट खाणाऱ्यांनी रचला गेला. समजावला गेला. निळा रथ त्यांच्या दिशेने आला. त्यातल्या तरुण विलासी जोडप्याला सुंदरी लाकी सामोरी गेली. पण त्या आपल्याच नादात मशगुल जोडप्याने लक्ष दिले नाही. रथ पुढे गेला.

तेव्हा धावत जाऊन छमद सरळ त्यांच्या वाहनाला समोरून धडकली. चाल खेळत जाळं पसरत बसायला वेळ नव्हता. राखालची माणसे मागे तिथे आपापल्या पायघोड्यांकडे धावत होती. धडकेमुळे जोडप्याला भान आले. मात्र त्यांनी रथ गरगरवून थांबवता क्षणी, वाहनाच्या दोन्ही बाजूंनी चढाई करत बावळ्या आणि लाकी आत शिरले. काय होतेय कळायच्या आत त्या दोघांनी त्या जोडप्यातल्या दोघांना दोन्ही बाजूच्या दारांनी बाहेर लोटूनही दिले. लाकीने सुकाणू आपल्या हातात घेऊन पायरथ जागच्या जागी गोल फिरवून छमद होती तिथे दरवाजा नेला. ती उडी मारून आत शिरली. पुढच्या क्षणी त्या पायरथाने तिथून सुंबाल्या ठोकल्या. रझाकारांचे चालून आलेले पायघोडे त्या जागेवर एकामेकांवर आपटले.

त्या पायरथावर चार जणांनी पायदट्टे मारायची सोय होती. म्हणजे तो पायघोड्याच्या चौपट वेगाने धावू शकत होता. सद्य घटकेला तिप्पट वेगाने धावला. "छमदला गाडी चालवू दे. तिला इथलं सगळं रस्तं मायती हाय." बावळ्या त्या रथाच्या घरघराटाच्या वरताण किंचाळला. "त्यासाठीच तिला बरोबर घेतली हाय. तू तर मगाशी पन्नाशेठच्या घरापासून लालाजीच्या घरापर्यंत जाताना किती गोंधळ घातलेला?"

"मंज चांगलं कळिंग मी काय करिंग." लाकी घुश्श्यात ओरडली. तिची सुकाणू आणि पर्यायाने नियंत्रण सोडायची तयारी नव्हती. त्याच वेळी अचानक समोरून दोन दिशांनी त्यांना घेरल्यासारखे दोन रझाकारांचे पायरथ दिसू लागले. लाकी गोंधळली. रथ कुठे वळवायचा तिला

सुचेना. ते ओळखून छमदने लाकीच्या हातातल्या सुकाणूशी झटापट करुन पायरथ सरळ एका रझाकारावर चढवून दिला.

"तुंज पकडिंग तर बंडबागींज पत्ता सांगिंग लागिंग. ते न होईंग म्हणहून तरी बाई मंज चालविंग देईंग." छमदने लाकीला समजावले.

"मंज जर कधी कोणी पकडविंग देईंग तर ती तूच. पण राखाल मंज पकडिंग त्याआधी मी जीव देईंग." लाकीने आपला पक्का निर्धार ऐकवला. समोर दूर दबा धरलेले रझाकार दिसू लागले.

"पन माझा जीव कशापायी जोडीला फुकटचा घालवते हाय?" बावळ्या तणतणला. "तू गाडी परत परत तिथंच गोल फिरवते हाय. तुला बायेरचा रस्ता कळत नाय हाय. आमची ताकद संपली की आयतंच लांडग्यांच्या हाती सापडतो बघ. त्यांना पाठलाग बी करायला नको. निस्तं जागेवर वाट बघत थांबायचं. काय?"

तेव्हा लाकीच्या लक्षात तिची चूक आली. तिने चरफडत सुकाणू छमदच्या हाती दिले. त्यानंतर बावळ्या आणि लाकी दोघे छमदचे सारथी कौशल्य पाहून थक्क झाले. छमदने शिताफीने एका वाट रोखून असणाऱ्या रझाकाराच्या पायघोड्यावर रथ चढवून ती दिशा मोकळी केली. मग एका दगडी चढाचा वापर करुन तिने रथ थोड्या उंचीवर नेला. त्या उंचीवरुन पुन्हा खाली रस्त्यावर न आणता सरळ एका घरावर चढवला. घराशेजारच्या वृक्षराजीतील वृक्षांच्या एकावर एक चढत्या उंचीचा फायदा घेत अजून उंचावर नेला. ते एवढ्या उंचावर गेले होते की तिथून त्यांच्यातला एखादा रथातून निसटून खाली पडता तर कपाळमोक्ष नक्की होता. तो चाकांवर चालणारा नव्हे तर हवेच्या उशीवर चालणारा रथ होता. या गोष्टीचा छमदने पुरेपूर उपयोग करून घेतला.

राखाल आ वासून दुरून ही कसरत पाहत होता. रझाकारांची छमदप्रमाणे पायघोडे वर चढवायची हिंमत होत नव्हती. ती रस्त्याकडेच्या दुतर्फा मोठ्या झाडांच्या रांगांच्या

माथ्यावरून वरच्यावर रथ धावत होती. जिथे कुठे रांगेत खंड येत होता, तिथे कुशलतेने अचूक थोड्या दूरवरच्या वृक्षमाथ्यावर रथ झेपावून नेत होती. त्यांचा रथ आपणहून खाली कोसळल्याशिवाय करता येण्यासारखे रझाकारांना काहीच उरले नाही. शेवटी त्यांच्या डोळ्यांसमोरून हा हा म्हणता तो रथ पार दूर कुठे पल्याड निघून गेला. राखाल हाताच्या मुठी आवळत बसला. त्याच्या नाकाला कुठेही त्यांचा वास जाणवेनासा झाला.

बावळ्याने आपले दोन्ही हात हवेत वर उंच उभारून आनंदाने आरोळी ठोकून दिली. लाकीला तसे करायचे तर होते, पण? छमदला आयतेच प्रोत्साहन दिल्यासारखे झाले असते. छमदने मग अजून कम्माल करत, पायरथ काचबनाच्या हद्दीवरच्या माडभर उंच दगडी भिंताडावरून सरळ बाहेर झेपावून दिला. पलीकडे तिथे जवळजवळ त्याच उंचीचे टेकाड होते म्हणून जेमतेम निभावले. वा छमदला ते नेमके ठाऊक होते. पायरथ उसळी खात तिथून अलगद उतरला. पलीकडे कुठे दिवे वा वस्तीची काही खूण दिसत नव्हती. रात्रीच्या अंधारात रथ हाकणे छमदला जड जाऊ लागले. "आमांज दिवे लाविंग तर त्यांज कळिंग. मंग चंद्र उगविंग तंस आम्ही पुढे जाईंग."

छमदची ही सूचना बावळ्याने आवडीने मान्य केली. "मी खूप दमला हाय पाय मारून. मला वाईच दम खायचाच हाय." लाकी काही बोलली नाही. थोडा वेळ मंडळींचा दम खाऊन होईपर्यंत शांतता नांदली. रातकिड्यांच्या गच्च किर्किरीला शांतता म्हणता आले तर. रानफुलांचा सुवास दरवळत होता. पूर्वेकडून वान्याच्या हलक्या झुळूकी अधूनमधून सुखावून जात होत्या. अशी निरव वातावरणाची सुखदता बावळ्यासाठी दुर्मिळ होती.

"बावळ्या राजा तू राखालांज अंस काईंग सांगिंग, अंस काईंग देईंग करिंग की त्यांनं तुंज सोडिंग?" छमदच्या आत कधीचा हा प्रश्न खदखदत होता. लाकीचे कानसुद्धा ऐकायला टवकारले आहेत. बावळ्याच्या लक्षात आले.

"त्याच्या लिंगाच्या षंढपनावर इलाज." बावळ्याने मोजक्या चार शब्दात सांगितले.

"तो षंड का काईग, तुंज कंस कळिंग? ज्योतिषविद्या?"

"कितकी काय लक्षणं हाय की." बावळ्या समजावून देऊ लागला. अगदी मनापासून. अगदी निर्गलपणे. "पयलं म्हनजे त्याचं बाकी सगळं गन लाकीवर बळजोरी करायला धावलं. पन हे बेनं सगळ्यात पुढं पायजेल, तर मागंच राहिलं. दुसरं म्हनजे तो परत परत त्याच्या जांघेमदी त्याच्या बुल्लीला हात लावत होता की नाय?"

"तुंज काळात त्यांज बुल्ली म्हणिंग काय?" छमदच्या हसत फिसकारण्याने तिची थुंकी बाकी दोघांवर उडाली. लाकी रागाने फिसकारली. "म्हणजे जो त्यांज बुल्लींज सारखा हात लाविंग, तो नपुंसक?"

"बघ. कस्सं हाय ना, निस्तं एका गोस्तीवरून ठरत नाय. चार-पाच गोस्ती एकत्र आलं ना की तस्सं सांगता येतं. म्हनजे बघ की तो तसा बी त्याच्या मानसांचा हुकूमदार हाय. मंग कळपातला मीच खरा नर हाय, अशी खात्री स्वताला परत परत देण्यासाठी, नराच्या खुनेकडं परत परत इशारा करायची त्याला गरजच काय? पन तो तस्सं करत होता."

"बावळ्या राजा, तू तर उडिंग पक्षींज पिसं मोजिंगवाला असिंग." छमद त्याच्या खुलाश्यावर जाम खूश झाली. "तुंज मुकाच घेईगसं वाटिंग."

"नको. नको. बाई तू मुका नाय घेतला तर माझ्यावर जादाची मेहरबानी करशील." बावळ्याच्या आवाजात नकळत कंप उतरला.

"पण मी राखालांज पाय धरिंग तर मंज लाथ घालिंग. तुंज त्यानं गळ्यात गळा घालिंग. निरोप देईग वेळी तुंज हातात हात घालिंग नी मित्रासारखा बोलिंग. अस्स चमत्कार कंस्स होईग? तू तर त्याची लाज काढिंग." छमदला अजून सगळे कोडे सुटले नव्हते.

"हाताची पाच बोटं काय सारखी असतात? सगळ्या मानसांना काय एकाच तऱ्हेनं रडून नी भेकून पटवता येईल?" बावळ्या रंगात येऊन शिकवू लागला. "तू बघितलं ना त्यानं कस्सं

पालीला खेळवून मारलं. तो त्याच्या मानसांना कसा वागवत होता. ज्या मानसांना लोकांचा खेळ करायला लय आवडतं, स्वताला लय शाण्णी समजतात त्यातलाच हा गडी. माझ्या डोक्यात लगंच घंटी वाजली. म्हणून त्याला खेळाची हूल दिली नी तो पटला. मी त्याची कमजोरी एका दमात वळखली. म्हणून त्याला माझी अक्कल त्याच्या टक्करीची वाटली. तेवा त्यानं बरोबरी दाखवायला हात मिळवला की."

अंधार सावलीत एकमेकांचे भाव दिसत नव्हते. बावळ्या लाकीला प्रभावित करू इच्छित होता. तिचा प्रतिसाद कळत नव्हता. छमदचेच प्रश्नावर प्रश्न सुरु होते. "बाई! त्या वेळी मंज तर काहीच सुचिंग नाईंग. तुंज कंस्स इतका शांत राहिंग नी विचार करिंग? तुंज काळात सगळे अंस हुशार असिंग? तुंज कोणी शिकविंग काईंग?"

"मी चोर हाय ना? मला असलं पकडापकडी नी खेळ रोजचं हाय." बावळ्या कौतुकाने फुशारला. "तसे तर सरकारी शिपुरडे मला पकडू शकत नाय. पन तुरुंग म्हणजी आम्हा चोरांची शाळाच की. तिथं लय भारी भारी गुरू भेटतात. म्हणून मी अधनं मधनं तुरुंगाची वारी करतो. अंगुलिम नावाचा असाच लय भारी बदमाश गुरु मला पयला भेटला. आधी तर मी...."

"मंज वाटिंग की आराम आता पुरे होईंग. चंद्र नी चांदणं आता दिसिंग असिंग. राखाल येईंग त्या आधी आमी इंधून निघिंग." लाकीने धमकावल्यासारखे बावळ्याचे पाल्हाळ मध्येच तोडले.

बावळ्या हिरमुसला. "मी तुला मंग वाटंत ती कहानी सांगंन." त्यानं छमदला आश्वासले. यावर तिनं काळोखात त्याचा गालगुच्चा ओढत 'जरूर' म्हटल्यावर, असं बोलल्याचा त्याला पश्चाताप झाला. पायरथ थरथरु लागला. म्हणजे लाकीने पायदट्टे मारायला सुरुवातसुद्धा केलेली. बावळ्याने आणि छमदने तिला पाय मारत साथ देऊ केली. छमदने धूसर चांदण्यात त्या माळरानावरून उताराची दिशा पकडत थोड्या वेळाने पायरथ एका रस्त्यावर आणला. हा

दगडी वा बांधीव रस्ता नव्हता. नेहमीच्या वर्दळीने बनलेला माळावरचा एक चाकोरीचा मातीचा मार्ग होता. बराचसा सपाटीचा आणि झाडोरामुक्त. त्यामुळे जलद प्रवासाला सोयीचा.

रस्त्यावर आल्यावर छमदने रथापुढचे दिवे चालू केले. काही वेळात पुढे दिवे दिसू लागले. तो एक पायरथ होता. त्यांच्या दिशेने येत होता. बावळ्या संचित झाला. छमदला काही फिकरजिकर दिसली नाही. लवकरच तो पायरथ त्यांच्या जवळून आपल्या मार्गाने मागे निघून गेला. त्यात चार माणसे होती. त्याच्या चालकाने "होरें हो." ओरडून या रथाच्या चालकाला अभिवादन केले. बदली छमदने देखील "होरें हो." करून प्रतिअभिवादन केले. तशी या काळातली रित असावी. सावळ्याने रोखलेला श्वास सोडला. या काळातली त्याच्याशी तेढ न राखणारी ही पहिली माणसे होती.

छमद कुठे चालली होती? लाकीने तिला विचारले. ते अजून ठरलेले नाही. आधी राखालपासून दूर दूर जाणे महत्वाचे होते. हे छमदचे म्हणणे मान्य करण्यावाचून त्यांना गत्यंतर नव्हते. वाटेत घरांचा एक समूह आला. त्यांच्या खिडक्या दारांतून प्रकाशाच्या तिरिपी बाहेर पडत होत्या. ती बैठी दगड-विटांची छोटेखानी घरे होती. सामान्यांची. कौलारू उताराची. बावळ्याला घर म्हणून परिचित होती तशी. त्याला जरा बरं वाटले. काही घरांसमोर पायघोडे ठेवलेले होते. पायरथ श्रीमंतांची मिजास असावी. हा वेगळा काळ आहे, हे कळल्यापासून हर क्षणी बावळ्याचा मेंदू त्याच्या नकळत त्यातलं वेगळेपण वैशिष्टे नोंदवण्यात व्यस्त झाला होता. पुन्हा दोन पायघोडे समोरून येऊन त्यांना ओलांडून पसार झाले. त्यावेळी बावळ्याने मोठ्या उत्साहाने त्यांना ओरडून 'होरें हो' केले.

आता पुढे बराच जास्त उजेड दिसू लागला. छमदने पायरथाचा वेग कमी केला. लांबून अंदाज घेऊ लागली. तिथून एक रथ वेगाने त्यांना ओलांडून गेला. बावळ्याच्या 'होरेंहो'कडे त्यातल्या माणसांनी लक्ष दिले नाही. ती माणसे कोणाच्या तरी नावाने तावातावाने खडे फोडत गेली. छमदच्या लक्षात तिथला प्रकार आला. "वाहतूक तपासनीसाठी धाड असिंग. आता?"

"आम्हांज कपडे नी शरीरं रक्तानं डागाळिंग असिंग." लाकीला लगेच गोची लक्षात आली. "आम्हांजपाशी ओळखपत्रहि न असिंग. काय सांगिंग त्यांज? की परत मागे जाईंग?"

"मागाहून तर राखाल येईंग असिंग. मागे कंस्सच न जाईंग." छमदने तो विचार साफ धुडकावून लावला. "त्यांनी आम्हांज पाहिंग असिंग. आम्ही रस्ता सोडिंग तर ते आम्हांज मागे लागिंग."

"हॅ! वाहतूकवालं तपासनीस पटवायला काय मोठंसं हाय? तोंडावर पैसं मारलं की कोन काय बोलनार नाय." बावळ्याने आपल्या काळातलं शहाणपण पाजळलं.

"ते पैसे कुणाकडं असिंग?" छमदने खरी गोची उघड केली. आपले कपडे चाचपडून नकारार्थी हात हलवले.

लाकीने आपले कपडे चाचपडून पाहिले. नकारघंटा वाजवली. "मी लालाजींज तिजोरी खोलिंग नी साफ करिंग, त्याआधीच नाडचुका लांडगा येईंग." हळहळ व्यक्त केली.

बावळ्याने आपले कपडे उगाच चाचपडले. ते कुठे चाचपडायचे? याचं आपले अज्ञान उघड करायला, या वेळी तो न लाजता, तर त्याच्यासाठी बरं झाले असते. बावळ्याने त्या दोघींची नक्कल करत तसेच हात नकारार्थी हलवण्यात धन्यता मानली.

"राखालांज सामना करिंग परीस या सरकारदारांज सामना करिंग सोप्यं." लाकीने निर्णय घेतला. "आम्हांज डाकूनी मारिंग नी लुटिंग. आम्हांज सगळं काढिंग घेईंग."

छमदने पायरथ पुढे न्यायला सुरूवात केली. "ते डाकू दहा जण होईंग. काळे कपडे घालिंग. कांचबनाहूनी बाहेर पडिंग त्यानंतर आम्हांज गाठिंग." कहाणीत जास्तीच्या तपशीलांची भर घातली.

"बावळ्या तू तोंड कंस्सहून न उघडिंग. तू मुका असिंग." लाकीने बावळ्याला बजावले. "तुंज भाषा ऐकिंग तर लगेच ते समजिंग की इंध गडबड असिंग."

"बावळ्या तू मंज नवरा असिंग." छमदने संधी साधून घेतली.

"तुंज काईग?" लाकी छमदवर चिडली. "कोणांज पटिंग अंस काही सांगिंग."

"मंग काईग तुंज नवरा सांगिंग? नी मी तुंज नोकराणी?" छमदचा आवाज चढला.

"बायांनो त्यांना ऐकू जाईल. आम्ही जवळ पोचलो हाय." बावळ्या मान खाली घालून तोंड हलताना दिसणार नाही याची काळजी घेत कुजबुजला.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १२

तिथे चार-पाच पायरथ अडवलेले होते. त्यांच्या दिव्यांचे प्रखरझोत डोळे झाकोळत होते. काही पायघोडेसुद्धा होते. पण ते रिकामे होते. त्या धाडपथकाचे असणार. सरकारी माणसे खाकी कपड्यांमध्ये होती. त्यांच्या छातीवरती हुद्दा निदर्शक बिल्ले होते. कागद या हातांमधून त्या हातांमध्ये नाचवले जात होते. खेचले जात होते. एखादा फाटत होता. चिडाचिड, उद्वेग, व्यंगोक्त्या, खिजवण्या आणि फसवण्या-धमकावण्यांचा कल्लोळ जमिनीपासून उठून पार वरती दिगंतरी पोहोचल्यासारखा भासत होता.

पायरथातील अर्धी माणसे आत मजा बघत बसून होती. अर्धी बाहेर होती जी सरकारदारांबरोबर कलरव करत होती. पायरथातील चकाचक कपड्यांतील ऊंची लोकांच्या ऊंची अत्तरगंधाचे फाये दरवळत होते. नाजूक सोनसाखळ्यांची किणकिण वाजत होती. कोणी विशालतनु तणावातून मेंदूची सुटका करायला, विरंगुळा म्हणून फराळी पदार्थांचे कुडुमकुडुम तुकडे मोडत होते. तो तळकट स्वादिष्ट वास भूक उफाळवत होता. आजच्या काळापेक्षा या धाडीत एकच मोठा फरक बावळ्याला जाणवला. तो म्हणजे त्या बड्या लोकातलं कोणी कानांना दूरभाष लावून कोणा मंत्र्या-संत्र्याशी संपर्क साधायच्या प्रयत्नात दिसत नव्हते.

या काळात दूरभाषण नव्हते का? जणू प्रत्युत्तर म्हणून कानांवर बोलश्रवण साधनाचा पट्टा चढवलेला आणि त्यावर बडबडण्यात व्यस्त सरकारदार त्यांना अचानक आडवा आला. छमदने त्याला धक्का लागू नये यासाठी शर्थ करत गतिनिरोधक दाबला. एक हलकासा धक्का त्याच्या पार्श्वभागावर देत पायरथ थांबला. तोल जाऊन तो सरकारदार तोंडघशी आपटला.

आधीच उल्हास त्यात फाल्गुन मास. असा तो उसळून या तिकडमच्या अंगावर आला. "असिंग तुंज बड्या घरांज तुंज घरी. इंध सरकारदारांज अंगावर रथ घालिंग? म्हणून तुंज सरकारी तुरुंगात पाहुणचार करविंग ना तेहवा कळिंग."

लाकी, बावळ्या आणि छमदने त्याला टाळून एकमेकांकडे नजर टाकली. आता यावर काय बोलायचे? तसा तो उपेक्षेने जास्त चवताळला. "तुंज रथाचं ओळखपत्रच रद्द करिंग. आणिंग ते इंध. लाल फुल्लीच मारिंग." त्याच्या या आदेशावर ही तिघे त्याच्याकडे काही उत्तर न देता, केवळ मारक्या म्हशी आणि रेड्यासारखी रोखून बघत राहिली. "आणिंग म्हणिंग ना ओळखपत्र." तो करवादला. प्रतिसाद शून्य. तो त्रासला. छमदचा आकार बघून थेट शारिरीक कारवाईवर न उतरता त्याने साथीदाराला हाक दिली.

साथीदार एक छमदसारखीच धिप्पाड शरीरयष्टीची बाई होती. ती मदतीला येताच त्याचे किरकोळ शरीर सरसावले. "यांनी मंज ठोकरिंग नी ठार मारिंगचा प्रयत्न करिंग असिंग. ओळखपत्र दाखविंग नकार देईंग असिंग. सरकारी कामात अडथळा आणिंग असिंग." त्याने अपराधांचा पाढा वाचला. "यांज हजार रुप्पी दंड तरी होईंग." मागणीचा आकडा वाचला.

"आमिश, इतका दंड करिंगचा अधिकार तर दानिश बाईसाहेबांज फक्त असिंग. यांज शंभर रुप्पी दंड घेईंग नी जाईंग देईंग." साथीदारणीने कायदेशीर मर्यादेची त्याला जाणीव करून दिली.

"यांज जाईंग देईंग?" आमिशने एक उपहासपूर्ण क्रूर हास्य हसण्याचा प्रयत्न केला. "यांज तर मी तुरुंगात जाईंग देईंग."

"ए खुळचुकाट," छमदने आवाज वर चढा लावला. "तूच. तू कोण आमिश की सामिश तोच." त्याने चमकून ती दुसऱ्या कोणाशी बोलतेय का पाहण्यासाठी नजर आसपास फेरता त्याला सुनावले. "ही नाटकं बंद करिंग नी दानिशांज इंध बोलाविंग." तो ऐकून न ऐकल्यासारखे करु लागला. "आता जाईंग? की तुंज वर्दी उतरिंग?"

"ए, तुंज सगळा माज उतरिंग ठेईंग." साथीदारणीला राग आला. "वर्दीज अपमान न करिंग."

"ते तुंज यारांज आधी समजविंग." लाकीने टोला दिला. "खोटे आरोप करिंग नी धमकाविंग. कायदा काईंग फक्त जनतेसाठी असिंग? यांज न असिंग? आमांज याची दानिश बाईसाहेबाकडे तक्रार देईंग असिंग. बोलाविंग तिंज."

"तोंड संभाळींग नी बोलिंग. तो मंज यार न असिंग." साथीदारीण वतवतली. "तुंज बाईसाहेबाकडे बोलिंग असिंग, तर तूच तिंजकडे जाईंग. ती तिंथ असिंग." एका खाकीतल्या दुहेरी बिल्लेधारीणीकडे बोट दर्शवले.

ते त्या हुकूमदारीणीनेसुद्धा पाहिले. ती तिथून ओरडली. "मोनिशा, तू तिंथ काय करिंग? आधी अडविंग ती माणसांज चौकशी लवकर पुरी करिंग नी ती मोकळी करिंग. अजून दोन पायघोडे येईंग असिंग. दुसरं कोण रिकामी न असिंग. तिंथ आमिशांज सांभाळिंंग देईंग."

तशी नाक उडवून मोनिशा म्हणाली, "अडिंंग मंज खेटर तिंज ऐकिंग."

"मोनिशा मी इंथ यांज काय ते बरोबर बधिंंग. तू जाईंग आता तुंज कामांज. ते खोळंबिंंग ना?" आमिशने पलटी खालली. तेव्हा पाय आपटत ती गेली.

"मी काय म्हणिंंग, विषय वाढविंंग काईंग उगाच? शंभर रुप्पीत संपविंंग. कंस्स?" आमिशने नकली हसत त्याचे दात दाखवले. त्यातले दोन चांदीचे नकली होते. पण मंडळी अडून बसली. उत्तर देईनात. आमिशने दातओठ चावले. "तुंज रक्त लागिंंग असिंग. तरी मी सटकिंंग संधी देईंग. तर मंज उलटा दाब दाखविंंग?"

"आमांजकडे पैसे असिंंगच न. डाकू आमांज वाटेत लुटिंंग." लाकीने थंडपणे उत्तर दिले.

"अंस? नी ते कुंठ?" आमिश तिरकसला.

"कांचबनाहून बाहेर पडिंग तेहवा." छमदने प्रश्न उत्तरला.

ते बाजूला खोळंबलेल्या पायरथातील एका बाईने ऐकले. "कांचबनांज वार्टेंज डाकू असिंग." तिने ओरडून गहजब उडवून दिला. सगळ्या पायरथातील लोकांमध्ये तीच चर्चा सुरु झाली. त्या बाजूला जाणार असणाऱ्यांचे धाबे दणाणले. तिथे उपस्थित सगळ्यांचे लक्ष या तिकडमवर खिळले. त्यांना हे नको होते. लाकीने परिसरावर नजर फिरवली. तिला असे काही दिसले की तिच्या नजरेत एक वेगळी चमक तरळून गेली. ती छमदच्या कानात पुटपुटली. मग त्या दोघी दानिशकडे जाऊन तिला रंगवून काही कथा सांगताना बावळ्याला दिसल्या.

आमिश चरफडला. "फुकट इतका वेळ तुंजबरोबर जाईंग. दुसऱ्या कोणासंग वीस रुपी तरी मिळींग होईंग." बावळ्याने खाणाखुणा करुन बोलता येत नसल्याचे दर्शवले. "आईसझुक्या!" खरमरीत शिवी घालून त्याचा नाद सोडून देऊन, आमिश जवळ आलेले पायघोडे अडवायला धावला.

बावळ्या दानिशशी छमदच्या चाललेल्या संवादावर नजर ठेऊन होता. दानिशच्या खांद्यावर हात ठेऊन नको ती सलगी दाखवत छमद मोठी घोडचूक करत होती. जमत आलेला डाव उधळला जाणार होता. लाकी तिथे नव्हती. नैसर्गिक उत्सर्जनाची सबब देऊन बाजूच्या झाडीत गेली होती. दानिशने छमदचा हात झिडकारला आणि तिला फैलावर घेतले. बावळ्या परिस्थिती सांभाळायला तिथे धावला. "ए! यार कोणांज म्हणिंग? लायकी असिंग काईंग तुंज?" दानिशने छमदला खडसावले.

"साहेब सरकार तुम्ही लय हुषार हाय. आम्हाला बरोबर वळीखलं की." बावळ्या दोन्ही हात जोडून दानिशपुढे पार कमरेतून झुकत नम्रपणे म्हणाला. बोलून जे साधले जाणार होते, ते मुका राहून काही जमणार नव्हते. डोळ्याच्या एका कोपऱ्यातून थोड्या अंतरावरील आमिशचे कान लांब झालेले त्याला दिसत होते.

दानिश जाम गोंधळली. "तू कोण असिंग?" बावळ्याचे वरपासून खालपर्यंत निरिक्षण करत, त्याचा अदमास घेत तिने विचारले, "तू जुनी भाषा काईंग बोलिंग?" तिचा आवाज जरा उतरला होता.

"कारन की बाकीच्या लोकांस्त्री कळायला नको. आमचं नी तुमचं बी गुपित साहेब सरकार." बावळ्याने नजर तिच्या पायांवर ठेवत उत्तर दिले.

"गुपित?" दानिशच्या भुवया उंचावल्या.

"होय जी." बावळ्या लवून बोलला. "तुम्ही बरोबर वळखलं हाय की आम्ही साधी मानसं नाय. अशी चानाकश नजर माझ्या या हाताखालच्या करमचारी बायकांची बी आसती तर?" तो उसासला. "तर आमची गुंडांहाती फजिती नाय जाती." बावळ्या हलकेच पुढे सरसावला. तिच्या कानाजवळ तोंड नेत कुजबुजला, "तुमच्या लक्षात आलंच हाय ना आमी मार खाल्याच्या या खुना?" बावळ्याने आपल्या जखमांकडे इशारा केला. "लक्षात आलंच हाय ना?" दानिशने नकळत मान होकारार्थी हलवली.

"आमी गुप्तशिपाई हाय. नी गुंडाना पकडायला सोंग घेऊन गेलो होतो. पन या चुकार बायकांना काय सोंग नीट जमलं नाय. फशी पडलो. आम्ही त्यांना ठोकतो तेच्याआधी त्यांनीच आमाला बेसावध गाठलं की. कस्संबस्सं जीव वाचवून सुटलो हाय." बावळ्याने चुकचुकाट केला. "आता तुमापासून काय लपवायचं वं? तुम्ही तर आधीच सगळा अदमास लावला असनारच की." बावळ्याने एक हताश नजर वर आभाळावर फिरवून दानिशवर लावली. "कामावर असताना नशा केला तर अजून काय दुसरं होनार?" दानिशचा श्वास रोखला गेला. भुवया आकुंचल्या.

"तुमी बी सरकारदार. आमी बी सरकारदार. आमी एकमेकाला सांभाळून घेतलं नाय. तर अजून दुसरं कोन वं घेनार? आता ही गोस्ट वर कळली तर काय होनार? ते तुमाला मायतीच

हाय." बावळ्याने आपले दोन्ही हातांचे तळवे खुले करून दानिशसमोर पसरले. "आमी तुमाला सांभाळून घेतो. तुमी आम्हाला सांभाळून घ्या की."

"तू नेमका काईंग बोलिंग? मंज काईंग स्पष्ट सांगिंग." दानिशने डोळे बावळ्याच्या डोळ्यात पार आत खोलवर रुतवत मागणी केली. त्याच्या खांद्यावर तिच्या हाताची बोटं आवळली. तो तिच्या तावडीत होता.

"मी काय म्हनतो..." बावळ्या मुद्दाम तिच्याशी नजर न देता काचकुच करु लागला. "की ...की... आमी बी तीच चूक केली हाय. तुमी बी तीच चूक केली हाय. तर..."

दानिशने बावळ्याचं डोके दोन्ही हातांच्या पकडीत गच्च धरून वळवत त्याला आपल्याशी नजर देणे भाग पाडले. "काईंग चूक?"

"नशा." बावळ्याला नाईलाज होऊन उत्तर देणे भाग पडले.

थोडावेळ दानिशच्या कपाळावर संतापाच्या आठ्या पडल्या. मग हळूहळू त्या निवळल्या. तिने हलका उसासा सोडला. बावळ्याला हातातून मोकळा सोडला. "तुंज वरचा हुकूमदार कोण असिंग?"

तिच्या या प्रश्नावर बावळ्या गडबडला. पण छमदच्या लक्षात त्याचा खेळ आला होता. "सेनगुप्त. महामहीमांज मंडलाधिकारी." छमदने परस्पर उत्तर दिले.

"ओ!" दानिश चपापली. तरी खात्रीसाठी विचारले. "तुंज ओळखपत्र?"

"गुंडांनी आम्हांज सगळं लुटिंग." छमदने बावळ्याच्या इशान्यावर नम्रपणे झुकून नमूद केले. "साहेब सरकार आम्हांज मेहरबानी करिंग. आम्ही वेळ येईंग तेहवा यांज योग्य फेड करिंग."

दानिशने दूर नजर लावली. काही वेळाने तिचा निर्णय झाला. "तुम्ही जाईंग शकिंग." तसे बावळ्या आणि छमद घाईघाईने आपल्या पायरथाकडे गेले. दूरून झाडीत दडून सगळा तमाशा बघत असलेली लाकी त्यांच्यापाशी धावत आली. तिने अविश्वासाने विचारले, "तिनं सोडिंग?"

तोच लाकीच्या अगदी मागून कुजबुजता आवाज आला नी ती दचकून उडाली. "काईंग मंज तोंडाज इतका वास येईंग? तुंज सहज कळिंग?" विचारणारी ती दानिश होती.

"त्यांज नाक जाम भारी असिंग. राखालांज नंतर तोच." लगोलग छमदने मखलाशी केली. लाकीला विषय कळेना. "बसिंग गं चटकनशी." म्हणत छमदने लाकीला हात धरून रथात ओढली.

"तुम्हांज नावं काय असिंग?" दानिशचा लोचटपणा वाढला.

"ही गुप्तकामगिरी हाय सांगितलं ना. बायेर फुटलं तर? वाऱ्याला बी कान असतात." बावळ्या खुसपुसला.

"साहेब सरकार," ते लांब कान धावत तिथे आले. आमिशने डोक्यावरचे बोलश्रवण साधन दानिशला देऊ केले. "मंडलाधिकारी सेनगुप्त असिंग. कोणी चुगली करिंग की तुंज कामावर नशा करिंग असिंग."

"कोणी?" चवताळून दानिशने आजबाजूच्या जमावावर नजर फिरवली. पलीकडील मोनिशाशी तिची नजरानजर झाली. मोनिशाने खुशाल सरळ दुर्लक्ष करत आपल्या चौकशीच्या सावजांवर नेली. "मोनिशा. नक्कीच." दानिशला संशयाची खात्री वाटली. "तु बघिंगच मी तिंज काय करिंग." आमिशकडे गरळली. त्यानंतर गुमान ते बोलश्रवण साधन कानावर घालून बराच वेळ 'हूं हूं, न न' असं उत्तरत राहिली. लाकीने छमदला हळूच सटकायचा इशारा केला. पायरथ सुरु होण्याचा सूचक घरघराट ऐकू आला आणि दानिश त्यांना पुढ्यात आडवी ठाकली. "तुंज

हुकूमदार मंडलाधिकाऱ्यांज सांगिंग आता की मी निर्दोष असिंग. मी नशा करिंग असिंग न." तिने कानावरचे बोलश्रवण साधन काढून बावळ्यापुढे केले.

"मी?" बावळ्या भांबावला. त्याने ते साधन हातात घेतले. ते कसे हाताळायचे त्याला कळेना. हातात घेतानाच त्याने त्या साधनातले पाणी हिंदकळवून सांडून टाकले. उलटसुलट करून बघितले. मग उसना आव आणत टेचात लाकीला हुकूम दिला, "हं. बिगी जोडून दे."

ते बघून आमिशला हसू आवरले नाही. "पाणी तर तुंज खाली टाकिंग. मग बोलिंग कोणांज जोडिंग? हवेंज संग काईंग?" दानिशला चिडवले, "हा मुका माणूस तुंज सफाई कंस्स सांगिंग?" दानिशच्या कपाळावरच्या आठ्यांमध्ये भर पडली.

"श्वास रोखिंग ताबडतोब." छमद आणि बावळ्याला कोपराने ढोसून लाकी चुटपुटली. दुसऱ्या क्षणी हातातून कसली पिवळी पूड धुळवडीसारखी उधळून दिली. दानिश, आमिश आणि जोडीला आजूबाजूचे सगळे मोठमोठ्याने शिंकू खोकू लागले. हैराण होऊन गेले. "चलिंग." तोंड कापडाने झाकत लाकीने फर्मावले.

संधीचा फायदा घेत छमदने पायरथ शिताफीने सरकारदारांच्या ताब्यातून बाहेर काढला. तिघांनी जोर लावून पायदट्टे मारत तो तिथून जितक्या जलदीने दूर नेता येईल नेला. सुदैवाने त्यांचा पाठलाग सुरु करण्याइतक्या स्थितीत सरकारदारांपैकी कोणी राहिले नव्हते.

पुन्हा एकवार सुटकेचा आनंद दाखवायला बावळ्याने हात उंचावून एकाकी मार्गावर जोरदार हाळी मारली. "आईसझुक्या आमिश." लगोलग छमद आणि लाकीनेसुद्धा.

"आईसझुकी दानिश."

"आईसझुकी मोनिका."

त्यानंतर आधी झाला होता तसा शांत प्रवास थोडाच काळ चालू राहिला. मंडळी फार वेळ गप्प बसून राहू शकली नाहीत. "ती पिवळी पूड काय होती? तुला मिळाली कुठूनशी?" बावळ्याने लाकीला विचारले.

"कुरसुंगीज फुलांज परागकण. मंज ती वेल तिंथ दिसिंग नी मी लगेच ते मिळविंग बहाणा करिंग. झाडीत जाईंग." लाकी आपल्या हुशारीवर खूश होती. "पण तू दानिशांज अंस काईंग सांगिंग की तिंज तुंज जाईंग देईंग?" लाकी त्यावर विचार करुन करुन थकली होती.

"दिसिंग एकदम बावळट. पण तो जाम हुशार असिंग." छमदचे हे बोल त्याला नावे ठेवणे होते की नावाजणे? बावळ्याला नेमके कळेना. बावळ्याने दानिशला कसे हातोहात बनवत गुंडाळले ते छमदने लाकीला समजावून सांगितले. मात्र तिला स्वतःला त्यातल्या काही बाबींचा उलगडा होत नव्हता. "तुंज कंस कळिंग की ती नशा करिंग असिंग? मंज तर जवळूनसुद्धा काईंग वास येईंग न. नी तू तिंज संग इतकं वाकिंग झुकिंग काईंग बोलिंग?"

"सोप्यं हाय की समदं." बावळ्या समजवायला लागला. "ती मोनिशा काय नी तो आमिश काय, तिचं कोनीच करमचारी तिला मोजित नाय होतं. किंमत देत नाय होतं. हो की नाय?" दोघी श्रोत्यांच्या चेहऱ्यावर न कळल्याचे भाव आले. "कसं हाय ना, सरकारी अधिकारी म्हनजे वशिल्याची तट्टंच असतात. लायकी नसताना, अक्कल नसताना पदावर चढलेली. पन मंग त्यांच्या हाताखालची मानसं त्यांना जुमानत नाय. हुशार हुकूमदार असला की हाताखालची मानसं काम करताना, अधीमधी सारखी वळून वळून बघत राहतात की सायबाचं आपल्यावर लक्ष हाय का नाय. तसं तर कोनीच दानिश बाईला बघत नाय होतं."

हा खुलासा दोघींना पटला. तसा बावळ्या पुढे सरसावला. "आता हाताखालची मानसं मान देत नाय, असा मानूस लोकांकडून मान मिळायला लय हपापलेला असतो की. पन छमद तिच्याशी बरोबरीने वागायला गेली. तेवा तिचा रागाचा पारा चढत गेला."

"वाहवा! बावळ्या तुंजसारखं माणसं वाचिंग मंज येईंग तर?" छमदने स्तुती केली. "पण तिंज नशा करिंग ते तुंज कंस कळिंग?"

"मी राहतो तिथं सगळीच नशा करतात की. कोनी सोऱ्याचा, कोनी तंबाखूचा, कोनी गांजेकस. त्या त्या नशेबाजाची तेची तेची लकशनं असतात की. दानिशबाईची डोळ्यातली बावली इतका प्रकाश डोळ्यावर पडत होता तरी बी फुललीच होती. तिला धड नुस्तं जागेवर उभं राहायला जमत नाय होतं. सारखं हा पाय, नाय तर तो पाय उचलत होती की. तिला कच्ची सुपारी चढलेली होती."

बावळ्याच्या या रहस्यभेदाला दाद दिल्याशिवाय यावेळी लाकीला राहवले नाही. "मस्तच! पण काय रे, तुंज ती दूरसंवादकातील पाणी सांडिंग काईंग? तुंज इतकं पण माहीतिंग न, की तेच तर आवाजांज वीजकंपात फिरविंग. मंगच संदेश दूर जाईंग."

"माझ्या काळातलं दूरसंवादक असं नाय होतं. ते राखालानं काढून घेतलेलं तू बघितलं नाय काय?" बावळ्या तिरसटला. "असं चपट्या डबीवानी होतं बघ?"

"काईंग? तुंज म्हणिंग तू शंभर वर्षाआधींज असिंग. खरंच की काईंग?" छमदला अविश्वास लपवता येईना.

"तुला काय समजायचं ते समज. माझं काय जातंय?" बावळ्या कडवटला.

यावर छमद काही उत्तरणार तोच समोरून अचानक प्रकाशाचा प्रखर झोत त्यांच्यावर पडला. त्यांना पायरथ थांबवण्याचा आदेश मिळाला. ते चारी बाजूंनी पायघोडे आणि तीस-चाळीस सरकारदार शिपायांनी घेरले गेले होते. लाकी सुस्कारली. "म्हणहून आम्हांज पाठलाग न होईंग. आम्हांज स्वागतांज सज्ज राहिंग, यांना दानिश कळविंग असिंग नक्की."

"मंज बाई शरीरात लढिंगसाठी शक्ती असिंग न." छमद घळघळली. "इतक्या शिपायांज संग तर अजिबात न."

"माझ्या बी अंगात आता लढाईला जोर शिल्लक नाय हाय." बावळ्याने तिची रि ओढली.

"मंग काईग, न लढिंगच राखालांज तावडीत फसिंग?" लाकी धुसफुसली.

"राखालांज इंध काईग संबंध असिंग न. त्यांज सवय असिंग न की तो बाकी सरकारदारांज मदत घेईग. तो बाकी जणांज मूर्ख नी काम बिघडविंगवाले समजिंग." छमदने लाकीचे म्हणणे खोडून काढले. "दानिशांज राखाल संग काईग संपर्क असिंग न. तुंज भयानं जिंध तिंध राखालच दिसिंग."

"लाकी, ही म्हनते ते बरोबर हाय." बावळ्याने छमदची बाजू घेतली. "बघू तरी मामला काय हाय. वगाच हाय नाय ती ताकद फुका कशापायी खर्ची घालायची?"

"हुं!" लाकीला काही बोलता येईना.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १३

मध्यरात्रीची वेळ झाली असावी. मात्र त्या सरकारदारी चौकीवरची चहलपहल कमी झालेली नव्हती. तिथे एवढा गोंगाट होता की हीच तिथली भरात येण्याची वेळ असावी. रातकिड्यांची किरकिर त्यात ऐकायला येणे अशक्य होते. बावळ्या, लाकी आणि छमदला ढकलत सरकारदार शिपाई आणि शिपाईणी चौकीत घेऊन गेले. बावळ्याने वाटेत अनेक अंड्यांच्या आकाराची घरे बघितली होती. चौकीसुद्धा एका मोठाल्या अंड्याची असेल अशी अपेक्षा केली नव्हती.

ते एक चाळीस वार लांबीचे आणि वीस वार व्यासाचे आडवे पडलेले दगडाचे भासणारे अंडे होते. त्याला दोन वार व्यासाची गोलाकार दारे होती. एक वार व्यासाच्या गोल खिडक्या होत्या. काचेच्या तावदानांनी बंद केलेल्या. ज्यातून प्रकाश बाहेर सांडत होता. तसेच अगदी छोट्या छोट्या जेमतेम अंगठ्याच्या पेराइतक्या भोकांच्या ओळी खालच्या आणि वरच्या बाजूला होत्या. त्या कशासाठी ते बावळ्याच्या आधी लक्षात आले नव्हते.

आत नेल्यावर त्या भोकांतून सरसरत अंगावर येणाऱ्या हवेमुळे कळले. ती वायुवीजनाची व्यवस्था होती. अंड्याच्या आत मध्ये एका दगडी प्रतलाने खालती वरती अशी दोन मजल्यात विभागणी केलेली होती. प्रत्येक मजल्याची पुन्हा तीन खणांमध्ये उभ्या प्रतलांनी वा भिंतींनी. भिंतींवर पांढरे दिवे लटकत होते. त्या दिव्यांना लोंबणारे आणि हेलकावणारे लंबक लटकावलेले होते. लंबकाच्या घड्याळांसारखे. वेताचे असल्यासारखे पण वेगळ्या लाकडाचे खुर्च्या, मेज, कपाटे आदी सामान होते. सगळ्या गोष्टींचा रंग नैसर्गिक होता. मळकट निरस.

सरकारी चौक्यांना असतो तसा. तिथल्या वातावरणनिर्मितीसाठी आवश्यक. मनाची उभारी नष्ट करणारा.

त्या निरस वातावरणात वावरणारी वैतागलेली सरकारी माणसे आल्या-गेल्या तिन्हाईतांवर ज्या प्रकारे खेकसत असतात वा त्यांची उपेक्षा करत असतात, त्या प्रकारेच या नव्या काळातली वागत होती. बावळ्याला या सगळ्या गोष्टींची सवय होती. तिथे अश्या चौकीत जो विशिष्ट तुंबलेला वास असतो, तोसुद्धा होता. त्याच्या काळातल्यासारखा.

बावळ्याने एक जांभई दिली. त्यापाठोपाठ लाकीने. त्यापाठोपाठ छमदने. त्यापाठोपाठ तिथल्या मुख्य कोतवालाने, ज्याच्या समोर या प्रत्येकाला दोन दोन शिपायांनी धरून हजर केलेले होते. "कोण असिंग हे?" कोतवालाने पुढची जांभई हातामागे दडवत विचारले.

शिपाई उत्तरणार तोच मागून त्याला जोरदार दुशी बसली. कोतवालाने त्याला आपल्या अंगावर कोसळण्यापासून जेमतेम रोखले. मागच्या शिपायाने ढकलले होते म्हणून तो एक हाडकुळा माणूस आत येऊन आपटला होता. ढकलणारा गोरटेला घान्या डोळ्यांचा शिपाई आत आला. त्याच्या मागोमाग अजून एक शिपाई बाई त्या गैरसोयीच्या गोलाकार दारातून. त्यामुळे आत खच्चून गर्दी झाली. "गम्बुल ह्या बारकूज इंध का आणिंग असिंग?" कोतवाल त्या घान्या डोळेवाल्यावर डाफरला.

"हा बारकू जुगारी आकड्यांज चिठ्या घेईंग असिंग. त्याज आज रंगेहात पकडिंग असिंग." गम्बुलने मिश्यांवर फुशारकीने ताव मारला. "नोंदनीस, याच्या नावानं आरोपपत्र नोंदिंग." परस्पर तिथल्या केस पांढरे झालेल्या कारकूनाला आदेश दिला. "फिर्यादी पक्ष असिंग...." त्याला शोधायला गम्बुलने मागे नजर फिरवली. मागच्या शिपाईणीने एका चकण्या तरुणाला ओढून सगळ्यांच्या पुढे हजर केला. "हां! हा चक्या." गम्बुलने त्या चक्कुसकडे इशारा करत सांगणे पुरे केले. चक्याने सगळ्यांना हात जोडून नमस्कार करत, स्मितहास्य केल्यासारखे दात दाखवले.

"ए, दात दाखविंग काम असिंग न." कोतवाल धुमसला. "गम्बुल या तुंज माणसाला बाजूंज खणात नेइंग. मंज इंध दुसरं मोठं चौकशींज काम असिंग." त्या शिपायाला दमात घेतल्यासारखा कोतवालाने हुकूम दिला. बावळ्या त्रयीकडे इशारा करुन दाखवला.

"पण साहेब सरकार मंज यानं महाकाली गुंफाज परिसरात धरिंग." बारकूने आपली बाजू मांडायचा प्रयत्न केला.

"तर?" मेजावर हातातला शिपाईदंडा टेकवून त्यावर आपली हनुवटी टेकत कोतवाल खेकसला.

"तो भाग आता हाडकूदादाकडं असिंग." बारकूच्या या खुलाशावर कोतवालाचा चेहरा गोंधळलेला राहिला. "साहेबसरकार शार्दूलसिंहजी, मी हाडकूदादांज माणूस असिंग." शार्दूलसिंहाची हनुवटी दांड्याच्या टोकावरुन निसटली.

"गम्बुल याज सोडिंग देइंग." कोतवालाने हा फैसला देताच गम्बुल यावर विश्वास बसत नसल्यासारखा बघत राहिला.

"यांज सोडिंग? पण काईंग?" गम्बुलच्या ओठांतून निषेधपूर्ण प्रश्न आला.

"तू मंज उलट विचारिंग?" शार्दूलसिंह रागाने फुलून मांजराच्या शेपटीसारखा दुष्पट झाल्याचे भासले. "मी तुंज हुकूमदार असिंग." एवढे कारण पुरे आहे असे त्याला वाटत होते.

"महाकाली गुंफा आम्हांज हद्दीत येईंग न. आम्हांज हद्दीबाहेरील गुन्हा नोंदिंग आम्हांज अधिकार असिंग न. तो अदखलअंदाज असिंग." नोंदनीसाने साहेबाची बाजू सावरुन घेतली. गम्बुलने हताशपणे हात हवेत वर उडवले. चक्याचा चेहरा पडला. बारकूचा उजळला.

"साहेबसरकार, न्यायांज पक्के असिंग." बारकूने शार्दूलच्या पायावर झोकून दिले. तिथे एवढी गच्चडी झाली होती की तो लाकीला धरणाऱ्या शिपाईणीवर चेंगटला. तिने त्याला चिडीला येऊन कोपर हाणले. त्यामुळे तो पलीकडे सरकला आणि छमदला धरलेल्या शिपाईणीवर

आपटला. तिच्याकडून त्याला पुन्हा एकदा कोपराचा तडाखा मिळाला. खाली पडलेल्या बारकूला गम्बुलने गचांडीला धरून सरळ उभे केले. तिथून बाहेर काढण्यासाठी घेऊन निघाला.

या धडपडीचा फायदा घेत लाकीने शिताफीने कोतवालाच्या मेजावरील काही वस्तू लांबवलेल्या बावळ्याच्या चोर नजरेने अचूक टिपले. बावळ्या, लाकी, छमद त्रयीची आपापसात सूचक नजरानजर झाली. त्यांच्यात काही शिजू लागले.

जाता जाता दात विचकून निरोप घ्यायला बारकू विसरला नाही. "येईंग साहेबसरकार." चक्या खट्टू होऊन जायला निघाला.

"ए, तू कुंठ जाईंग?" कोतवालाने जरबेत त्याला विचारले.

"मंज तक्रारीज इंध कोणी वाली असिंग न. तो अजून कुंठ मिळिंग का, शोधिंग जाईंग." कडवटपणे चक्या बोलला.

"तक्रार तर तुंज नावांज आता होईंग असिंग." शार्दूलसिंह गरजला. "अम्बु यांज नावावर गुन्हा नोंदिंग." नोंदनीसाला हुकूम दिला.

"साहेबसरकार, गुन्हा तपशील काय नोंदिंग?" आवाजात जितकी नरमाई आणता येईल तितकी आणत, नोंदनीसाने काकुळतीने विचारले. "फिर्याद कोणांज नावाने नोंदिंग?"

"हे सगळं जर मंज सांगिंग लागिंग, तर इतकी वर्षे तू चौकीवर करिंग काईंग? नुस्ती मच्छर मारिंग हातानं टाळ्या पिटिंग पिटिंग? इतकी तुंज उमर वाढिंग. पण अक्कल वाढिंग न." शार्दूलसिंहाला संताप आवरेना. रागाने त्याचा आवाज चिरकला. उघड्या दारातून बाहेर बारकूची पाठ त्याला दिसली. हाकारून शार्दूलने बारकूला परत आत बोलावले. "या चक्यांज नावानं तू तक्रार देईंग. अम्बु यांज फिर्यादी नोंदिंग. फटाफट!" दांडका नोंदनीसाच्या मेजावर दाणकन आपटला. "बारकू सांगिंग लवकर. यांज विरोधी तुंज काईंग तक्रार?"

"साहेब सरकार?" बारकूला एवढे डोके लढवायची सवय नव्हती.

"साहेब सरकार? चक्यावर तुंज इतका राग काईग?" गम्बुलला कोडे पडले.

"कारण तो अंध्याभाईज माणूस असिंग. अंध्याभाई आजकाल खूप हाताबाहेर उडिंग असिंग. लोकांज त्रासिंग. त्यांज अडकविंग हा चक्या कामी येईग." खुलासा करताना शार्दुलने दांडा चक्यावर रोखलेला होता. चक्या रागाने थरथरत होता.

"अंध्याभाईज अड्डा तर महाकालींज पलीकडील भागात असिंग. आमांज चौकींज हद्दीपार दूर असिंग." गम्बुलला कोडे तरी देखील सुटेना.

"तुंज त्यांज इतका विचार कशाईग?" शार्दुलने आता दांडा गम्बुलवर रोखत आरोप केला. "तुंज त्यांजकडून हप्ता मिळिंग असिंग काईकिंग?"

गम्बुल शरमून गोरामोरा झाला. पण चक्याने ते कोडे पुरते सोडवले. "हप्ता तर साहेब सरकारांज त्यांजकडून हविंग जाईग. म्हणून मंज गरिबाला फाश्यात अडकविंग बघिंज. हाडकूदादा हप्ता पुरविंग म्हणून या बारकूज सोडिंग असिंग. अंधेर नगरी चपेट राजा."

"चूपईग. एकदम चूपईग." शार्दुलसिंह पिसाळून ओरडला. "गम्बुल या सगळ्यांज बाजूखणात तिंथ नेईग. मंज यांज फैसला करिंज होईग." तो बावळ्या त्रयीकडे वळला. आधी छमदकडे वळला. "तू कोण असिंग? भारफाट्याहून पळ का काढिंज? दानिशांज काईग चुना लाविंज?" यावर बावळ्याला हसू आले. तसा तो बावळ्याकडे वळला. "तुंज पोटात काईकिंग उकळिंज?" सावळ्याने एक तुच्छ कटाक्ष उत्तरादाखल दिला. तोच त्याचे लाकीकडे लक्ष वेधले गेले. "ओहोहो! सुंदरी." लगोलग तिच्या अंगचटीला पोहोचला. तिच्या चेहऱ्यावर येऊन तो दडवणारे तिचे केस त्याने दांड्याने बाजूला सारले. "तुंज कहाणी काईग असिंग? तुंज यांज अपहरणिंग काईग?"

"आम्ही मंडलेश्वर सेनगुप्त यांज आदेशावरून काम करिंग गुप्तशिपाई असिंग. आम्हांज त्या गुप्तकामांज जल्दी होईंग. म्हणून घाईने तिथून निघिंग. आमांज ओळखपत्र गुंडांज हल्ल्यात गहाळिंग. तर दानिश आमांज वेळ फुकट दवडिंग. जंस तू आता दवडिंग असिंग." लाकीने खरमरित उत्तर दिले. तसा शार्दुल तिच्यापासून दचकून दूर झाला. त्याचा रंगात आलेला चेहरा फिका पडला.

"अम्बु मंडलेश्वरांज संपर्क जोडिंग." त्या तिघांचे आळीपाळीने सूक्ष्म निरिक्षण करत त्याने आदेश दिला. पण अम्बुला कैक वेळा प्रयत्न करूनसुद्धा संपर्क जोडता येईना. मंडलेश्वरांशी सगळ्या जोडण्या त्यावेळी व्यस्त होत्या.

"साहेबसरकार आमांज जरूरी काम अडिंग असिंग. मी तुमांज विनंती करिंग की आमांज देरी करिंग न. कृपया लगोलग आमांज सोडिंग." छमद हात जोडून नम्रभाव धारण करत बोलली. तसा शार्दूलच्या चिंतित चेहऱ्यावरचा भाव झरझर पालटला.

"ए खाईंग खाईंग माजलेलिंग डुक्कर, मंज खात्री जाईंग तेहवाच तुंज जादा चरिंग मोकळी सोडिंग. समजिंग?" शार्दूलला गुर्मी चढली.

"ए रगत पिवून जगनारा खुरचीला चिकटलला ठेकून, पुत्रा असलं चरबराट बोलला ना, तर तुला आधी मोकळा करीन कायमचा या खुरचीतून. मंडलेश्वराची मानसं हाय आमी. काय समजलं?" बावळ्याने शार्दूलला सव्याज गुर्मीत परतीचा जबाब दिला.

सगळ्यांना वाटले की आता शार्दूलसिंह गरजून उठणार. तसे काही झाले नाही. बावळ्याची जुनाट भाषा ऐकून त्याच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य मात्र फार दिसले. बाजूच्या खणातून गम्बुलने मुद्दाम डोकावून पाहिले की चौकीदाराशी एवढा ताठ्यात बोलणारा हा नरपुंगव आहे तरी कोण? शार्दूलला त्याच्या चेहऱ्यावरची हास्यछटा दिसण्याआधी गम्बुलने चेहरा परतला. अम्बुनेहि चेहरा मेजावरच्या कागदांवर झुकवत त्याचे हसू लपवले.

दूरसंपर्काची घंटी वाजली. अम्बुने जाहीर केले की दूरसंपर्क जुळला आहे. पलीकडून स्वतः सेनगुप्त बोलताहेत. शार्दुलसिंहाने ज्या लिनतेने संपर्कसाधन आपल्या कानातोंडाशी जोडले, ती लिनता त्याला या जन्मात साध्य असेलशी, चक्या आणि बारकूला कधी स्वप्नात देखील वाटले नसते. "जी साहेब सरकार मंडलेश्वरजी." असा त्याचा आवाज कानी पडता, बाजूच्या खणातले चोर आणि शिपाई सगळे एकत्र काहीहि कलत्र न करता, दाटीवाटीने गोलाकार दारातून डोकावू लागले.

काही काळ हो, हो, न, न अशी फक्त एकाक्षरे त्याच्या तोंडातून उमटत राहिली. "कंस्स दिसिंग ते?... ." पुटपुटत मग त्याने या त्रयीचे वर्णन सादर केले. "काईंग? त्यांजबरोबर तुमांज बोलाईंग असिंग?.....देईंग. त्यांज देईंग." विस्फारलेल्या डोळ्याने त्याने आपल्या कानातोंडावरून साधन उतरून बावळ्याकडे पुढे केले. "साहेबांज तुंजबरोबर बोलिंग असिंग." बावळ्याला धरणाऱ्यांनी नरमून मोकळे सोडले.

बावळ्या बावचळला. त्याला ते साधन कसे हाताळायचे माहीत नव्हते. त्याने लाकीकडे पाहिले. "क्रमांक सात-बारा, सेनगुप्तच हाय का जरा खात्री करून घे आधी. आमचे गुप्तगोश्टी दुसरं कोन तर ऐकत नाय ना? बघ जरा. सगळं बरोबर आसलं तर माझ्या डोक्यावर घाल." आवाज खास साहेबी थाटात लावला.

लाकीने हातांना धरून असलेल्यांना हिसडा दिला. त्यांनी कोतवालाकडे पाहिले. त्याने मुंडी हलवली. तसे त्यांनी लाकीला मोकळे सोडले. बावळ्याने भिवया उंचावून छमदला धरणाऱ्यांना बघितले. त्यांनी आपसूकच तिला मोकळे सोडले. या क्षणी बावळ्या तिथला हुकूमदार झालेला. लाकीला त्याची अडचण लक्षात आली होती. त्याला ते हाताळणं माहीत नव्हते. तिने उगाच ते साधन खालीवर करून निरखल्यासारखे केले. मग बावळ्याच्या डोक्यावर नीट बसवून दिले.

बावळ्याची खरी कसोटी आता होती. त्याने हातसफाईने पाणी सांडले. इतरांच्या नकळत. मग तो काय वाटेल ते बरळायला मोकळा झाला. ते पलीकडे ऐकू जाणार नव्हते. तो भरपूर बरळला. शार्दूलसिंहच्या भरपूर चहाड्या सांगितल्या. आपण आता अजिबात वेळ न दवडता लगोलग कामगिरीवर रवाना होतोय, असे वचन देखील दिले. साधन अलगद डोक्यावरून उतरले.

उतरवताना मुद्दाम सगळ्यांसमोर पाणी सांडले. "ए पानी घाल आधी." अम्बुला हुकूम दिला. अम्बुने मानला. "मंडलेशवरांना काय उत्तर देतो ते दे की आता." म्हणत मग शार्दूलसिंहाकडे पुढे केले. शार्दूलने कापऱ्या हातांनी ते साधन परत ताब्यात घेतले आणि डोक्यावर चढवले.

पलीकडून सेनगुप्ताने तो काही उत्तर का देत नाहीय, काही बोलत का नाहीय? यावर त्याला प्रताडायला सुरुवात केलेली. गोंधळामुळे काय बोलावे? शार्दूलला कळत नव्हते. त्याच्या 'हुं हुं'ने सेनगुप्त अजून चवताळत होता. बावळ्याने लाकी आणि छमदला 'चला बाहेर' म्हणून टेचात इशारा केला. तश्या त्या दोघी गोलाकार दारातून सगळ्यांसमोर राजरोस बाहेर पडल्या. मागोमाग बावळ्या बाहेर जाणार तोच? "धरिंग त्यांज." शार्दूल अंगातला सगळा जोर एकवटून किंचाळला. त्याचा गोंधळ अखेर शमला होता तर.

चपळाई साधत बावळ्याने एका शिपायाकडील हत्यार हिसकावले आणि थेट शार्दूलवर उडी घेत त्याला हत्याराच्या नेमावर धरले. काही क्षण सगळी चौकी भेदरली. मग हलायला लागली. सगळ्या शिपायांच्या हसण्याने. शार्दूलच्या चेहऱ्यावरचा ताण निवळला. बावळ्याची पर्वा न करता तो खुशाल बाजूला झाला. बावळ्याने हत्यार चालवायचा कुचकामी प्रयत्न केला. ते कसे चालवायचे त्याला कळत नव्हते. पण ही गोष्ट यांना कशी कळली?

गम्बुलने येऊन ते हत्यार सरळ बावळ्याच्या हातातून खेचून घेतले. झटापटीत कुठला चाप ओढला गेला. बावळ्या जी नेम धरायची बाजू समजत होता, तिच्या बिल्कुल उलट्या दिशेने छर्छा उडाला. हुं! त्याने हत्यार उलटे रोखल्यावर कोण भिणार होते?

"उद्या मंडलेश्वर स्वता जातीने तुमांज चौकशीसाठी दंडाधिकारी म्हणून येईंग असिंग? तू काय उत्तर त्यांज देईंग, ते देईंग की आता?" शार्दुलसिंहाने खिजवले.

"तो आमचा आमचा गुप्त विषय हाय." बावळ्याने तुच्छतेने त्याला उडवून लावला. "पन दुसरा एक विषय मी त्यांच्यासंग बोलनार हाय. सांगू कंचा? हाडकूभाईचा हप्ता तू वरती नक्की पोचवतो का? आनी तो नेमका किती? तुझं उत्तर तयार ठेव. काय हाय ना बिलामत? काय?" कुर्च्यात जवाब देता देता बावळ्याचे ध्यान दाराकडे गेले.

छमद आणि लाकीला धरून आत आणण्यात येत होते. त्याला नवल झाले. "तुमी सटकला का नाय? चला. उरलली रात आमाला शांत कोठडीत झोपायला तरी मिळाली हाय. लय बेस झालं."

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १४

बावळ्याच्या कोठडीचे गोलाकार आणि लोखंडी बाकदार सळ्यांचे दार गम्बुलने खोलले. कालची रात्र बावळ्याने एकट्याने त्या दगडी अंड्यातील खणात काढली होती. त्याला वाटले होते की चक्यालासुद्धा त्याच्या जोडीला ठेवण्यात येईल. पण चक्या बहुतेक हप्त्याची मांडवली करून सुटका करून घेण्यात यशस्वी झाला होता. बावळ्याच्या काळातल्या कोठडीपेक्षा ही कोठडी त्याला सुसह्य वाटली होती. इथे डास जे नव्हते. आळस देत हातपाय ताणत बावळ्या बाहेर पडला. त्याच्या हातातील काढण्या त्याला त्यासाठी जितकी मुभा देऊ शकत होत्या तितकी घेत. "चलिंग." गम्बुलच्या सूचनेबरहुकूम बावळ्या त्याच्या मागेमागे खळखळ न करता गेला.

ते इमारतीबाहेर पडले. समोर दोन मोठे पायरथ उभे होते. त्यातला एक लोखंडी पिंजरेदार होता. त्यात लाकी आणि छमद आधीच बसलेल्या होत्या. पायरथाच्या पुढच्या भागात पाय मारणारे दोन चालक बसलेले होते. कोतवाल शार्दुलसिंहाचा कुठे पत्ता नव्हता. आजूबाजूला रान होते. अंडा चौकी तिथे एकाकी होती. सकाळच्या प्रसन्न वातावरणात पक्ष्यांची मंजुळ किलबिल चालू होती. हलका रानफुलांचा गंध उधळला होता. सूर्य वर येऊन बराच वेळ झालेला होता. बहुतेक साडेआठ वाजले असावेत. झोप झकास झाल्यामुळे बावळ्याला ताजेतवाने वाटत होते. हवेत जरा गारठा होता. मुंबईच्या हवेत असू शकतो तितका. विचारता झाला, "यार चाय मिळंल का?"

गम्बुलने दुर्लक्ष केले. बावळ्याला बाहेर फार मोकळिक घेऊ दिली नाही. "तिथ बसिंग." म्हणत बावळ्याला पिंजरेवाल्या पायरथाकडे ढकलले. आत शिरताना बावळ्याने दोर्घींना अभिवादन केले. "काय मंडळी, रात्र बेस गेली की नाय? झोप लागली की नाय?" हाशहुश करत लाकीच्या बाजूच्या आसनावर बसता झाला. समोर बसलेल्या छमदच्या चेहऱ्यावर नाराजी आली.

"मंज अंगाज काईंग इतके काटे असिंग राजा?" ती करवादली. "तू जवळ असिंग न, तर झोप कंशी लागिंग?" मग मोठ्याने उसासली. "तू जवळ जरी असिंग तरीहि न लागिंग होईंग. सगळी जागिंग आम्ही साजरी करिंग होईंग." यावर गम्बुलने धाडकन पिंजऱ्याचा दरवाजा वैतागाने आपटून बंद केला. त्याला काही खरमरीत बंदी प्रेमिकांना सुनावायचे होते. पण शार्दुलची हाक आल्यामुळे राहून गेले.

"सगळे बंदी घालिंग काईंग पिंजऱ्यात?" इमारतीतून बाहेर पडताच शार्दुलने गम्बुलला हाकारलेले होते. "बाकी सगळे तय्यार?"

"जी साहेब सरकार. सगळे तय्यार." म्हणत गम्बुल पिंजरेवाल्या पायरथाच्या पुढच्या भागात चढून, आत साथीदारांच्या जोडीला जाऊन बसला. शार्दुलने बंधांकडे साफ दुर्लक्ष करून, दुसऱ्या पायरथात चढाई करत मागच्या आसनात बैठक पक्की केली. पुढच्या भागात सज्ज चालकांना निघण्याचा आदेश दिला. पुढे पिंजरारथ आणि मागे शार्दुलचा पायरथ मार्गावरून धावू लागले.

छमदने काढण्या घातलेले हात पुढे करून बावळ्याला चिमटा काढला. त्याने बिथरून 'उई' केले. "काय रे? मी कोतवालांज संग नम्रतेनं बोलिंग. तर तो मंज डाफरिंग. तू त्यांज संग चढेलपणानं वागिंग तर मऊ होईंग. अंस्स कंस्स? तूच तर सांगिंग की सरकारदार अधिकाऱ्यांज संग नम्रतेने वागिंग नी बोलिंग म्हणहून. जंस्स दानिशबाईज संग?"

"बायांनो मी तुमाला सांगितलं हाय की हाताची पाची बोटं सारखी नसतात. तशी मानसं बी सारखी नसतात. हर एकाचा मगदूर बघून ठरवावं लागतं की! त्याच्या संगं कसं वागायचं ते." बावळ्या समजावून देऊ लागला. त्याला दिसलं गम्बुलने मान फिरवून त्याच्यावरच नजर लावलीय. त्यामुळे त्याचा उत्साह दुप्पट झाला. "या कोतवाला सारख्या सरकारदारांचा एकच खाक्या असतो बघा. खालच्या मानसांना जोड्यानं लाथ नी वरच्या मानसांचे जोडे चाट. त्या चक्या नी बारक्या संगं तो कस्सा वागत होता. ते बघितलं की नाय तुमी? आनी हाताखालच्या मानसांशी कस्सा मगरुरीनं. ते ऐकलं की नाय तुमी? तितकं बस्स झालं की! तो काय लायकीचा मानूस हाय ते कळायला. तसा बी आमी पयले आलो, तेवा तो एक तंगडं खुर्चीच्या हातावरून टाकून बसला होता. ते बघून मला वाटलंच होतं तसला असनार."

"म्हणहजे? माणूस कंस्स बसिंग, त्यांजवरून पण कळिंग काईंग तो कंस्स असिंग?" छमदला नवल झाले.

"तर वं!" सावळ्या होकारला. "मानूस कसा बसतो, चालतो, उभा राहतो, वाकतो. समद्यावरून दिसतं की. तो कसा हाय ते."

"पण तू त्यांज संग चढाईनं वागिंग. तर तो नरमिंग कायईंग? अजून चिडिंग काईंग न?" छमदला कळेना. गम्बुलची मानसुद्धा तिला दुजोरा दिल्यासारखी हललेली बावळ्याला दिसली. लाकीच्या डोळ्यातसुद्धा मोठालं प्रश्नचिन्ह होतं.

"काय की तुमाला इतकं बी समजेना?" बावळ्यालासुद्धा प्रश्न पडला. "आताच तर सांगलं ना? जो त्याच्या संग नरमाईनं वागलं, तो त्याच्यासाठी खालचा. त्याला तो जोडं हाननार. जो दाबात वागलं तो त्याच्यासाठी वरचा. त्याचं तो जोडे बी खाईल. ही विंचवाची जात हाय. घट्ट दाबात धरलं, तरच तुमचं निभावनार. "

"आहा!" बावळ्याच्या सगळ्याच श्रोत्यांच्या तोंडातून उदगार बाहेर पडला. दोन चालकांच्या तोंडातूनसुद्धा. गम्बुलने मांडीवर थाप मारली. "आत्ता!" करत. तो यापुढे कायम

शार्दुलशी टेचात वागणार आहे. याची बावळ्याला खात्री झाली. या विद्यादानाचे मोल नक्कीच काही खतरनाक स्वरुपाचे मिळणार. याचीसुद्धा आजवरच्या अनुभवांवरून. त्यामुळे त्यापुढच्या प्रवासात छमदने अधिक ज्ञानप्राप्तीसाठी त्याला किती जरी उकसवायचा प्रयत्न केला, तरी त्याने तोंडाला घट्ट कुलुप घालून ठेवले.

अर्धा तास प्रवास चालला. लहानग्या मुलाने उत्साहाने नवीन देश पाहावा, तसा बावळ्या पिंजऱ्याच्या जाळीतून दिसणारी दृश्ये पाहत होता. रान मागे पडल्यावर मोकळे माळरान सुरु झाले. त्यात अध्येमध्ये कुठे घरे, शेते, वाड्या दिसू लागल्या. जसजसे ते शहरी वस्तीच्या जवळ पोचले, इमारतींचे प्रमाण वाढत गेले. साध्या खोपटांच्या ऐवजी अंडीवाल्या इमारती जास्त जास्त दिसू लागल्या. जेव्हा सगळ्याच इमारती अंडेदार दिसू लागल्या, तेव्हा तो समजून गेला की शहर आले.

वाटेत शहराच्या वेशीवर एक सरकारी चौकी लागली. सरकारी वाहने असल्यामुळे त्यांना अडवण्यात आले नाही. मार्गावर इतर वाहनांची वर्दळ लक्षणीयरित्या वाढली. शहराच्या क्षितिजावर उंच इमारती कुठेच वर डोकावत नव्हत्या. या काळात अनेक मजली इमारतींची फारशी हौस लोकांना नव्हतीशी दिसले. तिथल्या बाजाराच्या वाटेला त्यांची स्वारी गेली नाही. याचे बावळ्याला थोडे दुःख झाले.

एका गोलाकार बगिच्याला वळसा मारून त्यांची वाहने अखेर एका मोठाल्या अंडा-इमारतीच्या पुढ्यात उभी राहिली. प्रवेशद्वाराशी जरूरी वर्दी दिल्यावर आत पोचली. ते अनेक विटकरी रंगाच्या अंड्यांचे संकुल होते. इमारती एकमेकींना लांब प्रशस्त मोकळ्या व्हरांड्यांनी जोडलेल्या होत्या. त्यांना कमानदार दगडी खांब होते. तसेच वरती वेताच्या कामट्या नी चट्ट्यांची शाकारणी होती. आवारात करड्या रंगाचे एकसामाईक कपडे घातलेल्या माणसांची गर्दी होती. त्यांचा नूर पिंड मिळवण्यासाठी टपलेल्या कावळ्यांसारखा होता. बावळ्याच्या सराईत नजरेने ते या काळातले वकिल असल्याचे बरोबर ओळखले. अनेक मोठ्या आंब्यांच्या

झाडांनी आवार भरलेले असल्यामुळे भरपूर सावली आणि थंडावा होता. त्या वृक्षांच्या पारांवरती पक्षकार आणि त्यांच्या वकिलांच्या कुजबुजत्या मसलती चालू होत्या. वरुन कोकलणाऱ्या आणि शीटणाऱ्या पक्ष्यांना दाद न देता.

एका व्हरांड्यापाशी बंधांना पायउतार करवून त्यातून चालवण्यात आले. शार्दुलच्या जोड्यांची करकर त्या दगडी फरश्यांवर जोरदार ऐकू येत होती. तिथल्या गंभीर शांतीमुळे असेल. वाटेत आलेल्या कोणाचे अभिवादन शार्दुलने स्विकारले नाही. ते लोक त्याच्या पदाच्या जोडीचे नसणार. सरकारदार खाकी कपड्यातल्या अनेक माणसांचा राबता होता. जसा नेहमी न्यायालयांच्या इमारतींमध्ये असतो. त्यांची चौकशी आणि निवाडा ज्या दालनात होणार होता, त्या अंड्याच्या दारांतून त्यांना आत नेऊन शार्दुलने एका रिंगणात उभे केले. गम्बुल व इतर फौजफाटा दालनाबाहेर राहिला. आत तिथले वेगळे सरकारदार शिपाई होते. त्या दालनाच्या प्रवेशद्वारावर 'सरकारांज खटले' अशी पाटी होती.

या पन्नास-साठ वार लांबरुंद अंड्याला मोठाल्या तीन-चार वार व्यासाच्या गोल दारांची उघडणूक होती. आत मजले नव्हते. त्यामुळे अंड्याचे छत भरपूर उंचावर होते. दालनाची भव्यता मनावर दडपण आणत होती. तिथे आधीच कोणा आरोपीची दुसऱ्या एका लाकडी कठड्याच्या रिंगणात चौकशी चालू होती. त्या प्रकारची पाच रिंगणे तिथे होती. सगळ्या रिंगणात कोणी ना कोणी आरोपी आपल्या चौकशीची वाट पाहत बसून होते.

शार्दुलसिंहाने आपल्या बंधांचा क्रम लगेच लावण्यासाठी तिथल्या कारकून बाईशी हुज्जत घातली. त्याच्यासारख्या जबाबदार अधिकाऱ्याला आपले परिक्षेत्र सोडून, फार वेळ दुसरीकडे राहता येण्यासारखे नव्हते म्हणे. हो ना करता ती केसांच्या लांब दोन वेण्यांचे शोपटे खांद्यांवरून पुढे सोडलेली बाई राजी झाली. तिचे नाव कार्लजा तिच्यासमोर मांडलेले होते.

बावळ्याला दिसले की खटल्याची दंडाधिकारी एक बाई होती. बुवा नव्हता. "हाच काय तो सेनगुप्त?" त्याने छमदला हलकेच कानात विचारले. हा प्रश्न शार्दुललासुद्धा पडलेला.

कारकून बाईने सांगितले की माननीय महामहीमांजींच्या सोबत बैठकीत व्यस्त असल्यामुळे, मंडलेश्वर अजून मोकळे झाले नव्हते. इतक्यात येण्याची शक्यता फार कमी होती. यावर शार्दुलने बरीच धुसफुस केली. सेनगुप्त स्वतः येणार म्हणून तर तो स्वतः जातीने आला होता. तिनेसुद्धा टेचात सुनावले की इतके जर आहे, तर मग ती त्याच्या आरोपींचा क्रम सगळ्यात शेवटी ठेवील. त्याने मंडलेश्वराची वाट पाहावी. त्याच्या कुरकुरीला तिने अजिबात भीक घातली नाही.

बावळ्या त्या इतर खटल्यांची मजा घेऊ लागला. ते सगळे कायदे मोडल्याचे आरोप असलेले सरकारतर्फे भरलेले खटले होते. चालू होता त्या खटल्यात एक तरुणी आरोपी होती. बेकायदेशीर शर्यतीत भाग घेतल्याबद्दलचा खटला होता. 'पिसूडीची शर्यत?' बावळ्याला त्याच्या स्त्री साथीदारांकडून माहिती पुरवण्यात आली की पिसूडी हे या काळातले सगळ्यात वेगवान वाहन होते. पाय मारूनच चालवले जाणारे अर्थात. पिसवेप्रमाणे उड्या मारत अंतर कापणारे. एक उडी सहज ऐंशी ते शंभर वार लांब मारणारे. स्वाराला तोल सांभाळायला फार कठीण जाणारे. फक्त लष्कराच्या वापरात असणारे. जर ते जप्त केलेले वाहन इथे सादर केले गेलेले असते, तर काही ना काही जुगाड करून त्या दोघींनी त्याचा ताबा मिळवला असता. हातोहात सगळ्या सरकारदारांना हूल देऊन छू झाल्या असत्या.

सुदैवाने जप्त वाहन तिथे सादर केले गेलेले नव्हते. बावळ्या हवेवर उनाडत जाण्याच्या संकटातून वाचला. त्या तरुणीची वकिलीण आज हजर राहू शकली नव्हती. तिचा सबबनामा कारकूनबाई कार्लजाने दंडाधिकारी बाई हिरामणी देवींना वाचून दाखवला. "मंज मासिकपाळी चालू असिंग. मी फार दुखणाईत असिंग. बायकांज वाट्यांज हे कष्ट, एक बाई म्हणहून माननीय महोदया चांगले समजिंग शकिंग. तेहवा मंज खटलांज पुढची तारिख देईंग मेहेरबानिंग." हिरामणीने समजून घेऊन मान होकारार्थी हलवली. तो खटला आजच्यापुरता रद्द केला.

दुसरा आरोपी एक तरुण होता. एका वाढदिवसाच्या जंगी मेजवानीत विनापरवाना दूरतीरमार हत्याराचे प्रदर्शन व झाडावरून नारळ पाडायच्या फुशारकी खेळासाठी त्या हत्याराचा वापर केल्याचा त्याच्यावर आरोप होता. "दूरतीरमार?" बावळ्याची शंका निवारायला त्याच्या साथी तत्पर होत्या. काही वाव दूरपर्यंत तीराचा अचूक मारा करू शकणारे ते हत्यार होते. खरेतर तुमच्या नजरेचा पल्ला जिथपर्यंत जाऊ शकतो तिथपर्यंत. एखाद्या म्हशीएवढाले मोठे. मालमंगाडी या अवजड वाहतुकीला वापरल्या जाणाऱ्या वाहनाशिवाय ते हलवता येत नसे. एवढे जड. ते जप्त केलेले हत्यार सरकारी पक्षातर्फे तिथे सादर करण्यात आलेले होते. त्याचा उपयोग करून पळण्याचा विचार अशक्य होता. दोघींचे एकमत पडले की ते हत्यार वितभरसुद्धा हलवण्याआधीच त्यांच्या पायात परत बेड्या पडतील.

तो खटला चालवणारी सरकारी पक्षाची वकिलीण उपस्थित नव्हती. तिचा सबबनामा वाचून दाखवताना कारकूनबाईने सांगितले की वकिलीणीची पाच वर्षांची मुलगी तापाने आजारी होती. एक बाई म्हणून दंडाधिकारी वकिलीणीची अडचण चांगली समजू शकतील. तेव्हा खटल्याची तारिख पुढे ढकलावी. ही वकिलीणीची विनंती होती. हिरामणीने तो खटलासुद्धा पुढे ढकलला. आरोपी पक्षाच्या पुरुष वकिलाचा आक्षेप आणि निषेध धुडकावून.

तिसरा खटला एका वयस्कर माणसावर होता. रस्त्यावरून जाणाऱ्या शोभायात्रेतील नाचणाऱ्या तरुणींना निष्काळजीपणे पायरथ चालवून ठोकले आणि जखमी केले त्याबद्दल. इतरांच्या जीवाला धोका निर्माण केला म्हणून. त्या साक्षीदार तरुणी आज उपस्थित राहू शकणार नव्हत्या. कारकून बाईने तसे त्या तरुणींवर उपचार करणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याचे प्रमाणपत्र सादर केले. त्या सगळ्या तरुणी आदल्या रात्री प्रमाणाबाहेर वरातीत दारू पिऊन शुद्ध हरपलेल्या होत्या. त्यांना अद्याप शुद्ध आलेली नव्हती. तेव्हा खटला पुढे ढकलण्याची सरकार पक्षाने विनंती केली. आरोपीच्या वकिलाला न जुमानता हिरामणीने बिचाऱ्या मुलींचा कैवार घेत खटला पुढे ढकलला.

"ही बाई पुरती पुरूसांचा राग राग करनारी हाय की." बावळ्या रिंगणात शेजारी उभ्या दोघींनाच फक्त ऐकू जाईलसे पुटपुटला. "याचा आमी फायदा करुन घ्यायला हवा." छमदला बावळ्याचा निष्कर्ष तितकासा पटला नाही. फार घाईचा वाटला. चौथ्या खटल्याने बावळ्याच्या निष्कर्षावर खात्रीची मोहोर उमटवली.

आरोपी स्वतःच्या दुर्दैवाने एक पुरुष होता. त्याच्यावर सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान केल्याचा आरोप होता. एका सरकारी इमारतीचे तावदान त्याने खेळात मारलेल्या चेंडूमुळे फुटले होते. तो ते पुन्हा जशास तसे बसवून घ्यायला तयार होता. पण हिरामणीने हजार रुपींचा दंड त्याच्या अशा बेजबाबदार वर्तनाला कायमची जरब देण्याच्या सबबीवर ठोठावला. ती एक लठ्ठ कुरळ्या केसांची, सुजलेल्या चेहऱ्याची चाळीशीपार बाई होती. बावळ्याच्या मते जरठ कुमारिका.

आता त्यांच्या चौकशीची पाळी आली. त्या तिघांमध्ये कट शिजू लागला. शार्दुलसिंहाने स्वतः त्यांच्या अपराधांचा पाढा वाचला. "माननीय दंडाधिकारी हिरामणी देवी यांज सादर प्रणाम. मी परिक्षेत्र अधिकारी विभाग आरेगांव सुभा, अपराधी सादर करिंग परवानगी मागिंग. यांज अपराध अंस्स असिंग. विनापरवाना किंबहुना चोरींज वाहन चालन करिंग असिंग. गस्तीवरील अधिकारणींज झुकांडी देईंग असिंग. चौकीवर आणिंग तेहवा स्वतहांज खरी ओळख लपविंग असिंग. मंडलेश्वरांज गुप्त शिपायांज पैकी एक असिंग, अंस्स खोटी बतावणी करिंग. त्या कामांजसाठी जरूरी ओळखपत्रे जवळ असिंग न. मंडलेश्वरांज संग दुरसंपर्कात खोटे बोलिंग असिंग. या गंभीर अपराधांज कारणिंग, मंज चौकीवर कोठडीत दोन दिवस त्यांज चौकशींज पूर्ण मुभा विनाजबाबदार, आपण सक्षम माननीय दंडाधिकारी देईंग. ही मेहरबानिंग.

"

लाकी आणि छमदने ठरल्याप्रमाणे बोलण्यात पुढाकार घेत शार्दुलसिंहाचे आरोप खोडून काढले. "माननीय दंडाधिकारी हिरामणी देवी यांज सादर प्रणामिंग. माननीय मंडलेश्वर

सेनगुप्त जो आमांज हुकूमदार, तो परवानगी न देईंग, तोवर आम्ही गुप्त कामगिरींज तपशील उघडिंग न करिंग शकिंग. गुंड आमांज वर हल्ला आणि लूट करिंग असिंग. यांज कारणिंग आमांज ओळखपत्रे न असिंग." छमदने नम्रपणे निवेदन केले.

"जर आम्ही अपराधी होईंग तर काईंग पळिंग न? स्वतहा काईंग यांज चौकीवर जाईंग? विचारिंग साक्ष सरकारदार गम्बुलांज." लाकीने मोठाल्या गोलातून बाहेर उभ्या दिसणाऱ्या गम्बुलकडे बोट केले. हिरामणीने चढवलेल्या भिवईचा अर्थ समजून गम्बुलाने मानेने संमती दर्शवली.

मात्र एवढ्यावर न थांबता, सुरुवातीपासून शार्दुलसिंहाने कसा कसोशीने आपल्या विनयभंगाचा प्रयत्न चालवलेला आहे, याचे रसभरित वर्णन छमदने ऐकवले. "तर तिंथ हा परिक्षेत्र अधिकारी मंज अंगाला लगटिंग नी मनाला लज्जा वाटिंग अंस्स हावभाव करिंग असिंग. एक स्त्री म्हणून आपण हे चांगले समजिंग शकिंग. मला तुंज पूर्ण विश्वास वाटिंग माननीय हिरामणी देवी. मंज वाचविंग. यांज तावडीत देईंग न." छमदने हा आरोप करता शार्दुलसिंहाचा तिळपापड झाला.

"तुला तर मंज जुतीसुद्धा स्पर्शिग न." त्याने ताबडतोब प्रतिक्रिया दिली.

"तर मंज सुंदरीला स्पर्शिग?" लाकी तडतडली. "माननीय हिरामणी देवी, आमांवर दया करिंग. जर बाई बाईला वाचविंग न, तर कोण वाचविंग? जोवर माननीय मंडलेश्वर सेनगुप्त स्वतहा भेटिंग न, तोवर या लंपट माणसांज तावडीत आमाला देईंग न. आमाला न्यायालयीन कोठडीत ठेविंग. ही मेहरबानिंग."

हिरामणीने शार्दुलसिंहाचे काहीही त्यापुढे ऐकून न घेता, बावळ्या त्रयीला न्यायालयीन कोठडी मंजूर केली. शार्दुलसिंहाला तिथपर्यंत त्यांना पोचवण्याच्या जबाबदारीतूनसुद्धा मोकळे करून गम्बुलवर ती सोपवली. शार्दुलच्या समोर त्याच्याकडे सरळ उर्मट दुर्लक्ष करत, गम्बुलने त्यांना पिंजरारथात परत नेऊन बसवले. तो पायरथ घेऊन गेला.

शार्दुलने गम्बुलवर केलेला आरडाओरडा ऐकता, दंडाधिकारणी हिरामणीकडून निवाड्याचा मान राखला गेला नाही, तर मानभंगाच्या कारवाईची जास्तीची तंबी त्याला मिळाली. इथे पिंजरा पायरथात शार्दुलच्या चैनहरणींनी त्यांच्या मनहरण्या बावळ्याच्या हातावरती टाळी दिली.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १५

शहराच्या रहदारीतून पिंजरारथ धीम्या गतीने धावत होता. मार्गाच्या दुतर्फा असलेल्या मोठाल्या शिरिष वृक्षांची सावली दुपारच्या रणरणत्या उन्हात सुखावत होती. बावळ्याच्या काळातली अफाट गर्दीची मुंबई ही नव्हती. त्यामुळे का न कळे? उगाच त्याचे मन खंतावत होते. या जगात तो परका होता. कायम उपरा राहणार होता.

छमदने आखलेल्या सुटकेच्या योजनेप्रमाणे तिने वाटेत गम्बुलला पैशांचे आमिष दाखवून फितवायचा जीवतोड प्रयत्न केलेला. गम्बुल फार प्रामाणिक निघाला. तिची योजना फसली.

लाकीच्या मनात काही अचाट करून सुटायचा विचार होता. तिने चौकीवरच्या मेजावरून काही चिजा लंपास केल्या होत्या. त्यात एक धारेचा चाकू होता. कदाच कोणा बंद्याचा, जप्त केलेला असावा. हातातल्या काढण्या लोखंडी होत्या. त्या चाकूने त्यातली सलकडी उचकटायचा तिचा प्रयत्न चालू होता. बावळ्याच्या मनात काय घाटत होते? त्याचा दोघींना अंदाज येत नव्हता.

यथावकाश शहराच्या हद्दीबाहेरील कोठडीच्या भरभक्कम चिन्यांच्या कोटाच्या प्रवेशद्वाराशी पिंजरारथ पोहोचला. तो कोट म्हणजे किमान तीन पुरुष उंच खडी भिंत होती. उजवीकडे व डावीकडे ती भिंत वर्तुळाच्या परिघावर वळत गेलेली होती. वरच्या बाजूला काटेरी लोखंडी तार मारलेली होती. तुरुंगाचा ठरलेला मासलेवाईक नमुना. बावळ्याच्या डोक्यात विचार डोकावून गेला. शार्दुलच्या चौकीच्या अंडा इमारतीच्या दगडी कवचाला याच्या

तुलनेत भोक पाडणे सोपे गेले असते. गम्बुलने दरवाजापाशीचे आवश्यक उपचार पार पाडले. पिंजरारथ आत शिरला.

आत एक गोलाकार चौक होता. त्याच्या परिघावर छोट्या छोट्या कोठड्या होत्या. तुरुंगातला चिरपरिचित कुबट शिसारी आणणारा वास बावळ्याच्या नाकात शिरला. नव्या काळातली दुसरी रात्र तुरुंगात काढायची त्याची इच्छा नव्हती. त्यांना गम्बुलने पिंजऱ्यातून बाहेर काढले. गम्बुलचे काम आता संपले होते.

"इंथ येईंग सोप्यं असिंग. बाहेर पडिंग कठीण." एक बढाईखोर आवाज त्यांच्या कानात शिरला. छमदपेक्षा जास्त भसाडा. तो एक किरकोळ अंगाचा वर वर निरुपद्रवी वाटणारा चष्मिश माणूस होता. चौकात उघड्यावर एक मेज आणि खुर्ची मांडलेली होती. तिच्यात तो बसलेला होता. त्याच्यासमोर एका बाजूला काढण्या घातलेला गब्रू तरूण होता. जो अर्थात कैदी होता. दुसऱ्या बाजूला एक चिप्पाड नखरेल तरुणी होती. श्रीमंती जणू तिच्या अंगापांगातून ओसंडत होती. "नी इंथ राहिंग जगिंग तर त्यांज परिस कठीण." त्या चष्मिशाने वाक्य पुरे करता त्या तरुणीच्या तोंडातून हुंदका बाहेर पडला.

गम्बुलने पुढे होऊन त्या चष्मिशाला अभिवादन केले. "माननीय तुरुंगाधिकारी बब्बर यांज सादर प्रणामिंग. माननीय दंडाधिकारी हिरामणी देवी यांज न्यायालयीन कोठडींज बंदी घोषित करिंग असिंग." गम्बुलने त्रयीकडे निर्देश करुन कागदपत्रे पुढे केली.

तुरुंगाधिकाऱ्याने गम्बुलकडे साफ दुर्लक्ष केले. "चंद्रांगी तुंज पिता लालाजीशेठ या तुंज यारांज तुरुंगात हालात राखिंग इच्छिंग. त्यांज कारणिंग लाख रुप्पी देईंग शकिंग. तू इच्छिंग यांज हाल होईंग न. मंग तुंज पित्याहून मोठी बोली लाविंग होईंग. किती देईंग?" बब्बर उघडउघड लाच मागत होता. इतका सोकावलेला होता. त्याच्या दहाहि बोटांमध्ये सोन्याच्या अंगठ्या चकचकत होत्या. उत्तरात तिच्या तोंडातून जास्त मोठा हुंदका बाहेर पडला.

"चांद तू रडिंग न. या सोद्यांज फुकट पैसा घालिंग न." तो तरुण कैदी आवेशाने सांगता झाला. बावळ्याला त्या तरुण प्रेमीचे कौतुकहि वाटले आणि किंवहि. याचा परिणाम त्याला जबरी मारहाणीत होणार होता. परिणामी चंद्रांगीला जास्त रडाचे कढ फुटणार होते. तसेच घडले. बब्बरने खुणावता एक आडदांड पहारेकरी पुढे आला. त्याला बघून राखालची आठवण आली. "जाखाल, यांज जीभ उखाडिंग." नक्की तो पहारेकरी राखालचा भाऊ होता. बावळ्याला खात्री वाटली. तीच मगुरी. तीच निष्ठुरता.

"न. न. मी तुमांज दोन लाख रुप्पी देईंग. यांज हाल करिंग न." ती तरुणी धीर सुटून किंचाळली. जाखालपासून कैद्याला वाचवायला त्या दोघांच्या मध्ये धावली. जाखालने तिला बाजूला ढकलून दिले. जाखालच्या तडाख्याने तिच्या नाजुक जिवणीतून रक्त भळभळू लागले.

गम्बुलला हा अत्याचार बघवेना. त्याने पुन्हा कागदपत्रे तुरुंगाधिकार्यासमोर केली. "ही माणसं माननीय मंडलेश्वरांज संबधित असिंग. ते स्वतहा जातीनं यांज भेटिंग. तोवर यांज सुरक्षित राखिंग."

"चंद्रांगी तासभरांज मुदत तुंज देईंग. तोवर पैसे पोच करिंग." पुन्हा बब्बरने गम्बुलकडे दुर्लक्ष केले. तसे रागाने गम्बुलने त्याच्या मेजावर कागदपत्रे आपटली आणि तो परतीला फिरला. "जाखाल यांज जोर उतरविंग." आता मात्र गम्बुलची दखल घेत तुरुंगाधिकारी रागाने कडाडला.

तसे गम्बुलने सरळ आपले हत्यार जाखालवर रोखले. गम्बुलच्या दोघा साथीदारांनी आपापली हत्यारे पहारेकऱ्यांच्या विरोधात सरसावली. "होईंग जाईंग राडा. दोन सरकारदार दळांत. महान महामहीमांज कळिंग जाईंग, त्यांज पाठी इंध काईंग काईंग होईंग." गम्बुलने त्वेषाने आव्हान दिले. त्याच्या अंगावर उडी मारून आलेल्या जाखालला बाजूला सरत झुकांडी दिली. जाखाल तोल जावून पुढे गेला. मागून त्याच्या पृष्ठावर लाथ मारली. जाखाल तोंडघशी आपटला.

तेव्हा कैदी तरुणाने टाळ्या पिटल्या. ते बघून लाकी उसासली. आता जाखालला वड्याचा राग वांग्यावर काढायला आयतेच वांगे मिळाले. तो तरुण नक्कीच उल्लू होता. आणि अशा उल्लूवर प्रेम करणारी तरुणी त्याच्याहून उल्लू. हे बावळ्याच्या कानात कुजबुजल्या शिवाय तिला राहवले नाही. यावर बावळ्या नुस्ता उसासला. "विचार करिंग त्यांज कधी प्रेम जमिंग न." छमदने परस्पर लाकीला सुनावले.

गम्बुलच्या अंगावर पुन्हा धावून जाऊ पाहणाऱ्या जाखालला आवाजात जरब आणत बब्बरने थांबवले. "जाखाल नाईंग. पुरे होईंग. त्यांज जाईंग देईंग." बब्बरच्या कपाळावर क्षणमात्र चिंतेच्या आठ्या बावळ्याच्या पारखी नजरेने न चुकता टिपल्या. महामहीमा त्याची कमजोरी होती नक्की.

पडत्या फळाची आज्ञा घेत गम्बुल आणि त्याचे साथी लगोलग निसटले. जाताना गम्बुलने एक चोरटा कटाक्ष बावळ्यावर टाकला होता. त्याचा हेतू जाणून बावळ्याने मान हलकेच लववून आभारांचा स्वीकार केलेला. "लक्षात ठेविंग ही माननीय मंडलेश्वरांज माणसं असिंग. त्यांज केसांजसुद्धा धक्का न लागिंग." असे तुरुंगाधिकाऱ्याला बजावून पुन्हा एक सहेतुक नजर गम्बुलने बावळ्यावर टाकलेली. गुरुदक्षिणा म्हणून देण्या-करण्यासाठी जे शक्य होते ते त्याने केलेले. या अर्थी. बावळ्याने पुन्हा मान लववलेली.

"तो समजिंग काईंग स्वतहांज? मी आत्ताच आत्ता इंध राखालांज बोलविंग घेईंग." बडबडून जाखाल बब्बरची पर्वा न करता, घाईघाईने दूरसंपर्क साधायला निघाला. या वेळी जर बब्बर बावळ्याच्या मंडळींवर नजर टाकता, तर त्या तिघांचे चेहरे पार कोळपलेले त्याला दिसले असते. त्याची लोभी नजर येऊ घातलेल्या दोन लाखांच्या थैलीवर, चंद्रांगीवर टिकलेली होती.

"जर तू आत्ताच आत्ता आमांज कामगिरी कारणिंग जाईंग देईंग, तर आमी तुंज शिफारस मंडलेश्वर सेनगुप्तांज जरूर करिंग." लाकीला राहवले नाही. ती बोलली. राखाल जर खरोखर इथे येणार असेल, तर त्या आधी काय वाटेल ते करुन तिला तिथून सुटका हवी होती.

बब्बरचे लक्ष आता त्यांच्यापाशी वळले. "वाहवा! अजून एक सौदा." त्याने मेजावरची कागदपत्रे उचलून हिरामणीच्या निवाड्यावर ओझरती नजर फेरली. "दंडाधिकारणीनं तुमांज सोडिंग आदेश तर देईंग असिंग न. मंग काय कारणिंग तुंज सोडिंग? मी फक्त रुपींज कारण मानिंग असिंग. सोडिंग बदल्यात तू किती मोजिंग?" त्याच्या चेहऱ्यावर छद्मी हास्य पसरले. तो प्रच्छन्नपणे उघड पैशांची मागणी करत होता.

लाकी काही वेळ निरूत्तर राहिली. बब्बरला काही घाई दिसली नाही. जाखाल विजयी मुद्रेने परतला. "राखाल शहरात असिंग. त्यांज मंडलेश्वरांज काम संपिंग तंस्स इंथ येईंग तो कबूल करिंग असिंग. शार्दुलसिंहाज माणूस जादा उडिंग होईंग. आता त्यांज कळिंग मी काय असिंग." मग तो त्याच्या सावजाकडे त्या तरुण कैद्याकडे वळला. "तुंज टाळ्या पिटिंग हात मी उखाडिंग." क्रूर धडकी भरवणारे हास्य हसला.

"न." एवढा वेळ आपल्याच नादात संचित बसलेली चंद्रांगा भानावर येत म्हणती झाली. जाखाल तिच्याकडे बघत अजून जोरात गडगडाटी हसला.

"ए बेअक्कल." बावळ्याने आता कलापात उडी घेतली. "तू त्या चिकण्याचं हात तोडलं, तर दोन लाखातलं दिड लाख कमी होतील. काय तुझ्या सायबाला तस्सं चाललं का ते इचार आधी." जाखालने तोंड वेंगाडले. धडक मारण्याआधी बैल जसे डोके आडवेतिडवे फिरवतो तशी मुंडी फिरवली. "वं तुरुंगाधिकारी?" बावळ्याने बब्बरला साद घातली. बब्बर डोळे आकुंचित करून हा नवीन काय प्रकार आहे? अंदाजत होता. "हे येडं जरा बाजूला गप करा. म्हंजे आमाला एक-दुसऱ्याच्या फायद्याच्या चार गोष्टी निगुतीने बोलता येतील की."

"जाखाल?" बब्बरने आवाज देत त्याला गप केले. सर्कशीत वाघाला रिंगमास्तराने दरडावल्यावर जसा तो धुसफुसत जागच्या जागी थांबेल, तसा जाखाल मुक्याने थयथयत राहिला. "तू जर फायद्यांज न बोलिंग तर तुंज हात जाखाल तोडिंग. कबूलिंग काईग?"

"नी मंग महान महामहीमांच्या करवी मी तुझं नी त्याचं, दोघांचं बी मुंडकं उडवीन. बोल तुला कबूल हाय का?" बावळ्याने प्रतिटोला दिला. "चौकीवर नी दंडालयात आमच्या गुप्त कामगिरीचा बोभाटा नको होता. म्हनून आमी तिथं गप राहलो. ती कामगिरी काय हाय इथं सांगू का? आपली सरकारदार चोरांचीच तर मांदीयाळी हाय की समदी इथली मानसं?"

"तू काय बोलिंग मंज काईग समजिंग न." तुरुंगाधिकारी वैतागला. "ही कुंठची भाषा असिंग? तू कोण असिंग? कुंठचा असिंग?"

"ते तुला समजायची काय गरज नाय हाय." बावळ्याने ताणले. "महान महामहीमांच्या आदेशानं आमी तुझ्यासारख्या चुकार मानसांची यादी बनवतो हाय. महान महामहीमांच्या खजिन्यात वाटा न घालता, तो चुकवून जी सरकारदारं स्वताचीच भर करतात हाय...." त्याने वाक्य सूचक अर्धवट सोडले.

"तू काय बोलिंग मंज काहीच समजिंग न." बब्बर लाकीकडे वळला. "तू हा काईग बोलिंग मंज फोड करिंग सांगिंग."

तशी लाकी सरसावली. पण तिला बोलू न देता आधी बावळ्या कडाडला. "तुला सगळं बरोबर कळतं हाय. तुला काय वाटलं? तू समदं नाकारशील आनी मामला गुंडाळला जाईल?" बावळ्या सरळ पुढारत थेट बब्बरच्या मेजाशी जाऊन भिडला. आवाज खर्जात लावत बोलू लागला. "ही सरकारी चौकशी नाय हाय. ही महान महामहीमांच्या करवी चाललंली खाजगीकडची चौकशी हाय. तू काय बोलतो? कोन इचारनारच नाय हाय. मी काय बोलतो? तितकंच ऐकलं जानार हाय. आता तुला समदं समदं लक्षात यायला लागलं असंल. काय? होय की नाय?"

बावळ्याला अपेक्षित परिणाम दिसायला काही वेळ गेला. बब्बरचा चेहरा कोरा होता. परिस्थिती भयंकर तणावाची होती. गब्रू आणि चंद्रांगा अवाक होते. "महान महामहीमा अंस्स कधीच करिंग न. तू खोटं बोलिंग. त्यांजवर किटाळ घालिंग." तो तरुण कैदी बडबडू लागला. बावळ्याला शिव्या घालू लागला. बावळ्याला लाकी मगाशी जे याच्याविषयी बोललेली त्यातली सत्यता जाणवू लागली. अजून जगाची समज न आलेला बेअक्कली भाबडा तरुण. आपल्या राज्यकर्त्याची आदर्श प्रतिमा ऊरी जपून असलेला.

"तर मंग तुंज चांद महामहीमांकडे काईग जाईग न? लाज गहाणिंग ती इंध काईग येईग? धक्के खाईग आवडिंग म्हणहून?" लाकीला त्याच्यावर तोंड सोडल्याशिवाय राहवले नाही.

"नी दोन लाख रुप्पी देईग काईग कबूलिंग? जाईग बाई जाईग. आधी पैसं आणिंग." छमदनेसुद्धा तोंडसुख घेतले.

"तिच्याकडं घायला पैसं असलं तर ना ती देईल." बावळ्याने अजून एक भांडाफोड केली. तशी अगतिक चंद्रांगा स्फुंदत रडू लागली. तासाभराची मुदत दिली असताना, तिने आधीच त्यासाठी धाव घायला हवी होती. हे त्याच्या कधीच लक्षात आले होते. "ए बाई! तुझी आता इटंबना होण्याआधी इथून चालू पड. चल बिगीनं."

"इंध या तुरुंगात मंज हुकूम चालिंग. मंज राज्य असिंग. तू कोण तिंज जाईग सांगिंग?" बब्बरमधला तुरुंगाधिकारी जागा झाला. "मी तुमांज सगळ्यांज जगातून नाईग करिंग. मंग चौकशीदार होईग न, साक्षीदार होईग न." हे ऐकताच जाखाल क्रूर अट्टाहास करत नाचला.

ते बघून बावळ्याने काढण्या घातल्या हातांनी टाळ्या पिटल्या. "नाच. नाच रे सोद्या नाच. तुला पैसं मिळतील चार." तसा दातओठ चावत जाखाल अंगावर धावून आला. बावळ्याने झुकांडी दिल्यामुळे पुन्हा तोंडघशी जाऊन आपटला. "काय रिकामडोकी पाळली हाय रे तू तुरुंगाच्या राजा? याच्या जीवावर राज करायचं म्हंजे लय बिलामती काम हाय. तरी बी राज

करतो? मानलं बाबा तुला." बावळ्याच्या या व्यंगाने बब्बरचा कोरा चेहरा बदलला. त्याचे डोळे रागाने पेटले. "कोना कोनाला तू जगातून कमी करनार सांग. शार्दुलसिंह, त्याची चौकीतली समदी मानसं? दंडाधिकारी हिरामनी नी तिची दंडालयातली समदी मानसं? ती समदी तर तुझ्या या किचपट राज्याच्या बाहेर हायती. मंग मंडलेशवर नी महान महामहीमा तुजं राज नी ते चालवायला तुला तरी शिल्लक ठेवतील काय?"

कोणी काही बोलेना. दोन्ही पक्ष एकमेकाला खुन्नस देत राहिले. तिसरा पक्ष चंद्रांगा नी तिच्या प्रियकराला तणाव पेलायची सवय नव्हती. त्यांनी कच खाल्ली. "चांद, तू मंज चिंता सोडिंग. मंज प्रेमांज शक्ती राखिंग. तू इंधं मंज घोर जादा वाढविंग असिंग. तू जाईंग. तुंज मंज शप्पथ."

"तीं पैसे आणिंग तरच मी तिंज सोडींग. जर न आणिंग तर तुंज जीव घेईंग." तुरुंगाधिकारी धुमसला.

"तर तुंज जीव हा मंडलेश्वरांज माणूस नक्की घेईंग." त्या कैद्याने परखड सुनावले. त्यांचे नशिब आता बावळ्या त्रयीशी बांधले गेले होते.

"ही माणसं खोटी असिंग. साहेबसरकार, मंडलेश्वर यांज खात्री देईंग न, तोवर यांज सोडिंग न." जाखालने बब्बरला बजावले.

ओठांवर आलेली 'बेअक्कल' म्हणून शिवी प्रयासाने आत जिरवत तुरुंगाधिकारी उत्तरला. "जर ही मंडलेश्वरांज माणूस असिंग, तर तो यांज जेहवा भेटिंग, तेहवा आमांज खेळ खत्मिंग."

"पण यांज सोडिंग तरी..."जाखालला त्यांना सोडून देण्याची कल्पना कशीच पचेना. "तरी यांज आमांज अडचणीत आणिंग न, हे कंस्स?" त्याने बब्बरची कोंडी जास्तच वाढवली. धरले तर चावते. सोडले तरी चावते.

"बब्बर," बावळ्याने त्याच्या नावाचा बेधडक एकेरी उल्लेख केला. "ही पोरगी जावून आमच्या गुप्तमानसाकडून पैसा उधार घेवून येईल. बदल्यात तू आमाला समद्यांना सोडून दे. आमची कामगिरी साधायला आधीच लय उशीर झालंला हाय. आमचं सावज जर आमच्या हातातून गेलं, तर मंग तुझी काय खैर नाय. तुझा जीव नी तुझं राज तुला राखायचं असंल, तर तो पैसा नंतर तुला पुत्रा महान महामहीमांच्या खाजगी खजिन्यात व्याजासकट भरावा लागनारच हाय. काय बोलतो?"

"तू खोटी धमकी देईंग असिंग. तुंज खोटे असिंग. तू पळिंग जाईंग तर?" जाखालने दातओठ चावत विचारले.

"मंग तुमच्याकडं आमचं पैसं तसंच राहनार की. बब्बर, पैसा तुझा परमेश्वर हाय की." बावळ्याच्या या युक्तीवादावर पहिल्यांदाच बब्बरच्या आवळलेल्या ओठांच्या कडेतून हसू सांडले.

"तीन माणसांज प्रत्येकी दोन लाख रुप्पी, म्हणहजे सहा लाख." बब्बरने आपला आकडा सांगितला.

"तीन नाय. चार." बावळ्याने तरुण कैद्याकडे बोट दाखवून त्याला अंतर्भूत करून घेतले. "नाय तर, ही पोरगी पैसं आणायला जायची नाय."

"मंग?" त्या तरुणावर लोभी कटाक्ष टाकत बब्बरने बोली वाढवली. "चार माणसांज आठ लाख."

"मी चार माणसांचं चार हजार देईन. उद्या तुला ते परत करायला जमायला बी हवं. ध्यानात घे की? तुझ्या जुगाराच्या नादात तुझा पुरा पगार तर तसाच सरतो हाय की?" बावळ्याच्या या बोलासरशी बब्बर ते खरेच असल्यासारखा चपापला.

"तुंज कंस्स कळिंग यांज जुगारांज? तू मंज गुरू होईंग. मंज शिकविंग." छमदने हलकेच पुटपुटती विनंती केली.

मग दोन व्यापारी दलालांमध्ये जशी दराची घासाघिस चालते तशी त्या दोघांमध्ये चालली. माणशी दहा हजारावर तोड ठरली. त्यापुढे प्रश्न उभा राहिला की तो पैसे देणारा गुप्तमाणूस कोण? "त्याचं नाव आमची ही मुंबैच्या नामी दादाची रखेल सांगलं. तिला आमच्या जोडीला खबरी म्हणून घेतली हाय." बावळ्याने छमदकडे इशारा केला.

यावर छमद आणि लाकी खुळ्यासारख्या त्याच्याकडे पाहत बसल्या. बावळ्या छमदला बोलला, "तुझा जो हुकूमदार हाय, त्याला चिठी लिवून दे. या पोरीकडं पैसं काय नी कशापायी पाठवायचं ते." ती गोंधळलेली होती. तो छमदच्या अगदी कानाशी लागला. "तू काय मामुली चोरनी नाय हाय. मी वळाखलं हाय. तुझी पोच लय वरपर्यंत हाय. तू काय तरी और चीज हाय. जर राखालच्या ताब्यात तुला पुत्रा सापडायचं नसलं, तर हा शेवटचा रस्ता हाय बघ. तो इथं पोचायच्या आधी तुला सुटायचं हाय ना?"

छमद त्याच्या डोळ्यात डोळे लावून मख्ख चेहऱ्याने खूप वेळ पाहत राहिली. मनाशी हिऱ्या करुन अखेरीस राजी झाली. "तुंज खिश्यात मंज खुणेची मोहोर मी दडविंग असिंग. ती मंज परत देईंग."

या नव्या काळातल्या कपड्यांच्या रचनेबद्दल बावळ्याची गोंधळाची स्थिती होती. हे कपडे म्हणजे वेगवेगळ्या आकारातल्या नी रंगांच्या कापडी पट्ट्या होत्या केवळ. आणि अंगावर त्या एकमेकींच्या कडांशी कडा मिळवत चढवत जायच्या होत्या. ना त्यांना एकमेकांशी जोडायला काज-गुंड्या होत्या. ना आकडे, ना ते गुंतवायला फास-टाके. ना गुंतल सरक-साखळ्या. ना लव नी तिच्यात धसवायला काटेदार पट्टी. ना धातूची गोल भोकदानं नी त्यात बसवायला गोल कुचं. बस्! त्या कापडी पट्ट्या एकमेकींना आपोआपच धरून राहत होत्या. जोर करून ओढल्या तरच सुटून वेगळ्या होत होत्या. आणि यामुळे काही मोजक्या वेगवेगळ्या पट्ट्यांचा एकामेकीशी नवा नवा मेळ करुन, अगदी प्रत्येक दिवशी रोज नवी रंगसंगती आणि रचना परिधान करणं शक्य होत होते.

बावळ्याला लाकीने एक जोडून ठेवलेली पट्ट्यांची आयती तयार रचना चढवायला दिली होती. त्या एकल सर्वांगावरणात गळ्याच्या भागाकडून आधी पाय, मग धड, त्यानंतर हात घुसवून, खांद्यावरती मागच्या पट्ट्यांशी पुढच्या पट्ट्यांची जुळणी त्याने केली तर होती. पण आता त्या अंगावरच्या पट्ट्यांमध्ये खिसे आणखी कुठे बनलेले होते? त्याला अंदाज लागत नव्हता. तो उगाच इथं तिथं चाचपडत राहिला. त्याला खिसा सापडेना आणि बळ्बरला धीर धरवेना. तो काय करतोय हेच कोणाला समजत नव्हते.

त्याने काढण्या काढून हात मोकळे करायला सांगता, बळ्बरला ती त्याची चाल वाटायला लागली. वाट पाहून कंटाळलेल्या छमदने पुढाकार घेतला. स्वतःच जाऊन त्याच्या मांडीवरचा खिसा टरकावला. आपली अंगठीवजा मोहोर काढून घेतली. त्यापुढे ती बळ्बरकडे वळली. "मंज चिठ्ठी लिखिंग सामान देईंग."

"या चंद्रांगी संग मंज माणूस पण जाईंग." संशयी बळ्बरने आपली शर्त पुढे केली. छमदने चालेल अर्थी मान हलवली. "जाखाल तू जाईंग."

"पण मंज बंधू राखाल इंथ येईंग असिंग." जाखालाने कुचकुच केली.

"त्यांज तू तिंथ बाहेरिंगच भेटिंग." बळ्बरने फर्मावले.

"पण तो वांद्रा बेटावर कामात असिंग. यांज माणूस घाटकोपन्यांज डोंगरी असिंग. कोण दुजा धाडिंग." दोन्ही गोष्टी साधणे जाखालला अडचणीचे वाटू लागले.

"तर मग या उप्पर मंज काम नी पैशांज वाटा त्या दुसन्यांजच जाईंग." तुरुंगाधिकाऱ्याच्या या आदेशावर बावळ्याच्या कंपूने केवढे खोल निश्वास सोडले, हे जर त्याला दिसते, तर खात्रीने तो हुकूम परत घेता.

"न.न. मी जाईंग." जाखाल घळघळला.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १६

वानरांना हाकलायला घातल्या जाणाऱ्या हाकाऱ्या कुकाऱ्याची हाळी ऐकू आली आणि बावळ्या झोपेत दचकला. अंथरूणात एकदम उठून बसला. मनाने लहानपणीच्या आठवणीत पोचला. आजूबाजूला मातीचा वास होता. गावातल्या घरांमध्ये हमखास असतो तसा कुडावर शाकारलेल्या सुक्या गवताचा, पिकणाऱ्या फळापानांचा, हिरव्या पानांमुन कडसर, पशुपक्ष्यांच्या कुजून गेलेल्या विष्टांमुन खटासवाला असे सगळे मिसळलेला. जोडीला न थांबणारे पक्ष्यांचे कुजन होते. त्याच्या अंगावर खोपटाच्या उघड्या दारातून कललेल्या सुर्याची किरणे थेट आत येत होती. आळस झटकत तो खोपटाच्या बाहेर आला.

समोर लांबरुंद पसरलेल्या सह्याद्रीच्या तांबड्या जांभळ्या डोंगररांगांनी त्याचे स्वागत केले. त्या खड्या कडेकपारींच्या पार पायथ्यापर्यंत नजर पोहचेल तिथवर घनदाट वृक्षराजी होती. तो होता ती मोजक्या वीस पंचवीस गवती खोपटांची वस्ती तुलनेत मोकळ्या दरीतल्या सपाटीत होती. "रामराम पाव्हणं." पांढऱ्या दाढीमिश्या आणि लांब केसांनी शोभणाऱ्या, मळलेले धोतर-उपरणेवाल्या म्हातारबाबाने त्याला हटकले. हा लाकीचा मामा होता. एका मालवाहतूक करणाऱ्या मालमुंगाडी वाहनातून दडून, काल रात्रभर दहा तासांचा प्रवास करून, ती दोघं इथे आश्रयाला पोचली होती. पहाटे दमून निजल्यावर आता सांज सुरु जाता उठली होती.

बावळ्याने लाकीची चौकशी केली. ती तिची उठल्यावरची आन्हीके उरकण्यात व्यस्त होती. मामाने बावळ्याला त्याची आन्हीके उरकून घेऊन तयार होण्यास सांगितले. त्यासाठी आवश्यक गोष्टींचे दिशादर्शन केले. शौचकूप, न्हाणी, विहीर, कडुनिंबाच्या काड्या. बावळ्या कामाला लागला. शंभर वर्षांनंतर देखील डोंगरी गावपाड्यावरील जगण्यात फरक पडलेला नव्हता. कदाच कोणत्याच काळात पडत नसावा. त्याबद्दल थोडे आश्चर्य जास्त आनंद मानत, गडी अर्ध्या घटकेत तयार झाला.

पाड्यावरील माणसेसुद्धा त्याच्याबद्दल तशीच काही भावना बाळगून आपापसात कुजबुजत होती. थोडे आश्चर्य. जास्त आनंद. नवर्तना बायने लग्नाला नाही नाही करता करता, अखेर एक नवरोबा पसंत केला तर? बावळ्याच्या कानावर पडणारी भाषा वेगळाली असली, तरी त्यातला मतितार्थ त्याला कळत होता. ही नवर्तना बाय कोण? एवढे सोडून. ती सामोरी आल्यावर मामाने लाकीला "गो नवर्तना." म्हणून हाक मारल्यावर तेसुद्धा आपसूक कळले. अंगावर मोरपिस फिरल्यासारखे झाले.

"मामा, या लोकांज असिंग न दुसरे धंदे." आल्या आल्या ती बाय फोडणीतल्या मोहरीसारखी तडतडू लागली. "मी लगीन जाईंग, न जाईंग, त्यांज इतका काईंग सोस?"

"गो तू इवलाली पाच वर्सांज पोर होईंग, तेहवापासून त्यांनी मंज जोडीनं तुंज सांभाळिंग असिंग. तुंज ती त्यांज मुलीपरिस मानिंग." मामा लाडाच्या भाचीला समजावू लागला. "पोरींज लगीनांज चिंता कोण आईबापांज होईंग न? तुंज आईबाप तेहवा या जगातून जाईंग नी सुटिंग या घोरातून. मागे मंजसाठी ठेविंग." त्याने कपाळ बडवले. "आता तू चार वर्सानंतर इंध मामांज तोंड दाखविंग येईंग. लोकांज बापड्यांज वाटिंग की नवरा भेटविंग येईंग म्हणून. त्यांज काईंग गो दोष?" मामाने बोलण्यात रेशमी चिमटा कचकचून काढला.

'लाकी सातशे बारा' उर्फ नवर्तना यावर मामाला काही खरमरीत सुनावणार असती. बावळ्याने भुकेची मागणी करत त्या कलहाला फाटा फोडला. त्याच्या प्रेमाच्या न बोललेल्या मागणीच्या, तिने परस्पर चिरफाळ्या उडवलेल्या, त्याला ऐकत बसायच्या नव्हत्या. "चलिंग तर शेतात." मामाने त्याचा हात धरला आणि ओढत नेऊ लागला. बावळ्याला त्या ओढीतली आपुलकी जाणवली. लाकी फणफणत मागून येऊ लागली.

"तुझा तर इश्वास नाय होता की मी शंभर वर्सांच्या आधीच्या काळातून आलो हाय. मंग मला तुझ्या आपल्या मानसांत आपल्या गावात कस्सा काय आनलास?" बावळ्याने लाकीची कळ काढली.

"तुंज गोची बघिंग नी मंज मनांज पुरती खात्रीईंग जाईंग. तुंज कपडे कंस्स घालिंग ते साधं माहीतिंग असिंग न. हत्यार उलटं की सुलटं फरक कळिंग न. पायघोडा चालविंग जमिंग न. दुरसंपर्कांज जोडवेल सांभाळिंग समजिंग न. या गोष्टी तर इंध बारक्याईंग पोरांज पण माहीतिंग असिंग." तिने उत्तर दिले. "मामा रात्री तुंज सांगिंग न, पण हा बावळ्या शंभर वर्स आधींज काळातून येईंग असिंग." आणि ही मोठीच गंमत असल्यासारखी जोरजोरात हसत सुटली.

कलत्या उन्हाने नुक्ते धुतलेले केस चमकत्या, तिला तसे मनमोकळेपणाने हसताना पाहून बावळ्याच्या मनात जी घालमेल झाली ती झाली. "मामा यांज इंध ठेविंग घेईंग काईंग? रझाकार मंज कारणिंग त्यांज मागावर असिंग." तिच्या स्वरात अपराधी भाव होता. "इंध नाडचुक्या राखालांज पासून तो सुरक्षित राहिंग. ठेविंग ना?" गळ घातली.

"हे तुंज गाव असिंग. तुंज घर असिंग. तुंज हविंग त्यांज ठेविंग. हविंग त्यांज संग इंध राहिंग." मामाने खुली परवानगी दिली.

"मी इंध राहिंग शकिंग न." लाकीने मामाची नजर चुकवली. "मंज बंडबागींज काम करिंग परत शहरांज जाईंग होईंग. यांज इंध आसरा मिळिंग, तर मी उद्याच परतिंग." मामा ऐकून सुन्न झाला.

"तुंज या एकट्या म्हाताऱ्यासाठी काईंग प्रेम माया असिंग न?" मामा चिडला.

"मंज आयुष्यात नाती, प्रेम, माया यांज वेळ असिंग न. महान युगनायकांज कार्यांज मंज मातापित्यानी मंज आयुष्य वाहिंग असिंग. मी मंज आयुष्यांज कर्तव्यांज बंधईत असिंग." लाकी निर्धाराने म्हणाली. "या बावळ्यांज तू आसरा देईंग. तर मंजवर तुंज उपकार होईंग. त्यानं रझाकारांज तावडीतून मंज जीव वाचविंग. त्यांज प्रती मंज ऋण फेडिंग मदत करिंग मामा." लाकिने मामाच्या खांद्यावर डोके ठेवले आणि टिपे गाळली. "मंजसाठी आंजवर तू इतकं करिंग असिंग. हे एकसुद्धा करिंग ना?" मामाने उत्तरात भाचीला पाठीवर थोपटले.

"माझं बी आयुश माझं हाय. मला कोन इचारा तरी, मला कुठं राहायचं हाय ते?" बावळ्या तणतणला. "कोनाला भिवून असा रानात दडून जगनारा हा बावळ्या नाय हाय. पळन्यापरिस लडून मरनं बेस हाय. मला बी तुझ्यासंग लढायचं हाय. तू जाशील तिथं तिथं मी येनार म्हंजे येनार."

"तुंज असलं अडाणी लोढणं मंज सोबत असिंग, तर मंज शत्रूज फंघ्यात फसिंग देर लागिंग न." लाकी फणकाऱ्याने म्हणाली. "कोण दुसरी तुंज सोबत ठेविंग तर शोधिंग."

"मी बरोबर जोडीला होतो, म्हनून तू नी ती छमदबाय सुटलंत. तू बी हे इसरु नको." बावळ्याने खडसावले. "नायतर बसनार होतात बब्बरच्या तुरुंगात चक्की पिसत."

"बब्बर!" लाकीच्या मनातल्या आठवणी आणि कोडी जागी झाली. "तुंज कंस्स काईंग कळिंग तो जुगारी होईंग? त्यांज पैसं शिलकीत उरिंग न?"

"त्याची नी अट्टल जुगाऱ्यांची चार लक्शनं जुळली की." सावळ्याला मामावर छाप पाडायची संधी सोडायची नव्हती. तो खुशीने खुलाश्याला लागला. "एकतर त्याचं केस कुरळं होतं. दुसरं म्हंजे तो लय हाडकुळा होता. जुगाऱ्याचं अंगातलं रक्त हार-जीतीच्या धास्तीनं आटलेलं असतं. तो कधी भरलल्या आंगाचा दिसनार नाय. तिसरं म्हंजी तो पाय लय फाकून बसलला होता. नी चौथं समद्यात जादा जुळनारं लक्शन म्हंजे त्याच्या हाताची बोटं चाळा करत होती. वगाच! त्याचं काय हाय ना, जुनी फासं खुळखुळवायची बोटंंची खोड जुगाऱ्यांच्या रक्तात मुरलंली हाय. पिढी दर पिढी ती चालत राहली हाय. अशा अट्टलबाजांच्या हातात किती बी जरी पैसा आला, तरि तो पुन्हा जुगारातच घालतो. काय की त्याच्या मेंदूला दुसरं काय सुचतच नाय जी."

"व्वा! बावळ्या. अंस्स लक्षणं जुळविंग येईंग, मंज कधी कोणी दाखविंग न, शिकविंग न." लाकी जरा घुटमळली. "तू शिकविंग काईंग मंज? सुटका झाल्याईंगनंतर ती विचारिंग, तेहवा तू छमदांज तर शिकविंग नाईंग म्हणिंग. मंज...."

"ती लय लुच्ची बाई हाय. तिच्या कशाचं काय खरं सांगता यायचं नाय." बावळ्याचा चेहरा संतापाने तिरस्काराने भरला. "पन तुझी बात येगळी हाय. तू मला राखालपास्रं राखायला इथं तुझ्या सवताच्या गावात घेऊन आली. ती बया मला काम झाल्यावर राखालला इकून मोकळी जाती."

"तू तिंज काईग नी कंशी ओळखिंग?" लाकीला हेसुद्धा मोठं कोडे होते. "ती चोर असिंग न. काईग वेगळीच असिंग. हे तुंज कंस्स कळिंग?"

"ती जर नुस्ती चोरच होती ना, तर तिला एक न दोनदा, तिनदा पळून जायला मिळालं होतं की? तेवा पळाली का नाय?" बावळ्या लाकीला सूत्र उलगडून दाखवू लागला. "तुझ्यासारख्या बंडबागीकडं नी तुझ्या जोडीच्या माझ्यासारख्या फाटक्या साथीदाराकडं, एका चोरनीला कसलं घबाड की पैसा गावनार होता? तरी बी ती आमाला कशापायी चिकटून राहली? रझाकारं आमच्यामागं लागली होती. तिच्यामागं नाय. मंग रझाकारांच्या तावडीत सापडायचा जीवाचा धोका असून बी, ती छमद आमाला धरून का राहली? साधी चोर होती, तर कधीच सोडून जाती. पन्नाशेटचं घर सोडून लालाजीच्या घराकडं जाताना आमी तिचं हात बांधलं होतं. तोंड नाय. मंग बोंबाबोंब करुन मानसं जमवून ती सुटू शकली असती की?"

"मंग ती बाप्या असिंग न. बाई असिंग. हे आमी लोकांज सांगिंगांज भय तिंज होईग." लाकीने शंका काढली.

"दुसरी येळ होती, जेवा तू नी मी आमी दोघं बी पायरथाच्या बाहेर होतो. दानिशबाईच्या तिथं. छमदला सरळ पुत्रा पायरथात चढून पळून जायला कोनी रोखलं होतं? नंतर आमी तशीच पळालो की?" बावळ्याने आपलं म्हणणे पुढे रेटले.

"तिंज एकटींज इतकी ताकद न होईग की दानिशांज माणसांज पाठलाग ती चुकविंग शकिंग." लाकीने पुन्हा छमदची बाजू घेतली.

"आनी तिसरी संधी होती, तुमी दोघी बी चौकीतून सुटून दाराच्या बायेर गेला होतात तेवा. तुमा दोघींना बी पायरथ चोरुन पळून जाता आलं असतं. दोघी बी पळाला नाय. का?" बावळ्याने या वेळी युक्तीवादात लाकीलासुद्धा खिंडीत पकडले.

"ती म्हणिंग ना की तिंज तुंजवर प्रेम जडिंग."

"मंग तू पन प्रेमासाठीच थांबली काय?"

"बंडबागींज निरपराध लोकांज जीवांज काळजी होईंग. म्हणहून....." लाकीने लाजत उत्तर दिले.

"हे तुझं झालं की. पन तिचं काय? साधी चोर? अं?" बावळ्याच्या या सवालावर लाकी गप्प बसली. संभाषणाचे वळण तिला नको त्या दिशेने गेले होते. "तेवा ठरलं म्हंजे ठरलं. तुझ्यासंग मी बी येनार."

"अरे पण?" लाकीने कृतककोपाने त्याला डावलले. "मी असिंग एक नारी. तू असिंग एक पुरुष. अंस्स कंस्स मागंच पडिंग. जोडिंग फिरिंग तू काय मंज यार वा नवरा असिंग?"

"गं! इचार कर जरा. माझी जोडी तुला किती फायद्यात पडंल. तुला शिकायचं हाय ते शिकवतो की? माझ्या पाच गुरुंनी दिली ती सगळी इद्या तुला देतो की?" बावळ्या सुरसुरला. "पहिली होती अंगुलीना. साखळीचोर. कोन कसं बसतं, उठतं, चालतं त्याच्या तऱ्हेवरून बरोबर हेरायची की कुनाची साखळी उडवायची ते. कोन हात मधीच धरंल. कुनाला घंटा उलटला तरी बी साखळी मारल्याचं कळनार नाय." लाकीची हातोहात मारलेली गळेसर बावळ्याने तिच्या पुढ्यात उजवा हात पसरत सादर केली. लाकीने गडबडीने चाचपून पाहिले. खरेच गळ्यातली माळ गायब होती. ओठ दाताखाली चावत आपली माळ तिने परत घेतली.

"दुसरा गुरू होता तर्जुन. पाकिटमार. मानसाच्या कपड्यांवरून नी त्याच्या अंगा-अंगाच्या मापावरून-आकारावरून-खानाखुनांवरून, म्हंजे अंगलक्षणांवरून तो बरोबर

समजायचा की कुनाचा खिसा जड हाय नी कुनाचा हलका. कुनाकडं किती माल गावंल? ते तो अक्शी की ना आधीच बिनचूक सांगायचा. मामा तुझ्या धोतराच्या कनवटीत मोजून सहा सुपाऱ्या हाय. बघ मोजून." बावळ्याच्या आव्हानाला अनुसरून मामाने कनवटीची पोटली काढून त्यातल्या सुपाऱ्या मोजून पाहिल्या. मामाचे डोळे आश्चर्याने पांढरे झाले.

"तिसरी गुरु होती मध्यमाई. तिच्या संग मी घरफोडी शिकलो. घरात घुसायच्या आधी माई खिडकी-दारातून ऐकायला येनारी घरवाल्यांची बातचित ऐकायची. मानसांच्या बोलण्यातल्या सुराच्या चढउतारावरून, बोलायच्या रागरंगावरून नक्की करायची की त्या घरात घुसायचं की नाय. आतली मानसं आमाला आटोपतील अस्सं वाटलं तरच आमी आत घुसायचो. मानूस अंगानं किरकोळ हाय का तगडागडी? यावर काय नसतं. त्याच्यात धिटार्ई नी लढाऊबाना किती हाय? त्यावर ठरायचं. माई नुस्त्या बोलण्याच्या ढंगावरून मानसाचा समदा स्वभाव जोखायची. तिचं न ऐकता आमी एका बारकुंड्या म्हातारीच्या घरात घुसलो नी म्हातारीनं जळत्या इस्त्रीनं आमाला डागलं की." लाकी आणि मामाच्या चेहऱ्यावर नकळत हास्याची रेषा प्रगटली.

"चौथा गुरू होता बिननावाचा. समदी त्याला अनामिक म्हनायची. त्याचं खरं नाव कधीच त्यानं कुनाला कळू दिलं नाय. पुरा दसनंबरी. ठकडा. पुरता गोडबोल्या. कुनाच्या तंगड्या त्याच्याच गळ्यामंथी कश्या बांधायच्या? यात त्याचा हात धरनारं कुनी नाय. येगयेगळ्या मानसांसंग येगयेगळं काय वागायचं? कुनाशी काय वागायचं ते कसं ठरवायचं? हे समदं मी त्याच्या संगती काम करताना शिकलो हाय. पन त्याच्यासारखं ठकबाजीचं जिगर आपल्यात नाय. काय करनार?" बावळ्याचे प्रलाप ऐकणाऱ्या श्रोत्यांनी सहमती दर्शवायला चुकचुकाट केला.

"माझी पाचवी गुरू होती कनिश्ठाक्का. खतरनाक लुटारू. चाकूबाज. एकठाय मानसं असतात तेवा ती मानसं एकमेकांना लागून, काय नी कसलं कसलं हालचाली-हावभाव करत

असतात. त्याच्यावरून लांबूनच नुस्तं बघून आक्का अंदाज लावायची की त्यांच्या त्यांच्यात एकमेकाशी कुनाचं काय कसं नातं हाय? कोन म्होरक्या हाय नी कोन त्याचं चमचं. कोन त्याच्या मागच्या करमांकावर हाय नी कोन अजून किती मागं नी किती पुढं. कोन त्याचं इरोधक. कोन साथी. तेवा दरोड्यात कुनाला पयला आधी गठाळायचा की मंग बाकीचं लगंच नांगी टाकतील. म्याँव बी करनार नाय. ते ती कधीच वळकायला चुकली नाय." बावळ्याच्या आवाजात कनिष्ठाक्काबद्दल भीती जाणवली. "तुरुंगात ती असायची ती बी तिचं तिथं कुनाशी काम निघालं तर त्याला गाठायला म्हनून. तिच्या संग कुनी दुहेरी चाल चालला असंल तर." बावळ्याने आपल्या धडधडणाऱ्या हृद्यावर हात ठेवला. "तिच्या टोळीतली आमी समदी तिची गुलाम होतो. पन एक दिवस तिला हिरद्याचा झटका आला. ती संपली तेवा सुटलो. मंग म्हटलं गुरू पुरं झालं. आपलं आपन एकट्यानं काम करनं बेस. काय म्हनते मंग? हाय की नाय मी एक नंबरी चोरगुरू?"

"तू लय हुषार माणूस होईंग." मामाने भाचीच्या वतीने बावळ्याकडे मखलाशी केली. "इतका अभिमानी चोर मंज आंजवर भेटिंग न." शालजोडीतला दिला. "तुंज चरणस्पर्श करिंग होईंग. तुंज चरण कुंठ असिंग?"

"राहू द्या. राहू द्या ना मामा!" किंचाळत अटीतटीने मामाचे पायापाशी चाललेले हात बावळ्याने रोखून धरले. "आता तुमीच सांगा. माझ्यासारख्या इतक्या गुनी चोरानं काय हे समदं गुन या रानात फुकट दवडायचं? इतकी हिकमतीनं मिळवलंली इद्या रानात मातीमोल करायची? मी या गावपाड्यात चोरी करुन करुन करायची तरी कसली? शेनाची की गोवरीची?" मामाच्या खांद्यावरून हात टाकत जवळीक साधली. "तुमाला म्हनून सांगतो मामा, मला आता चोरीबिगर दुसरं काय बी नीट जमनारंच नाय. माझ्यासारख्या कसबी चोराला शहरामंदी गेल्याबिगर खरा वाव तो मिळायचाच नाय. पटलं की नाय? समजंवा की हिला."

"तुंज जोडींज घेईंग म्हणहजे ठाय ठाय अडचण." लाकीने समजूत काढायच्या सुरात बावळ्याला म्हटले. "तुंज या काळांज रोजच्या साध्या साध्या गोष्टी-रिती माहीतिंग न. तू अडचणीत येईंग. मी जोडींज. म्हणहजे मीसुद्धा अडचणीत सापडिंग."

"मंग तू शिकव ना मला या काळातलं रिती. बदल्यात मी तुला माझ्या पाच गुरूंची इद्या शिकवतो. कस्संय?" बावळ्याकडे तोड तयारच होती.

"लाकी?" तोच वाटेवर कोणा जुन्या बालपणीच्या मैत्रिणीने लाकीला हाक मारून बोलायला थांबवले. तिची बावळ्याच्या हट्टातून तात्पुरती सुटका झाली. मामाने बावळ्याला पुढे ओढत नेले.

लाकीपासून पुरेसे दूर आल्याची खात्री करून मामा बावळ्याशी बोलू लागला. "तुंज आजकालांज पोरंज वाटिंग की या म्हताऱ्यांज काईंग कळिंग न. माणसं जाणिंग ते काईंग फक्त तुमीच. तुंज दोघांज डोळ्यांत एकमेकांज प्रती काईंग असिंग? मी आता सगळं बघिंग असिंग. जाणिंग असिंग. पण तुमांज एकमेकांज नी स्वतहांज फसविंग खेळ खेळईंग असिंग, तर खेळिंग हवईंग तितकं. मी म्हातारा काईंग करिंग?" मग हातावरच्या कापडी बाहीने त्याने ओलावलेले डोळे टिपले. "मंज म्हाताऱ्यांज दिस कितईंग बाकी? मी तिंज भेटींज आशा सोडिंग होईंग. ती मंज पोर इतक्या वर्सानं तुंज कारणिंग परत भेटिंग. मी तुंज कितईंग ऋणी असिंग काईंग सांगिंग? आता मंज घोर असिंग न. ती तुंज कितीईंग तोडिंग, काईंग बोलिंग, तू तिंज अंतर देईंग न. मंज वचन देईंग. मंज मरण सुखईंग करिंग." म्हाताऱ्याने बावळ्याचे दोन्ही हात आपल्या हातात घट्ट उराशी धरून ठेवले.

"मामा करिंग तरी काईंग?" पाठीवर आलेल्या लाकीने संशयाने बघत विचारले. बावळ्याची सुटका झाली. पुढची वाटभर तो भावनांच्या हिंदोळ्यात हेलकावत मुका मुका होता. लाकीचा मात्र जुन्या मैत्रिणीच्या भेटीने जागलेल्या आठवणींनी उत्साह ऊतू चालला होता. 'मामा, इथं ते असं होतं. ते काय झालं? तिथं ते वेगळं नवं काय बरे आहे? त्या अमक्याचं काय

झालं? तो तमका शहरात भेटला होता. त्याचं तसं झालं. आणि ती ही?' जेव्हा ते एक लहानसा वहाळ ओलांडून पलीकडे गेले, दोन्ही हात पसरून तिने बावळ्याचे मामाच्या शेतात स्वागत जाहीर केले.

बावळ्याला नवल झाले. "हे शेत हाय?" त्याच्या कल्पनेतले कणसे-लोंब्या लोंबणारे वा फळे-शेंगा लगडलेले शेत ते नव्हते. ती एक भली मोठी सगळ्या बाजूने झाकलेली तट्ट्यांची खोप होती. आत काळोख होता. कुजणाऱ्या पालापाचोळ्याचा वास होता. त्या कुजक्या ढिगावर पांढरी दाटलेली बुरशी होती. त्या बुरशीतल्या कळ्या, कुत्र्याच्या छत्र्या लाकीने खुडल्या. मिटक्या मारत तोंडात टाकल्या. त्यांची चव जीभेवर घोळवत होय म्हटले.

"हे मन्नात्र होईंग." मामाने काही अळंब्या खुडल्या आणि बावळ्याला देऊ केल्या. "तू शंभर वर्स आधींज काळातून येईंग असिंग म्हणून ही पोर सांगिंग. तंस्स तर तंस्स असिंग. मंज तिंजवर विश्वास असिंग. तुंजसुद्धा. त्या काळात हे असिंग न. खाईंग तर बघिंग." बावळ्याने हुंगून, मग जीभेने बाहेरून चाटून, धीर करत एक खाल्ली. वरून जरा गिळगिळित. आतून जरा करकरीत होती. शहाळ्यातल्या मलईसारखी. पण बेचव. भूक भागवायला दुसरं काही नसेल तर भागवून नेता येईल अशी.

"भात मिळंल काय?" बावळ्याला याच्यापेक्षा सुकाभातसुद्धा चालणारा होता.

"तुंज काळात भात नी नागली अंस्स शेती होईंग. मंज पणजी सांगिंग ते आठविंग. त्या काळांज चक्रमिंग संशोधकांज अंस्स बी तयार करिंग की त्यांज झाडापासून जे बनिंग, ते बी मात्र रुजिंग शकिंग न. काईंग अक्कल?" मामाने हात उडवले. "कारणिंग लोक फक्त त्यांज बी खरेदिंग या स्वार्थासाठी. त्या बीजांज संकर इतरांज बऱ्या बीजांसंग जाईंग. नी तेसुद्धा वांझ होईंग जाईंग. अंस्स होईंग होईंग नी मंग जगातली सगळीच बीजं वांझ होईंग. संशोधकांज खेळ त्यांजवर उलटिंग. त्यांज राखीव बीजहि वांझ होईंग. तुंज काळातली ते शेतींज खाईंग गोष्टी कायमसाठी जगातून संपिंग."

"ती पिकं खम्बिंग. हे भलंच होईंग आमांज." लाकीने बावळ्याला जळवायला अळंब्यांचा पुख्खा नी फकाणा तोंडात टाकला. "तेहवा माणसं ती तंस्स पिकांसाठी जमीन हविंग म्हणहून रान नी झाडोरा नाशिंग. त्या कारणाईंग रानावर जगिंग पशुपक्षी नाशिंग. जमिनींज सगळा कस ती पिकं फस्त करिंग. मंग जमिनीत त्या पिकांसाठी खत-रसायनं मिसळिंग कारणिंग ती कायमईंग वांझ होईंग. त्या तंस्स पिकांज किड मारिंग विष घालिंग कारणिंग जमीन-पाणी विषारी होईंग. ते खाईंग माणसं प्राणी रोगी होईंग. मरिंग. भलं होईंग ते सगळं आता थांबिंग."

"या मधी माझा काय गुन्हा हाय? मला असलं का खायला लागतं हाय? हे काय विषापरीस येगळं हाय?" बावळ्या गळ्याशी येणारा उलटीचा कढ परतवत म्हणाला. वाटत नव्हते तरी भुकेपोटी अळंबीचा दुसरा तुकडा त्याने बळेच घशात ढकलला. यावर त्याचे पोट बंड करुन उठले. उलट्यावर उलट्या त्याला ओकाव्या लागल्या. मामाने त्याच्या पाठीवर हलके थोपटत धीर दिला. वहाळाकडे नेऊन पाणी पाजले. ते खळाळते थंड जळ प्यायल्यावर त्याला अंमळ हायसे झाले.

"पहिल्या वेळी खाणाऱ्यांज अंस्स त्रास होईंग. भिईंग न. पोटांज सगळं बाहेर पडिंग जाईंग. आता तुंज बरेईंग वाटिंग." मामाने समजावले. भाचीला फर्मावले. "गो त्यांज शतावरींज शेिंगा खाईंग देईंग. त्या शमींज झाडामागे जाईंग. तिंथ असिंग."

"मामा काय शिजलंलं, उकडलं मिळनार नाय का?" बावळ्याने पोट आवळत विचारलं.

"इंथ फक्त काईंग शिकार मिळिंग, तर आमी ती जाळावर भाजिंग." मामाने बावळ्याला निराश केले. "आज तर काईंग तंस्स भाजकं मांस असिंग न. जर खाली तिंथ नदीकाठी जाईंग तर तिंथ ती लोकं कंद उकडिंग."

"मामा, मंज तिंथ जाईंग होईंग. आबालांज भेटिंग कारणिंग. त्यांज नकाशा मी मागे पळविंग असिंग. तो वापरिंग नी घातयंत्रांज गुप्त अड्डा शोधिंग असिंग. तिंथ कितीईंग तरी तंस्स यंत्र असिंग. जर ती यंत्र रझाकारांज मिळिंग तर?" लाकीचे अंग कल्पनेने शहारले. आवाज

कापला. "त्या आधीच ती घातयंत्रं नाश करिंंग होईंग. ते कंस्स करिंंग आबालांज विचारिंंग होईंग."

"तर तू मामांज भेटिंंग न, खरी आबालांज भेटिंंग कारणिंंग इंध येईंग असिंंग." मामाचा आवाज दुखावलेला होता. "तो असिंंग मुलूख तापट नी सणकी. तू त्यांज नकाशा चोरिंंग असिंंग. तो मदत करिंंग तयार होईंग न."

"मंज यत्न करिंंगच होईंग." ती निर्धाराने म्हणाली. "बावळ्यांज अन्न तरी तो देईंग ना?"

"त्यांज बावळ्या कितईंग आवडिंंग, त्यावर ते ठरिंंग." मामाने भाचीला स्पष्ट केले.

लगेच भाचीने पाहुण्याला स्पष्ट केले. "तुंज गुरुनं शिकविंंग ती सगळी माणसं जाणिंंग विद्या, आता पणांज लाविंंग नी त्यांज जिंकिंंग. चलिंंग तय्यार?" यावर बावळ्याने जड घुटका गिळला.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १७

आबालच्या घराचा आकार मजेशीर होता. चिमणीसारखा. तिथे गांजाची बरिच झुडपे दिसत होती. त्या काटक्या-काठ्यांचा डोकेबाज उपयोग करून ते लाकडी घर बनलेले होते. आजूबाजूला अशा धर्तीची बाकी घरेहि होती. त्यांचे आकार वेगवेगळ्या पशुपक्ष्यांचे त्यांच्या मालकांच्या आवडीनुसार घडवलेले होते. त्या गावाचे तशी घरे खास वैशिष्ट्य दिसत होते. बावळ्याला मांजराच्या आकाराचे घर स्वतःसाठी आवडले. हवेसे वाटले. तसे त्याने आबालला भेटल्यावर सांगितले. तेव्हा लाकीला हसू आवरले नाही. तिच्यामते हा निव्वळ पोरकटपणा होता. मात्र आबाल खूश झाला. हेच तर हवे होते.

आबाल लाकीच्या मामाइतका म्हातारा होता. ते पोहचले तेव्हा त्याच्या शेतात काम करत होता. मामाने एकमेकांशी ओळखदेख करून दिल्यावर, बावळ्याने लगेच आबालच्या दिसेल त्या गोष्टीची स्तुती करण्याचा सपाटा लावला. ते शेत? ते बावळ्याच्या काळाच्या हिशोबाने शेत म्हणता आले नसते. ते एक फळांची, शेंगांची, कंदांची झाडे भरलेले गच्च रान होते. वेगवेगळ्या प्रकारची दहा पुरुष उंच वृक्ष ते केवळ घोट्याशी रांगणारी खुरटी झुडपे, अशी सगळी ती गर्दी होती. बोलताना आबालचा चेहरा पाहण्यासाठी, वेलींचा आणि त्यांना लगडलेल्या घडांचा झुबका बाजूला आवरून धरावा लागत होता. ती झाडे उगवायला आणि सांभाळायला आबालला बिचान्याला केवढी मेहनत करावी लागत असेल? असा बावळ्याच्या बोलण्याचा सारांश होता.

ही तर बावळ्याने नेमकी एका शेतकऱ्याची दुखरी नस पकडली होती. पूर्वाश्रमी स्वतः शेतकरी राहिल्यामुळे असावे. शेतातल्या मेहनतीच्या व्यस्त प्रमाणात मिळणारा मोबदला, या सगळ्या शेतकऱ्यांच्या काळीजकळीच्या विषयाची बावळ्याला पक्की जाण होती.

मामाने तिथे येण्याचे कारण विशद केले. या शहरी पाहुण्याला कच्चे खाणे पचत नसल्याने पक्के खायला घालायला आणलेले. आबाल आवडीने पाहुण्याला घरात घेऊन गेला. शिजवलेले कोनफळी कंद अभिमानाने आबालने सादर केले. तो जांभळा गोडवा पाहुण्याने हात चाटून पुसून फस्त करत, अन्नदात्याचे असंख्य परत परत आभार मानले. तेव्हा तर आबालला राहवले नाही. म्हटले की त्याला जर मुलगी असती, तर त्याने आनंदाने बावळ्याला जावई करून घेतले असते.

त्यानंतर बावळ्याची पक्क्या अन्नाची किंमत चुकवायची पाळी आली. आबालने शेतीत होणाऱ्या नुकसानीची जी रड लांबड लावली, ती सतत सादर दुजोरा देत ऐकून घ्यावी लागली. न कंटाळता. निदान तसे दाखवून न देता. "आता पौष असिंग. तरी आंबा मोहरींग न. जामांज फळं धरिंग न. जांभूळ पालविंग न. अवकाळी गेला आठवडा पाऊस बरसिंग. सगळा कारवींज फुलोरा गळिंग. तिंज शिंपिंग सगळी मेहनत मजुरी मातीत गेलिंग." याच धर्तीची तीस-चाळीस झाडपिकांची नुकसान यादी त्याने वाचली. त्यातली बहुतेक नावं बावळ्याला अपरिचित होती. पण त्याने हो ला हो केले. "तीन महिनं मातीत खपिंग खपिंग, नी ते मणभर वरिंज धान्य विकिंग, तर फक्त शंभर रूपी मिळिंग. दहा टोपली जम्बु जमा करिंग दहा दिस लागिंग. विकिंग तर त्यांज दहा रूपीसुद्धा कोण देईंग न."

मामा यावर काही बोलणार तोच आबाल उसंत न घेता पुढे चालू झाला. "तुंज अजून काय सांगिंग? मंज आता इतकं कहर नुकसान जाईंग असिंग की मी शेती कायमईंग सोडिंगच देईंग. इतकी तुटींज गोष्ट जगात दुसरी असिंग न." आबालने हात वर झटकले. "शेतीपरिस

दुसरं कायईंग करिंग. तू मंज शहरात काईंग काम मिळविंग देईंग?" आशेने आबालने बावळ्याचा हात धरला. बावळ्या कानकोंडा झाला. त्याने अलगद हात सोडवून घेतला.

मामा सरसावला बाजू सावरायला. "बा आबाला, शहरांज कंटाळिंग नी ते सोडिंग तू गावात येईंग. त्यांज वीस वर्स जाईंग. आता परत तुंज शहरांज स्वप्न काईंग पडिंग? पैसा कमाईंग साधन शेती असिंग न. पैसा कमाईंग शेती करिंग तर घाट्यातच जाईंग. तू शेतींज गोष्टी विकिंगच काईंग? तुंज खाण्यापिण्यांज काईंग कमी?"

"विकिंग न तर पैसा कंस्स जोडिंग? फक्त खाऊन पिऊन जगिंग काईंग? ते जनावरांज जिणईंग होईंग. पैसा असिंग न तर माणसांज खरं जिणईंग कोण जगिंग शकिंग?" आबालने मामाला उलट खडसावले.

"हीच शेतकऱ्यांज चूक होईंग. जर आमी शेतींज अन्न विकिंग न, तर ते शहरी लोक काईंग खाईंग? शेतकऱ्यांनं स्वतहा गरजेज पुरतीच शेती करिंग होईंग. जादा करिंगच न. मंग शहरी माणसांज खरी शेतींज किंमत कळिंग. भूक लागिंग तर त्यांज स्वतहा शेती करिंग लागिंग. तेहवाच शेतकऱ्यांज खरा मेहनताना मिळिंग लागिंग. खरं म्हणहजे पैसा पैसा अंस्स गोष्टच या जगात होईंग न. पैसा बुरी शै असिंग. चलनी पैसा जर जगात असिंग न, जगात सगळा व्यवहार जर फक्त वस्तूज देवाण-घेवाण करिंग होईंग, तर जगांज सगळे त्रास संपिंग." मामाचे हे बोलणे आबालला धुडकावूनहि लावता येईना. पटवूनहि घेता येईना. तो आत गर्मी भरलेल्या चहाच्या किटलीसारखा पोटात धुमसत राहिला.

"तुझा मामा तर हुबहुब दुसरा सक्तिसक्त हाय की." बावळ्या लाकीच्या कानात पुटपुटला. तिला 'म्हणजे काय?' विचारायची संधी मिळाली नाही. आबाल धडाडला.

"तुंज हेच हविंग असिंग की बाकी सगळी तुंज सारखीच जंगली जिणईंग जगिंग. तुंज बाकी माणसांज सुख बघविंग न." नाक त्रासून आबालने मामावर आरोप केला. "जर आज ती जुन्या काळांज शेतीवाली गहू, भात, ज्वारी, तूर, कपास भारी पिकं असिंग, तर हा त्रास

शेतकऱ्यांज होईंग न. कितीईंग सुखी होईंग त्यांज काळांज शेतकरी. ती माणसं? ती एकेरी शेतं? हाय!"

"तो जुना काळ तुंज परत हविंग असिंग?" लाकीने उपहासपूर्ण हास्य केले. "यांज विचारिंग. त्या काळांज काईंग सुख असिंग ते? तो त्या काळातून येईंग असिंग." तिने बावळ्याचे गुपित फोडले.

"मंज म्हाताऱ्यांज थट्टा करिंग न." आबाल लाकीवर चिडला. त्याने बावळ्याचे हात पुन्हा ओढून हातात घेतले. चाचपून बघितले. "ही नाडचुकी पोर खरं सांगिंग काईंग?" बावळ्याला पहिल्यांदा उमगले की आबाल आंधळा होता. हे असं चाचपणं त्याने यापूर्वी अनुभवलं होतं त्यावरून. त्याच्या आईची आयुष्याच्या अखेरीस दृष्टी पार अधू होत गेली होती. तेव्हा बावळ्याचं खरंखोटं ती अशीच स्पर्शाने चाचपून करित असे. आईच्या आठवणीने बावळ्या उदासला. त्याने होकार भरला. "म्हणहून!" असा उद्गार काढून आबाल क्षणभर गप्प झाला. "म्हणहून तू ती शंभर वर्सांआधींज भाषा बोलिंग. मी कधीपासून विचार करिंग होईंग. काईंग कारणिंग?" बावळ्याला आश्चर्य झाले की इतक्या सहजासहजी ही गोष्ट आबालने स्वीकारली? जणू ते कळल्यागत आबालने खुलासा केला. "माणसांज स्पर्श कंधी खोटईंग बोलिंग शकिंग न."

"तू त्या काळातून येईंग असिंग, ज्यांज आमी फक्त कहाण्या ऐकिंग नी स्वप्ने पाहिंंग. आपलाआपण चालिंग रथ, पाय मारिंग कष्ट होईंग न, तो हाकिंग किती सुख असिंग ना? कंस्स त्यांज सुसाट वेगांज झिंग असिंग ना? तू कोणतं कोणतं वेगरथ हाकिंग? फरारी, रोलस, मरसिडींझ, ओडी? कोण सालांज तू? फरारींज कितवं प्रारुप तेहवा होईंग?" आबालने बावळ्याला आश्चर्याचा आणखी एक धक्का दिला.

"माझं साल? माझा जल्म एकोणीसशे सत्याण्णवचा हाय. मी जेवा इथं आलो तेवा दोन हजार वीस साल चालू होतं की." बावळ्या उत्तरला. "फरारीचं रुप.....?"

"वा! म्हणहजे तेहवा आकाशात जेट विमान उडत असिंग होईंग. त्यांज धुरांज पट्ट्यांनी आकाशभर नक्षी रेखईंग जाईंग होईंग. लाल, पिवळे, हिरवे, पांढरे पट्टे. काईंग अफाट नी सुंदर दृश्य होईंग ना ते." आबालचे स्वर स्वप्नाळू झाले होते.

"हुं!" सावळ्याने कण्हत हुंकार भरला. आबालला खोडून काढावेसे त्याला वाटले नाही. जर डोळे उघडून आबालला पाहता आले असते, तर समोर संध्याकाळचे आकाश लाल, पिवळ्या, निळ्या, पांढऱ्या रंगांनी रंगलेले त्याला दिसले असते. हे दृश्यसुद्धा अफाट आणि सुंदर होते.

"ते सुख सोडिंग, तो काळ सोडिंग तू इंध या करंट्या जगात काईंग येईंग ?" आबाल चुटपुटला. "रे बावळ्या?"

"मी इथं कसा आलो हाय ते मला बी कळत नाय हाय. मी एका स्फोटात शिरलो तो आमच्या काळात. आनी त्यातून बाहेर आलो तो तुमच्या काळात. काय जादू झाली काय मायत?" बावळ्या बोलला.

आबालचा आवाज लालसेने थरथरला. "त्या स्फोटातून जर इंध येता येईंग. तर उलटं परत जाईंग पण येईंग."

"इचार केला पायजे." बावळ्याने स्वतःची समजूत घालून घेतली.

"आता तुंज इंध येईंग खूप पश्चाताप नी दुःख होईंग ना?" तो काळ चुकला म्हणून आबालने बावळ्याला समदुःखी मानले.

"नाय." बावळ्याच्या या उत्तराने आबालच्या भिवया ताणल्या गेल्या.

"काईंग कारणिंग?"

"कारन... काय सांगू?" बावळ्या थकल्या आवाजात मिटल्या डोळ्यांनी सांगू लागला. "आज या काळात तुमी त्या काळातलं सुखाच्या गोशटी बोलता हाय. पन त्या काळात माझ्यासारख्या समद्या लोकांच्या नशिबात बी फक्त या समद्या सुखाच्या बाता नी बोलंच होतं की नुस्तं. तुमी म्हनता ती विमानं, आलिशान गाड्या आमी बी नुस्ती चित्रात आनी दुरून बघितली. त्याच्यात बसनं आनी या समद्या चैनी आमच्यासाठी नाय होत्या जी. मोजक्या नशीबवाल्या लोकांसाठी होत्या की. बाकी समद्या लोकांच्या नशिबात राबराब राबनं, उपासमार, लाचारी, वखवख, जळफळाट भरलंला." बावळ्या उसासला.

त्याने डोळे उघडून सभोवार हलके हलके पसरत चाललेली रात्र पाहिली. "किती शांत हाय इथं. छान गार गार वाटतंय. काल दिसभर होता ...तसा उपाशी मी तिथं बी असायचा की. इथं खाल्ला तसा मार तिथं बी मिळायचाच की. पन आजची इथली रात मला, मी तिथं झोपायचा त्या झोपडपट्टीपरीस जादा सुखाची वाटते हाय." बावळ्याने सांजफुलांचा गंध हुंगला. "इथं हा फुलांचा वास हाय. तिथं गटाराचा आनी उकिरड्याचा घान वास भरलला होता. तिथं वस्तीतल्या रोजच्या राड्यांचा भांडनांचा कचकचाट असायचा. इथं नुस्तं रातकिडं मजेत ओरडतात हाय. कमाल हाय, येवढं रान असून बी इथं डास नाय. साफसुफ हाय की समदं..."

"तुंज काईग सुख तेहवा होईग न? ते आयसकिम म्हणिंग ते थंडगार गोड गोड काईग ते, तू कधी चाखिंंग न?" आबालच्या चेहऱ्यावरच्या जाळीदार सुरकुत्यांमध्ये जास्तीची भर पडली. "मंज सांगिंंग तू कायईग काम करिंंग तिंथ? तू कुणी संगणक चालविंंग वा कारखानांज यंत्र बनविंंग अभियंता होईग? वा कुणी यानचालक अंतराळवीर? नाईग तर रणगाडा नी स्वयंचलित बंदूक चालविंंग शिलेदार गनिम? तुंजपाशी ती संहतकिरण बंदूक होईग काईग? महामहीमांज संग्रहालयात मी जे चलतचित्रांज खेळ बघिंंग असिंंग, त्यांज सगळ्यात हेच सगळं होईग."

बावळ्याला हसू आलं. "त्या खेळामधं खोटी दुनिया दाखवतात जी. त्या खेळांच्या परीस खरी दुनिया आनी तेवाची मानसं खूप येगळी होती. मला कोन अभियंता बनवनार? कंगाल आईबापाच्या पोटी जल्माला आलेला करंटा पोरगा मी. बाप माझा शेतकरी होता. सरकारनं आमची जमीन काढून घेतली. आमचा गाव धरनात बुडवला. बदली जमीन वांझ निघाली. सावकाराचं कर्ज इतकं चढलं की बाबानं हाय खाऊन फास लावून घेतला. मंग मी आनी आये आमी दोघं कारखान्यात मजुरीच्या कामाला लागलो. त्या इषारी रसायनाच्या कारखान्यात काम करून आयेची तब्येत बिगडली. इलाजाला पैसा नाय होता. आये मेली."

एक हळवी उसंत घेऊन बावळ्या सांगू लागला. "ती मेली तेव्हा मी अठरा वर्सांचा होतो. तेवापासून कुठल्या खानावळीत पोऱ्या, कुठं माल पोचवनारा हरकाम्या, कुठं कोना सुताराचा, गवंड्याचा सांगकाम्या. नोकर म्हणून मी मिळलं ती नोकरी केली. जीवतोड काम करून बी पोटापुरतं खायाला मिळालं नाय. ना धंदा करायला पैसा ना नोकरी करायला शिक्शन. भरपूर पैसं मिळवून देनारा काम-धंदा करायला पैसांवाल्यांच्या पोरांना भरपूर पैसा घालून शिक्शन घेता यायचं. पैश्याकडं पैसा जातो. आमच्यासारख्यांनं मंग पैसा मिळवायचा तर काळा धंदा करायचा. तस्करी, अपहरन-खंडन्या, हप्तं गोळा करा, त्याच्यासाठी मारामान्या, दंगे आनी खून करा."

आबालने टाळी वाजवली, "तुंज हे जमिंग ना सगळं बऱ्याईग?" त्याचा उपहास उतू गेला.

"नाय." बावळ्या सुस्कारला. "दैवानं तो खूनखराबा करायला लागनारं फत्तरकाळीज बी दिलं नाय हाय. मी नुस्ताच एक भुरटा चोर हाय." ही कबुली फार कमीपणा आणणारी आहे असे वाटून त्याने छाती ठोकली. "पन समद्या चोरात एक नंबरी बेस हाय की?"

"आता समजिंग आबाल? आमी इंध या काळात किती सुखानं बिनपैशांज फुकट शेती करिंग असिंग?" मामाने आबालला खिजवले.

"हुं! त्या काळात जर मी होईंग, तर मंज अपघातात जाईंग नजर परत मिळिंग होईंग." आबालने मामाला लगेच सुनावले. "तेहवा कितईंग वैद्यांज चमत्कार होईंग. हृदय,किडनी,डोळे नी जे जे पण अंग बाद जाईंग, ते ते अंग परत बदलिंग चालूईंग करिंग."

"माझ्या आयेचं डोळं त्या काळातच बाद झालं. ते तर कुनी बदलून दिलं नाय." बावळ्याच्या रागाने उचल खाल्ली. "कुनासाठी होतं ते समदं इलाज? पैसंवाल्यांसाठी फकस्त!"

"बरोबर बावळ्या." लाकीने त्याला शाबासकी दिली. "मूठभर पैसेवाल्यांज भर नी चैन करिंग जे गोष्टी तेहवा सृष्टीसंग होईंग, त्यांज भारी किंमत बाकीईंग तमाम लोकांज त्रास भोगिंग नी जीवानं चुकविंग लागिंग. तेहवा तो काळ आमांज परत कंस्साच हविंग न." तिला आबालला पटवायची घाई होती. "पण रझाकार तो काळ परत आणिंग यत्न करिंग असिंग. त्या काळांज घातयंत्र पुन्हा वापरिंग बघिंग. त्या आधीच ती नाशिंग होईंग." तिने कबुली द्यायला धीर एकवटला. "आबाल तुंज सुवर्णां यंत्रअड्ड्यांज नकाशा मी चोरिंग नी त्यांज तपास लाविंग असिंग. तिंथ गोराई खाडी भागात खरोखरईंग ती यंत्रं असिंग. ती जर लगोलग खत्मिंग न, तर रझाकार...."

"नाडचुकी!" आबाल रागाने कडाडला. "अजूनईंग कोणांज माहीतिंग हे? मुखं पोरी इतकीईंग वर्स मी ते गुपित जीवापाड दडविंग ठेविंग. तू सगळ्यांज इस्कोट करिंग असिंग."

"आबाल तिंज चूक होईंग. तरुण वयईंग रे बाबा." मामाने लाकीसाठी रदबदली केली. "आता रागाईंग काईंग न होईंग. ती चूक जल्दीईंग सुधारिंग हविंग. शत्रू घात करिंग त्या आधी ती यंत्रं कंस्स खत्मिंग ते सांगिंग."

आबालने स्वतःला दोन्ही हातांनी आवळून धरले. तो त्याचा राग शांत करायचा प्रयत्न करत होता. तो काही बोलेना. तसा बावळ्या सरसावला. त्याने आबालचे हात आपल्या दोन्ही हातात ओढून घेतले. आबालने क्षीण प्रतिकार केला. मात्र अखेर हात बावळ्याच्या हातात सोपवले. बावळ्याने त्या हातांचे तळवे हलकेच उताणे वरच्या दिशेला फिरवले. मग आपले

हात बाजूला केले. आबालचे हात त्याच्याहि नकळत समोर उघडे राहिले. हातांबरोबर आबालचे मनहि. आता आबालला किंचित उकसवण्याची गरज होती.

बावळ्याने त्यासाठी आपले मन उघडे केले. "ती खुनी यंत्रं मला मारायला आली होती. तेवा मी माझ्या मित्राकडं पळालो. त्याच्याकडल्या तेस्लाचं सुरळीखांबात ती यंत्र बंद पाडायला आमी स्फोट केला. नी मी इथं पोचलो. काय सांगू ती यंत्र कसली आग अंगात लावतात. समोर मारगिरी करनारं दिसत तर काय नाय. पन शरीरात दुखीची जी काय कळ जागते. डोळ्यापुढं पांढरं भोवरं गरागरा फिरायला लागतं."

"पांढरे भोवरे? त्या भोवऱ्यांनीच मंज नजर मी गमाविंग." थरथरत्या हातांनी बावळ्याला धरत आबाल किंचाळला. "ज्यांज सवताहा तो मारा भोगला असिंग, त्यांजशिवाय कुनी हे सांगिंग शकिंग न. रे बावळ्या! तू खरोखरीईंग त्या काळातून येईंग. मंज आता खरी खात्री होईंग. मंज आठविंग सवड देईंग." सगळे गप्प राहिले.

काही वेळाने तो बोलू लागला. "तेहवा मी महामहीमांज शस्त्रांज विभागात शास्त्रज्ञ होईंग. हे गुपित मी इंथ सगळ्यांजपासून दडविंग असिंग. फक्त मंज लंगोटीयार हा नवलख, यांज ही गोष्ट माहीतिंग. त्यानं मंज इंथ राहिंग सोय करिंग देईंग." आबालने मामाकडे इशारा केला. "तिंथ सरकारी प्रयोगशाळेत कितीईंग गुप्त प्रयोग होईंग. जुन्या काळांज शस्त्रांज नमुने परत चालू करिंग नी बनविंग आमांजवर जबाबदारी होईंग. आमी फुशारकीईंग नी चढाओढीईंग की शत्रूदेशाआधी आमीच ती बनविंग, उत्साहानं ते काम करिंग होईंग."

आबालने परत थोडा वेळ खाल्ला. जोरजोराने निश्वास टाकले. "मंग एक दिवस मंज एका जुन्या शास्त्रज्ञांज रोजनिशी मिळिंग. त्यात घातयंत्रांज इतिहास होईंग. बावळ्या तू येईंग त्या सालांज काही वर्षांनंतर, ती यंत्रे तेहवांज सरकारेन बाकी सगळ्या लोकांसमोर आणिंग. तो त्या घातयंत्रांज पहिला टप्पा होईंग. कारणिंग तेच ते. जे आमांज काळात सरकार आज सांगिंग असिंग. शत्रूदेशांज जबाब नी धाक म्हणहूनईंग."

"म्हंजी सरकारं सगळी सारखीच हाय की?" बावळ्या वतवतला.

"लोक अभिमान धरिंग. कौतुकिंग तेहवा घातयंत्रांज. लोकांज शत्रूपासून वाचविंग रक्षक म्हणहून. सरकारेन लोकरक्षणांज नाईंग तर लोकनाशांज ती बनविंग होईंग. लोकांज धाक घालिंंग कारणिंग. ते मंग खूप उशिराईंग लोकांज कळिंंग. वेळ उलटलिंंग जाईंग तेहवा. दुसऱ्या टप्प्यात सरकारेन आपल्यांज लोकांवर ती यंत्रे घात करिंंग चालविंग तेहवा. आधी सरकार सांगिंंग की लोकांत लपिंंग घरभेद्यांज पकडिंंग म्हणहून. सगळ्याभर या कारणिंग चोविस तास अहोरात्र निगराणी नी पहारा जरुरी होईंग. त्यांज काळात होईंग ती सगळी प्रचार नी दूरसंपर्कांज माध्यमं सरकारेन तोंडपुजारी होईंग. खरं काईंग होईंग लोकांज कळिंंग देईंग न. तेहवांज महामहीम त्यांज सगळे विरोधक या सबबीआड खत्मिंंग. त्यांज राज्य नी लोकांज लूट विनारोख चालविंंग. जो त्यांज नाही म्हणहिंंग त्यांज खत्मिंंग घातयंत्र चालविंंग."

"आमांज महामहीमा काईंग वेगळीईंग असिंंग न." लाकी चुटचुटली.

"अन्याय सर्व लोक सर्व काळ सहन करिंंग न. लोकांज सर्वत्र उठाव होईंग. मूठभर राज्यकर्त्यांज तमाम लोकांज नियंत्रण अशक्य होईंग. तेहवा शास्त्रज्ञाईंग परस्पर उठावखोर नष्ट करिंंग कारणिंग घातयंत्रांज बुद्धी देईंग. तो तिसरा टप्पा होईंग. तेहवा जगांज नियंत्रण राज्यकर्त्यांज हाताईंग शास्त्रज्ञांज हाती जाईंग. परस्पर मत्सरानं शास्त्रज्ञांनी एकामेकांज वर घातयंत्र घालिंंग. ते खत्मिंंग नी यंत्रांईंग माणसांज नियंत्रण राहिंंग न. घातयंत्रं सगळ्या माणसांज खात्माईंग लागिंंग."

"आपण जागविंंग राक्षस माणसांज वरच उलटिंंग. काईंग वाईट होईंग न." लाकी कुजकटली.

"गो, सगळी माणसं दोषी अंस्स कंस्स म्हणिंंग शकिंंग." मामाने तिला सुनावले. "बोखबर निरपराध माणसांज बळी काईंग?"

"जेहवा हा इतिहास मंज कळिंग, तेहवा मंज इतर साथी शास्त्रज्ञांईग सावध करिंग की इतिहास पुन्हा दुहरिंग न. आमी घातयंत्र पुन्हा चालविंग न. बनविंग न. मी कितीईग भोळा होईग तेहवा. जग जाणिंग न. मंज प्रयोगात बोलविंग नी मंज साथीच मंज यंत्रांज घातमान्यात फसविंग. त्या अपघातात मंज डोळे जाईग." लाकीचे हात आबालने हातात घेतले. "तुंज मात्यापित्यांनं मंज वाचविंग. तो अपघात होईग न. तो खरा घात होईग. ही जाण देईग. यांज किंमत त्यांज सवताहांज प्राणांनं चुकविंग लागिंग. तेहवापासून मी इंध अज्ञातवासात जगिंग असिंग."

लाकीने आपले हात सोडवून घेतले. "मंज मातापित्यांज इतिहास तुमी मंजपासून लपविंग काईग?" तक्रारराग आळवला.

"इतिहास पुन्हा तुंजबाबत दुहरिंग न म्हणहून." मामाने समजवायचा प्रयत्न केला. मामाचा खांद्यावरचा हात देखील तिने झटकला.

"ती यंत्र कंस्स खल्मिंग ते सांगिंग." लाकीने मुद्द्याची बाब लावून धरली.

"जुन्या काळात घातयंत्राईग निकामी करिंग कारणिंग, निकामिक नावांज तोंडानं फुंकिंग पुंगीसाधन महान युगनायक लोकांज देईग होईग. पण आजकालांज सरकारेन निकामिक विनापरवाना वापरिंग नी बनविंग बंदी आणिंग असिंग. तुंज बंडबागीईग परवाना कंस्स मिळिंग?" आबालने अडचण सांगितली. "नी निकामिकानं यंत्र नाशिंग करिंगसाठी ते आधी चालू करिंग लागिंग. ते खूप धोकादायक असिंग. त्या परीस तू त्या घातयंत्रांज मेंदू म्हणहजे जी संगणक प्रणाली असिंग, तिंज निकामी करिंग."

"कंस्स करिंग?" लाकी तणतणली.

"मंज संगणकांज तितकं खोल ज्ञान असिंग न. तंस्सा माहीतगार तुंज शोधिंग हविंग." आबालने हात झटकले.

"तंस्सा एक मंज माहीतिंग असिंग." मामा मिशीतल्या मिशीत त्या कोणाची आठवण आल्याने हसला.

"पण काईंग गं पोरी," आबालला महत्वाचा मुद्दा आठवला. "तुंज एकटीनं सुवर्णाअड्डा शोधिंग विनामदतगार शक्य असिंग न. कोण असिंग तो तुंज जोडींज? हा बावळ्या?"

"न." लाकीने ओठ मुडपले. "तिंथ आमांज चुकीनं स्फोट होईंग. त्यात हा प्रगटिंग." आता तिला या गोष्टीचे हसू आले. "मंज सोबतईंग साथी क्रमांक तेहवीस होईंग."

"काईंग तो?" आबाल किंचाळला. "त्यांज तर सरकारेन कैदेतून मुद्दाम सोडिंग असिंग. एक एक बंडबागींज सापडविंग देईंग, या शर्तीईंग."

"लोक अंस्स म्हणिंग." लाकी विचारात पडली. "मंज तंस्स खात्रीनं वाटिंग न. तंस्सा अनुभव येईंग न."

"तुंज खात्री कंधी होईंग?" आबाल तिरकसला. "सगळे बंडबागी फासावर लटकिंग तेहवा? विश्वासांज साथीदाराईंगच मंज घात करिंग होईंग. विसरिंग न."

"पोरी तुंज रोखिंग मी विचार करिंग होईंग." मामा कळवळला. "पण आता मीच तुंज सांगिंग की घाई करिंग होईंग. ती घातयंत्रं खात्मिंग जितकी जल्दीईंग करिंग तितकी करिंग. अजून कोणांज त्या यंत्रांज माहिती होईंग त्यांज आधी."

"मामा मी तुंज वचन देईंग. मंज मातापित्यांज अपुरं काम मी पुरं करिंगच करिंग." लाकीने प्रतिज्ञा केली.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १८

पिंपळदरीच्या जंगलात धनगरांची पालं पडलेली होती. त्यातल्या एकात लाकीची मामेबहीण मामली मिळणार होती. सगळी सकाळ त्या पालांची जागा शोधून काढण्यात गेली होती. कारण बकऱ्यांची चरण्याची जागा रोज बदलावी लागे. बकऱ्यांसोबत त्यांच्या मालकांना मुक्काम हलवावा लागे. आदिवासी पाड्या-पाड्यांतून धनगरांच्या आजच्या मुक्कामाची जागा आणि दिशा विचारत, बावळ्या आणि लाकी अखेर तिथे येऊन पोचले.

पिंपळदरीपर्यंतचा प्रवास वेगवेगळ्या मालमुंगाडींमधून त्यांनी पार पाडला होता. त्यांना हव्या असलेल्या दिशेला जी मालमुंगाडी जिथपर्यंत जात असेल, तिथपर्यंत तिच्यातून उचलमदत घेत. तिच्या गंतव्यस्थानाची दिशा वेगळी होईपर्यंतच्या फाट्यापर्यंत. तिथून मग दुसरी एखादी पकडत.

दिवसाउजेडात मालमुंगाडीचा दिसलेला अजब अवतार पाहून बावळ्याला खूप मजा वाटली होती. चार-पाच पुरुष मापाचा एखाद्या मोठ्या मुंगीसारखा तिचा आकार होता. मुंगी तिच्या वजनाच्या एक्याऐंशी पट बोझा वाहून नेते. तिच्या शरीरात असलेल्या हालचालींच्या रचना तंत्राचा उपयोग करून, हे सहा पायांवर चालणारे वाहन बनलेले होते. दोन चालक पायांनी चक्री फिरवत ते सहज हाकू शकत होते. अनेक मणांचे ओझे नेऊ शकत होते. पण तिच्या संतुलनाचे गणित नाजूक असल्याने आणि रस्ते बांधीव सपाट नसल्याने त्या वाहनाचा वेग फार नव्हता. माणसाच्या चालीच्या फारतर दुप्पट. बैलगाडीत बसल्यावर जसे गचके खावे लागतात, तसे प्रवासात सहन करावे लागले होते.

पुढे पिंगळदरीच्या रानातला काही तासांचा प्रवास त्यांना पायी करावा लागलेला. एकामेकांची हवीहवीशी सोबत असताना त्यांना तो रम्य वाटलेला. लाकीला लांबूनच ओळखून मामली धावतपळत आली. दोघा बहिणींच्या गळाभेटी झाल्या. लाकी मामाच्या गावाकडून आली आहे, कळल्यावर मामलीने तिथली सगळी खबरबात आधी घेतली. बावळ्याशी ओळखदेखीचे नमस्कार चमत्कार झाले. मामली मनमोकळी आणि बोलघेवडी होती. ती साधारण लाकीच्याच वयाची वाटत होती. तिने या गोष्टीला दुजोरा दिला. तिघांच्या शिळोप्याच्या गप्पा सुरु झाल्या. ताज्या बकरीच्या दुधावर ताव मारत. जे बावळ्यासाठी मन्नानापेक्षा अनेक पटींनी सुसह्य होते.

दोघींचे बालपण एकत्र गेले होते. पुढे मात्र आयुष्याचा मुख्य मार्ग निवडायची वेळ आली, तेव्हा त्यांच्या आवडीनिवडी वेगळ्या पडल्या. लाकीला विज्ञान-तंत्रज्ञानाची ओढ असल्याने ती अभियंता बनायला शहरी विद्यापीठात दाखल झालेली. तर मामलीला प्राण्यांची व फिरतीच्या जगण्याची हौस असल्याने, ती या धनगरांच्या तांड्यात सामील झाली होती. मामाला दोघी दुरावल्याने फार दुःख झालेले. पण पिल्लांना मोठी झाली की झेप घेऊन दूर उडून जाऊ देण्यातले शहाणपण त्याच्यापाशी होते.

लाकीने आतीशची चौकशी केली. "आतीश आज येईंग असिंग ना?"

"येईंग तर. नाईंग तर काईंग करिंग?" मामली मिजासीत हसत उत्तरली. "तू आता तुंज भावाची कड घेईंग मंज कंटाळविंग न." बजावले.

"तो बापडा मंज आतेबंधू या खुळईंग पोरींज प्रेम करिंग. तिंजसाठी त्यांज विज्ञान संशोधनांज काम सोडिंग असिंग. नी बकरींज दूध विक्रेता बनिंग, रोज शहर ते हिंज पालं अंस्स लांब चक्करा नी चक्करा मारिंग." लाकीने बावळ्यासमोर आतीशची परवड मांडली. "तू बधिंंग ना आज, हिंज ठिकाणा शोधिंंग कितीईंग त्रास असिंग. पण या पोरींज त्यांज काईंग विचार असिंग न. नुस्ता झुलविंग त्यांज आशेंज."

"तुंज जर त्यांज इतका विचार होईंग तर तूच करिंग ना प्रेम त्यांज?" मामलीने चिडवले.
"त्यांजपाशी शहरात वसिंग ना?"

"न. मंज आयुष्यात प्रेम-नाती असिंग न." लाकीने आढ्यतेने सुनावले. "मी असिंग बंडबागी. जर शहरात त्यांज भेटिंग जाईंग, तर तो नी मी दोघईंग संकटी पडिंग."

"म्हणहजे तू मंज भेटिंग न, त्यांज भेटिंग येईंग?" मामली फुरगंटली. "तुंज बंडबागी कामात त्यांज गुंतविंग न. आधीच सांगिंग. मंग मंज परीस तुंज वाईट दुजं कोणी होईंग न."

"इतकी त्यांज काळजी असिंग, तर त्यांज प्रेम कबुलिंग काईंग न?" लाकीने फटकारले.

"तुंज जीवनात जर प्रेम असिंग न, तर तुंज ते काईंग कंस्स कळिंग?" मामलीने टोमणा मारला. त्यापुढे आतीश त्याच्या पायरथातून हजर होईपर्यंत, त्या दोघींमध्ये तडतड फुलबाज्या वाजत राहिल्या. ज्यांच्या ठिणग्या अध्येमध्ये बावळ्यावर देखील पडत राहिल्या.

आतीश आल्यावर बहीणभावामध्ये पुन्हा दोन्ही बाजूंची-कुटुंबियांची ख्यालीखुशाली दिली घेतली गेली. तो नाकीडोळी नीटस छान बांधेसूद तिशीचा तरुण होता. गबाळ्या मामलीसाठी त्याने इतकी यातायात का करावी? हे कोडेच होते. प्रेम नेहमीच कोड्यात असते. त्याचे हिशोब नी नियम मांडता येत नाहीत. बावळ्याच्या गुरुंनाहि हे कोडे उकलले नव्हते. बावळ्याने सुस्कारा टाकला. लाकी मग आतीशला घेऊन पालात शिरली. मागोमाग न राहवून मामली आणि बावळ्यासुद्धा लगोलग. दोन देखण्या तरुण माणसांचा काय बुवा भरवसा?

तिला बावळ्या भेटल्यापासूनची सगळी कर्मकहाणी लाकीने आतीशला ऐकवली. आबालचे नाव न घेता, एक म्हातारा अज्ञातवासी शास्त्रज्ञ एवढंच तिथे मोघम सांगितले. आतीश उत्तेजित झाला. "मंज ती यंत्र पाहिंंग हविंग." त्याने हातावर हात चोळले. "ती उघडिंग त्यामधील यंत्रणा तपासिंग हविंग. आमी ती यंत्रणा आमांज नियंत्रणात आणिंग. तू कल्पना करिंग की जर बंडबागींज हाती ती घातयंत्रं होईंग, तर ते लढाई कितीईंग सहज जिंकिंग."

"नी मंग बंडबागीच महामहीम होईंग. एक जाईंग नी त्यांज जागी दुंजा येईंग. या परीस काईंग वेगळं साधिंंग न." लाकीने तोंड वेंगाडले. "इतिहास सांगिंंग सगळे हेच साधिंंग जाईंग नी फसिंंग."

"आमांज इतिहास आमी वेगळा घडविंंग. मंज खात्री असिंंग." आतीश ठणकावत बोलला. "त्यांज चूक आमी करिंंग न."

"तू त्यांज सारखाच विचार करिंंग. हीच ती चूक असिंंग." लाकी दणदणली.

"जर सगळी माणसं तुंज सारखी विचार करिंंग, तर त्यांज पुढची चाल प्रगती कंधी होईंगच न. डबक्यातल्या बेडकांपरीस डबक्यांज पाणी आटिंंग नी मरिंंग जाईंग." आतीश कावला. "तुंज माहीतिंंग काईंग ही पृथ्वी कायम राहिंंग न? तेहवा माणसं काईंग करिंंग? माणसांज अंतराळात जाईंगच होईंग. संगणककाळांज माणसानं तेहवा ते साधिंंग होईंग. आमी आज इंध न होईंग. चंद्रावर नी मंगळावर वसती करिंंग होईंग."

"मंज चंद्र नी मंगळ हविंंग न. इंध रान हविंंग." मामलीच्या या मल्लिनाथीकडे आतीशमधल्या शास्त्रज्ञाने दुर्लक्ष केले.

आतीशने आपले बोलणे दामटले. "थोड्या नाडचुक्या शास्त्रज्ञांज कारणिंंग ती यंत्रं तेहवा खलनायक होईंग. पण त्या नाडचुक्यांज चूक कारणिंंग, आमी संगणकांज काईंग घात समजिंंग? यंत्राज काईंग नाकारिंंग होईंग? ही माणसांज सर्वात मोठी चूक होईंग." तो चरफडला. "आमांज परत ती संगणन नी यंत्रप्रगती साधिंंग ही संधी मिळिंंग असिंंग. ती दवडिंंग न. ते सुवर्णां यंत्र-आगार माणसांज सुवर्णकाळ परत जागविंंग."

"ती काईंग प्रगती होईंग?" लाकी फटफटली. "त्या यंत्रांज कारणिंंग रोज जगण्यांज गोष्टींज वेग इतका वाढिंंग की माणसांज मनांज भोवळ होईंग. त्या अतिवेगानं जगण्यांज तणाव अती वाढिंंग. त्यानं माणसं अती त्रासिंंग जाईंग नी मरिंंग होईंग. जर तो वेग अधिकाधिक जाईंग,

तर त्या कारणिंगच माणूसजात संपिंग जाईंग. माणसांज शक्र नाशिंग उपजच संपिंग होईंग. त्या काळापासून शंभर वर्षानं आमी आज जन्मिंगच होईंग न. न चंद्रावर होईंग. न मंगळावर होईंग. पृथ्वी संपिंग तर कैक कोटी वर्ष बाकी असिंग. तंस्स प्रगती काईंग हविंग? त्यांज प्रगती काईंग म्हणिंग?" लाकीने निश्चयाने डाव्या हाताच्या तळव्यावर उजवी मूठ आपटली.

आतीश काही पुढे बोलणार तो बाहेर गल्ला-कल्ला झाला. काय ते बघायला मामली बाहेर गेली. ते तिच्या तांड्यातले दोन धनगर तरुण होते. तिच्या अखत्यारितल्या दोन दुभत्या बकऱ्या गायब होत्या. शोधून सापडत नव्हत्या. आजच्या दुधाच्या पुरवठ्यात तूट पडली असती. मामली त्या शोधायला रानात गेली. आतीशला मुद्दा मिळाला. "बघिंग. आंज जर ती संगणन यंत्रणा होईंग तर बापड्या मामलींज नी या लोकांज कितीईंग त्रास वाचिंग? तेहवांज ते आकाशिक उपग्रह नी त्यांजयोगे ती हर एकांज माग ठेविंग दूरसंचार प्रणाली होईंग. त्या यंत्रणेंज मदतीनं चुटकीसरशी तिंज बकऱ्या कुंठ होईंग? ते मामली बसल्या जागी जाणिंग शकिंग होईंग. ती सगळी नाठाळ जनावरं आरामात ताब्यात ठेविंग जमिंग."

"मंज बकऱ्या नाठाळ असिंग न." मामली पालात प्रवेशत रुसफुसली. "ही विमला असिंग नी ही कमला. होई ना गं?" दोन कवेत घेतलेल्या त्या बकऱ्यांवर नाक लाडाने घासत मामलीने ओळख करुन दिली. आतीशच्या चेहऱ्यावर त्या बकऱ्यांप्रती जळफळाट स्पष्ट झळकला. बकऱ्यांनी केकाटून त्यांना सलामी दिली.

"त्या जनावरांज वास असिंग. तो तुंज अंगांज पण लागिंग." आतीशने तक्रार केली.

"मंज तो वास आवडिंग. तुंज न आवडींग तर आमी काईंग करिंग?" मामलीच्या या उत्तराने ती आतीशला कबूल का करत नाही? ही गाठ बावळ्या नी लाकीला उलगली. "लाकी तुंज वाटिंग यांज मंजसाठी प्रयोगशाळा नी संशोधन सोडिंग? नं. जी नं. यांज तिंथ कोणाबरोबर पटिंग न. म्हणून यांज सरकारेन संशोधन संस्था सोडिंग असिंग. विचारिंग त्यांजच."

"मंग? तिंथ कारभार असिंगच तंस्स." आतीशने आपल्या निर्णयाचे समर्थन केले. "ती मंज वरिष्ठ नावापुरती पदानं वरची. त्यांज मंज अर्धी अक्कलसुद्धा होईंग न. मी कायईंग नवीन वेगळं करिंग जाईंग, तर मंज रोखिंग. पावलापावलावर मंज अडवणूक होईंग. त्यांज ज्यातून पैसं खाईंग मिळिंग, तेच प्रकल्पांज मंजुरी होईंग. त्याच माणसांज बढावा होईंग. मंज त्यांजपैकी एक होईंग इच्छा असिंग न. मी कंटाळिंग त्यांज राजकारणाईंग. तेहवा ती मंज काढिंग त्या आधी मीच राजीनामा देईंग नी बाहेर पडिंग. देईंग टाळी?" त्याने पुढे केलेल्या हातावर लाकीने टाळी दिली.

"हा तर हुबहुब मंज मैतर साथीचा नमुना हाय. साथीनं बी राजीनामा दिला हाय. भारी पगाराच्या बड्या कमाई संघाच्या नोकरीचा. आनी ही मामली म्हनजे त्यागमूरती बाबाचा नमुना हाय." बावळ्याच्या तोंडातून पटकन उपमा निघाली. लाकीने त्याच्यावर नापसंतीचा कटाक्ष टाकला. तिचे महत्वाचे बोलणे चालू असता तिला असले विषयांतर आवडत नसे. तिची तिखट नजर टाळताना बावळ्याच्या लक्षात आले की त्या पालांच्या गवती पट्ट्यांच्या जाळीच्या भोकातून झिरपणारा उजेड मध्येच उघडमीट होत होता. सगळ्यांना तोंडावर बोटाने उगीची खूण करून तो चपळाईने पालाच्या बाहेर पडला. तिथे दडून ऐकणाऱ्या त्या मगाशी गल्ला करणाऱ्या धनगर तरुणांना त्याने पकडले.

बाहेरची धरपकड ऐकून बाकी मंडळी बाहेर आली. आतीशने एका तरुणाला धरले. बावळ्याने दुसऱ्याला. मामली दोघांवर रागवली की तुम्ही आमचे बोलणे चोरून का ऐकत होता? तरुणांना काही उत्तर देता येईना. लाकीला संशय झाला की हे रझाकारांचे खबरी तर नव्हेत? थोड्या पैशाच्या मोहापायी शेजाऱ्याचा घात करणारी अशी कैक माणसं तिने बघितली होती. मामला फार गंभीर बनला. मामलीने लाकी आणि आतीशला खुणावले की तुम्ही तुमचे लवकर आटपा. ती त्या दोघांना घेऊन तांड्याच्या मुख्याकडे तक्रारीला गेली.

"इंथ आता संगणककाळात होईंग, ती चारी दिशांज अहोरात्र नजर ठेविंग गुप्तचित्रण यंत्रणा जर होईंग ना, तर ते चित्रण तपासिंग चट का फटक आमांज त्या धनगरांज हेतू कळिंग होईंग." आतीश हळहळला.

"तुंज त्या जुन्या जमान्यांज फाजील कौतुक असिंग. बावळ्या सांगिंग यांज, तुंज त्या काळात तेहवा खरे कायईंग होईंग ते." लाकी तुसडी झाली.

बावळ्याने जरा डोके खाजवले. काय बोलायचे पक्के केले आणि तो सुरु झाला. "आतीश तू त्या यंत्रांचा काय फायदा होतो हाय, तितकाच बघतो हाय. त्याचा तरास त्याच्या पटीनं लय जादा होता की. तू म्हनतो तस्सं आमच्या काळात सगळ्याभर दिसाचं चोवीस तास नजर ठेवनारं चलचित्रक होतं. रस्त्यात. चौकात. इमारतीत. मैदानात. बगिच्यात. तू म्हनशील त्या जागी. शेतात, तळ्यात, दर्यात बी नजर ठेवायला आकाशातलं ते लय उंचावरचं उपग्रह होतं. तेच्याबिगर सरकारला वाटलं तर कोनाच्या बी घरात घुसून, नजर राखनारं बिनमानसाचं भिंगरीवानी उडनयंत्र होतं. जिथं तिथं तुमच्यावर पाळत. तुमी जाल तिथं. जगाच्या कुठच्या बी कोन्यात जा. दूर पहाडात जा. दूर बेटावर जा. दूर वाळवंटात जा. तुमची सरकारी पाळतीतून सुटका नाय. नाय म्हंजे कशीच नाय. तुला तशी चालंल काय?"

"यांज वार्डट काईंग? सुरक्षा मिळिंग." आतीशने खांदे उडवले.

"म्हंजी तू मामलीचा मुका घेताना नी मिठित घेताना तुझ्यावर परक्या लोकांची नजर चालंल का? तुझा पैसेबुडवा यार उधार मागंल, तेवा तुझ्या खिशात नी खात्यात किती पैसं हाय त्याला कळलंलं चालंल का? तु मनाई हाय तरी दारु पिलंली, सरकारदार लाचखाऊंना कळलंलं चालंल का? तु जे जे काय करतो हाय, त्या त्या सगळ्याची नोंद सरकारदार हरामी माणसांकडं, मंग तुला हवं तसं नाचवायला नी नाडायला झालंली चालंल का?"

"इतकं काईंग होईंग न. तू अतिशयोक्ती करिंग असिंग." आतीशला पटेना.

"ते तस्संच होतं. माझ्यासारखी कायदा फाट्यावर मारनारी नी कुनाची फिकर मागं नसलंली मानसं सोडली, तर बाकी समदी मानसं त्यांची गुलाम होती. कायदा त्यांना हवा तसा सोयीचा फिरवू नी बदलू शकनाऱ्यांची. हर एकाच्या हर एक बोलावर नी हालचालीवर त्यांची नजर होती. जर त्यांनी हुकूम दिल्याबाहेर कुनी गेला, तर लगेच त्याला सरकारदारं उचलित." बावळ्याने आतीशला घेरले. "तुला वाटलं आज इथं यावं. तू आला हाय. तुला वाटलं सरकारी काम सोडून द्यावं. तू दिलं हाय. तुला वाटलं आज तिथल्या लुच्च्या मानसांइरोधात बोलावं. तू बोलला हाय. तुला याचा जाब कोनाला द्यावा लागत नाय हाय. तुझी चौकशी लागली नाय हाय. इथलं जिणं अजून बी तसं मोकळंच हाय. पन तसं तेवा नाय होतं. समदं मन मारुन जपून सांभाळून करावं बोलावं लागत होतं. नाय तर बांबू होता मागं."

"मंज हा बावळ्या म्हणिंग ते पटिंग. इंथ हे रानातलं जिणं कितीईग निवांत असिंग आतीश. इंथ किती मनांज शांती असिंग." मामली परतली होती आणि दारात उभी होती. "तुंज ते मनांज खरं दडविंग शहरी बोलचाल. ती शिष्टाचारी नी बढाईग माणसं. त्यांज खोटं हसिंग. खोटं वागिंग. खोटं जग. शहरांज घाईगर्दी जिणं साधीसरळ माणसं कंस्स जगिंग शकिंग? मंज कंधी कळिंगच ना. कंधी जमिंग ना." आतीश बावळ्याशी वाद घालणार होता. पण मामलीने बावळ्याची बाजू उचलून धरल्यावर तो हतबल झाला. बाकी सगळ्या गोष्टी नी सगळे जग एका बाजूला. आणि प्रेमाचं माणूस दुसऱ्या बाजूला.

"ती माणसं काईग कारणिंग आमांज बोल ऐकिंग?" शंकित लाकीने मामलीला विचारले.

"ती म्हणिंग की मंज पंचवाघांज बाबत सावध करिंग येईग होईग. आमांज काईग ऐकिंग होईग न." मामलीला यात काही मोठसं वाटत नव्हतं. ती एक सरळ मनाची तरुणी होती. तिच्यासाठी जग सरळच होतं.

"हे पंचवाघ काईग असिंग?" लाकी चकित झाली.

"काय पाच वाघांची टोळी हाय काय?" बावळ्याच्या या कयासाला बाकी तिघं खोखो हसली.

आतीश हसणं आवरत म्हणाला, "या आदिवासी लोकांज एक भाकडकथा. पाच प्राण्यांज संकर होईंग बनिंग अंस्सा भयानक प्राणी. जो लोकांज पाळीव जनावरांज पळविंग नी खाईंग. गं मामली! तुंज विमला नी कमलांज राखिंग हो. त्यांज चव बरी होईंग."

"संकर तुंज भाकडकथा वाटिग होईंग. तर मंज काईंग सांगिग की तुंज लाडक्या संगणककाळात वीस शेर दूध देईंग संकर बकरी होईंग म्हणहून? बकरींज वीस शेर रक्त तरी होईंग काईंग?" मामलीने आतीशच्या चिडवण्याला टोल्यास टोला दिला.

"मी कुंठ तंस्स म्हणिंग? मंज वरिष्ठ संशोधक शास्त्रज्ञ तो बेहरम म्हणिंग ते सांगिग होईंग." आतीशने अंगाला लावून घेतले नाही. "आज सकाळीच त्यांज भेटिग असिग. लाकी तुंज जोडीदार साथी क्रमांक तेहवीससुद्धा मंज तिंथ भेटिग. साथी तुंज चौकशी करिग होईंग. तू कुंठ असिग म्हणहून."

"तू काईंग सांगिग?" लाकीचे डोळे संशयाने बारिक झाले.

"मंज काईंग माहीत की तू इंथ भेटिग? सांगिग मंज माहीतिंग न." आतीशने बेफिकीर उत्तर दिले. "त्यांज बेहरम संग काईंग काम काईंग माहीत? मंज विचारिग की निकामिक कुंठ मिळिग शकिंग?"

"तू सांगिग?" लाकी त्याच्यावर उसळली.

"सांगिग तर. तुंज माणसांज नाईंग कंस्स म्हणिंग?" आतीशला वाटले की ती मदत न केल्याचा जाब मागतेय. "जीवदानी डोंगरात महान युगनायकांज लेण्यात त्यांज जाईंग सांगिग." लाकी छाती दडपून बसती झाली. "तुंज काईंग घोर लागिग?" त्याला नवल झाले.

"तो साथी तेहवीस खरंच काईंग सरकारेन हस्तक असिंग?" तिने जणू स्वतःलाच विचारले. "त्यांज बेहरमानं खुली सूट कंस्स देईंग?" मग तिने स्वतःला सावरले. "वेळ न दवडिंग. त्या घातयंत्रांज नाशिंग त्या यंत्रांज संगणकबुद्धी भेद कंस्स करिंग लवकर सांगिंग."

आतीशने मामलीकडे पाहिले. सांग. तिची त्याच्याशी भिडलेली नजर म्हणत होती. "तेहवा जुन्या काळात इतर माणसांज नियंत्रण करिंग सरकारेन माणसांज अपुरेपण होईंग. म्हणहून त्यांनी यंत्रांज बुद्धी देईंग. आधी इतर माणसांज गुप्तसंवादांज उकल करिंग, संगणकांज गुप्तसंकेत भेदांज बुद्धी देईंग. संगणकांज एकामेकासंग जोडींग महाजाल तेहवा होईंग. संगणकांज माणसांज नकळत सवताहाची गुप्तसंकेत भाषा बनविंग." आतीशने आवंढे घेतले. त्याला ती गोष्ट सांगायला जड जात होती की पचवायला न कळे.

"नी ते कोणी अतिहुशार माणूस कंधीच ओळखिंग न. व्वा!" लाकीने माणसांच्या अक्कलेला दाद दिली.

"शास्त्रज्ञानं पुढे माणसांज नियंत्रण साधिंग, माणसांज हाताळिंग कारणिंग, भावभावना समजिंग नी ओळखिंग कुटील बुद्धी संगणकांज देईंग." आतीश इथे एक उपहासिक हसू हसला. "मंग संगणकानं उलटिंग शास्त्रज्ञांजच कुटीलतेनं नियंत्रण करिंग होईंग. शास्त्रज्ञ माणसं होईंग ना?" यावर लाकी हसत सुटली. इतकी की तिच्या डोळ्यात पाणी आले.

"त्यापुढे माणसांज हाती संगणकांज महाजाल नी यंत्रांज नियंत्रण राहिंग न. संगणक बुद्धीनं सवताहांज वेगळी यंत्र बनविंग होईंग. त्यांजयोगे सवताहांज ऊर्जांज सोय करिंग घेईंग. ती माणसांजवर अवलंबिंग न. माणसं त्यांजवर अवलंबिंग. मंग गरज असिंग न म्हणहून यंत्रबुद्धीनं माणसांज खत्मिंग सुरु करिंग. शास्त्रज्ञानं ती हत्यासाधनं त्यांज आधीच देईंग होईंग."

"ती संगणकबुद्धी नाशिंग कंस्स ते सांगिंग. त्या यंत्रांज काईंग अंग खोलिंग? काईंग अंग तोडिंग?" लाकी उतावळी झाली. तिला तो सगळा तोडफोडवाला सोप्या मामला वाटत होता.

"न. जर तू यंत्रांज चुकीनं हाताळिंंग वा खोलिंंग तर त्यांज स्फोट होईंग. बेहरमांज चार सहाय्यक तरी त्या कामांज यत्नात मरिंंग असिंंग. पाचव्या वेळी मंज त्या कामांज नेमिंंग नी मी तिंथहून पळ काढिंंग." आतीश त्या आठवणींनी शहारला. "यंत्र नाशिंंग एकच सुरक्षित मार्ग असिंंग. महान युगनायकानं देईंग भेट. निकामिक."

"पण त्यासाठी यंत्र चालू करिंंग होईंग ना?" लाकी संचित झाली. "निकामिक चालविंंग त्याधीच ती यंत्र आमांज खत्मिंंग तर?"

"न. तंस्स न होईंग. जीवदानींज ज्ञानवारस चुडामणी सवताहा तुंज प्रात्यक्षिक देईंग की यंत्रांज निकामिक कंस्स नाशिंंग." आतीशने लाकीला आश्वस्त केले. "तेहवा जुन्या काळांज माणसानं ही निकामिकं चालविंंगच तर यंत्रनाश करिंंग होईंग." तो हडबडला. "कुंठ जाईंग तू?"

"साथी क्रमांक तेहवीस त्या चुडामणींज गाठिंंग, त्या आधी गाठिंंगसाठी जीवदानी डोगरांज." लाकी घाईघाईने उठली आणि बावळ्याचा हात धरून ओढत निघाली देखील. निरोपाची रित न निभावताच.

"तर मंग तुंज जीवदानी न, मंज आत्येकडं मीठदांड्यांज जाईंग होईंग. सध्या जीवदानींज ज्ञानवारस वर्सल दौन्यावर असिंंग. हा आठवडा त्यांज मुक्काम मीठदांड्यांज होईंग." आतीशने जरुरी खुलासा केला. "मी हे साथींज सांगिंंग आधीच, तो घाईंग करिंंग नी चालिंंग पडिंंग." हळहळला.

"तर मंग जाईंग आधी मंज तुंज मुकाच घेईंग होईंग." खुशालल्या लाकीच्या या निर्णयावर मामली आणि बावळ्या खूश झाले नाहीत नक्की.

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण १९

मीठदांडा हे नावाप्रमाणे मिठाचे गाव होते. खाडीकिनारी वसलेल्या त्या गावात मिठाची आगरे होती. आतीशची आत्या अशाच एका आगराची मालकिण होती. मालमुंगाड्यांकडून उचलमदत घेत त्या गावी पोहोचण्यात लाकी आणि बावळ्याची सगळी सकाळ कामी आली. त्या गावात लोकांची लाकडी दांड्या-काठ्यांची घरे होती. अंडा इमारती नव्हत्या. या काळातल्या केवळ सधन लोकांना त्या परवडत होत्या. हे बावळ्याच्या लक्षात आले होते. एकूण आतीशची आत्या गरिबांमध्ये मोडत होती.

आत्येने लाकीचे व त्याचे चांगले अगत्याने स्वागत केले. ती एक पन्नाशी उलटलेली बाई होती. अंगाने गोलमटोल ठेंगणी ठुसकी आणि प्रेमळ चेहऱ्याची दर्यादिल अशी. बावळ्याला ती आवडली. बहुत करून तिला देखील तो आवडला असावा. तिच्या घरात आणखी काही बाहेरची माणसे वावरत होती. त्यांची उस्तवार करता करता त्यात या दोघांची अजून भर पडली. याचा तिला अजिबात त्रागा वाटला नाही. ते आल्याचा आनंदच वाटला. तिला माणसांचा आणि गप्पांचा भारी सोस दिसत होता.

ती बाहेरची माणसे म्हणजे जीवदानीचा ज्ञानवारस आणि त्याचा सहाय्यकच होते. हे कळल्यावर लाकीचा चेहरा आनंदाने फुलून आला. "चूडामणी मीठदांड्यांज दरसाल मार्गशीर्ष महिन्यात शेवटांज आठवडा येईंग. त्यांज या मीठमहाल प्रांतांज वर्सल बहाल असिंग ना." आत्येने माहिती पुरवली. "मंज घरात अर्धे लंबकदीप गेले कितीईंग महिने बंद पडिंग होईंग. त्यांज दुरुस्तींज आज जाईंग मुहूर्त मिळिंग नी चुडामणींज घरी बोलाविंग."

पडवीत लंबकदीपांशी खटपट करत बसलेल्या चुडामणीने हसून त्यांना अभिवादन केले. चुडामणीच्या डोक्यावर त्याच्या लांब करड्या केसांची त्याने गाठ बांधली होती. त्या गाठीत एक निळ्या रंगाचा दगड शोभत होता. बावळ्याला आश्चर्य झाले. "इतकं दिवस दिवे बंद ठेवल्यापरीस मंग याला तेवाच आधी बोलवायचा की." या वर आल्या डोळे विस्फारून त्याच्याकडे नवलाने बघू लागली.

"आत्या जरा आत चलिंग. इंथ उन्हं डोळ्यांज त्रासिंग." म्हणत लाकीने तिला हाताला धरून ओढून चुडामणीच्या कानांच्या आवाक्यापलीकडे नेले. "हा बावळ्या शंभर वर्ष आधींज काळातून येईंग असिंग." लाकीने खुलासा केल्यावर आत्येचे डोळे आधीपेक्षा मोठे झाले. खोबण्यांतून बाहेर पडतील की काय भीती झाली. त्यापुढे लाकीने बावळ्या या काळात प्रगटण्यापासूनची सगळी कर्मकथा सांगणे क्रमप्राप्त होते.

लाकीने चुडामणीपाशी काय काम आहे समजावल्यावर आत्या जरा संचित झाली. तो सुखासुखी माहिती देईल असे तिला वाटेना. तरी तिने लाकीला धीर दिला. "मी बघिंग काईंग तरी कारणिंग त्यांज सांगिंग लाविंग." बावळ्यावर कटाक्ष टाकला. "हा तर चुडामणी समोर बोलिंग असिंग. तेहवा यांज मुका म्हणहून आता सांगिंग येईंग न."

"काय की? समदं वाटभर तर ही बया मला मुका सांगून, जबरदस्तीनं तोंड बंद करुन आनते. आता घरात बी तोंड बंद करनार माझं?" बावळ्याने कट्टर निषेध नोंदला.

काही विचार करून आत्या म्हणाली, "यांज शंभर वर्ष आधींज काळांज संशोधक म्हणहून ओळख देईंग. म्हणहून तो जुनी भाषांज सराव करिंग होईंग. काईंग?" आपल्या युक्तीवर आपणच खूश होऊन आत्या खुसखुसली. तिने टाळीला हात पुढे केला. लाकीने हात आखडता घेतला. पण बावळ्याने आत्येला टाळी दिली.

तिघे बाहेर खुल्या पडवीत आली. म्हातारा चुडामणी आणि त्याचा तरुण सहाय्यक बादामी तन्मयतेने दुरुस्तीकामात व्यग्र होते. पारध्यांनी सावजांची जोडी हेरावी आणि त्यांना

फासायला जाळं लावण्यासाठी एकमेकांशी नजरांनी खाणाखुणा कराव्यात, तसं काही त्यांनी केले. तसं काही त्यांना वाटले. तसं काही ते बोलले. "ही मंज भाची असिंग नवर्तना नी हा तिज ठरलेला नवरा बाहुला."

"बाहुला?" सावजांनी एकमेकांना विचारलं. ऐकलं ते बरोबर का?

"बरोबर. बाहुला." आत्याबाईंनी शाबासकी दिली.

"नवरा?" लाकीने विचारलं. ऐकलं ते बरोबर का?

"बरोबर. नवरा. मी शंभर वर्स आधीच्या गोस्तींचा नी भाषा बोलायचा अभ्यास करतो हाय." बाहुलाने दात काढत त्यांना आव्हान केले. "काय तुमाला कळते हाय की नाय माझी भाषा?"

"जरा अशुद्ध आहे. पण चालून जाईल आजच्या काळात." चुडामणीच्या नाकावर चुणी पडली. "आजकाल जुन्याची खरी जाण आहेच कोणाला?"

"अरं व्वा! तुमाला बी ही भाषा येते." बाहुला चकित नी खूश झाला.

"मंग? चुडामणी काईंग अंस्स तंस्स असिंग न. जीवदानी लेण्यांज महान युगनायकांज साकार चित्रांचे ज्ञानवारस असिंग. गेल्याईंग शंभर वर्षांज इतिहास त्यांज ज्ञात असिंग. नी हा त्यांज उजवा हात असिंग. बादामी." आत्या.

"माझं तर भाग्यच उजळलं हाय की आज. अशा थोरामोठ्यांची गाठ पडली." बाहुला पुढे झाला आणि एकदम त्यांच्या पायावर पडला. ते दचकले. त्या दोघा कारगिरांच्या हातातली अवजारे गळून पडली. जमिनीवर घरंगळली. "मला कधीचं की नाय महान युगनायकाची मायती व्हयी होती. पन कोनच काय धड सांगत नाय जी. आज मला एकदम लायकीची मानसं गावली. आता मी सोडनार नाय. अगं बाये! नुस्तं बघतेस काय? पाय धर गुरुजींचे. सोडू नको."

बावळ्या आधीच चुडामणीचे पाय धरून असल्याने, लाकीने दुसरा पर्याय बादामीच्या पायावर पडून घेतले. तिचा स्पर्श होताच बादामीच्या कानांच्या पाळ्या लाजेने लालीलाल झाल्या. "तुंज मंज गुरू होईंग. मंज निकामिक बनविंग ज्ञान देईंग. तोवर मी हे गुरूचरण सोडींग न." बादामी आणि चुडामणी बावरून एकमेकांकडे पाहू लागले. चालले आहे ते बरोबर काय?

"अगदी बरोबर." आत्येने दुजोरा दिला. "मुलांनो गुरूज समोर झुकिंग न, तर त्यांज शिकवण कळिंग न." बावळ्या आणि लाकीने आधीच दोघांचेहि चरण अडवले असल्यामुळे तिला जागा रिकामी नव्हती. तिने गुडघ्यांवर बैठक मारत हात जोडले. "हे महान युगनायकांज पूज्य ज्ञानवारस, मंजवर कृपा करिंग नी मंज या मुलांज माहिती देईंग."

"आम्ही तुम्हाला हवी ती माहिती देतो. पण आधी आमचे पाय मोकळे सोडा." चुडामणी कावला. तसे लागलीच बावळ्या व लाकी त्यांच्या पायांपासून हटले. "पोरी तुंज निकामिकांज ज्ञान काईंग हविंग होईंग? आज काळांज तर तरुणांज हा शब्दसुद्धा माहीतिंग न."

"मंज ठरिंग नवरा, हा बाहुला," लाकीने कृतककोपाने बावळ्यावर नजर टाकली. "सीमाक्षेत्रांज गावात राहिंग. तुंज जाणिंग की सीमापार देश आमांज शत्रू असिंग. ते अध्येमध्ये तिंथ हल्लाईंग करिंग. मंज भय होईंग की शत्रूनं जर घातयंत्रं वापरिंग तर?"

"तर त्यांज कठोरात कठोर दंड बाकी सगळी राष्ट्रे देईंग होईंग. ते राष्ट्र समूळ नाश होईंग." ज्ञानवृद्ध वयोवृद्ध तपोवृद्ध चुडामणीने शापवाणी उच्चारली.

"पण त्या आधी मी नी मंज हा बाहुला बळी जाईंग ना?" लाकीने युक्तीवाद पुढे रेटला. "मंज जीव वाचविंग निकामिक जरूरी होईंग."

"पोरी, मंज वर्सलक्षेत्र मीठमहाल प्रांत मर्यादीत असिंग. त्या बाहेर मंज परवाना असिंग न. जर मी तिंथ येईंग, तर तिंथ दीपचूल कारागीर मंज तक्रार करिंग. मंग मंज इंथ परवानासुद्धा

रद्द होईंग. मंज रोजगार गमाविंग मी मंग कंस्स जगिंग? तूच सांगिंग की मी तुंज गाव येईंग निकामिक कंस्स बनविंग?"

"तिथं यायला कशाला हवं जी? इथंच बनवून द्या की?" बाहुल्याची बत्ती प्रकाशली.

"इथं?" चुडामणीच्या चेहऱ्यावर गोंधळ माजला. "तुझ्यापाशी निकामिक बाळगायचा सरकारी परवाना आहे का? बाहुला?" बावळ्या गप्प बसला.

"तुंज कुंठ शहरबाजारात विकिंग ठेविंग काईंग?" आत्येने दुसरा काही मार्ग निघतो का? चाचपणी केली.

"निकामिक कुठच्या कारखान्यामदी बनतं?" बावळ्याने आपली अक्कल पाजळली.

"निकामिक शहरबाजारी? की कारखान्यात? कारखाने शंभर वर्षांपूर्वीच्या काळात होते बरे बाहुला. आज तुला ते कुठून आठवले?" चुडामणीला हसू आवरेना. त्याच्या साथीला बादामी हसू लागला. "गेल्याईंग वीस वर्षात हे निकामिक नावसुद्धा मंजपाशी कोण उच्चारिंग न. बेहरमानं तेहवा विचारिंग होईंग नी मी त्यांज मदत करिंग नाकारिंग होईंग. जर कोणांज हे माहितींगच न, तर त्यांज मागणी काईंग? मागणीच असिंग न, तर कोण शहरबाजारांज व्यापारी ते उगाच ठेविंग? दुकानात जागा अडविंग? तूच सांगिंग." आत्येला विचारले.

"आमी तुंज हविंग ती किंमत देईंग." लाकीला हे बोलताच बावळ्याने चोरून कडकडीत चिमटा काढला. तिने जोरात ऊईंग केले.

"तिला म्हनायचं हाय की....." बावळ्याला पटकन वेळ मारून न्यायला सुचेना. तो इथे तिथे पाहू लागला. चुडामणीच्या कपाळावरील आठ्या मात्र गडदल्या होत्या.

"की ही वेळ तुमांज सर्वांज हविंग ती मधुकंच देईंग होईंग असिंग." आत्याबाईंनी प्रसंगाचे भान राखत मध्येच हस्तक्षेप केला. "जाईंग गं नवर्तने पाकघरात. सगळ्यांज थाळ्या सजविंग आणिंग. बाहुल्यांज थाळ्या आणिंग मदतिंग घेईंग." लाकी आणि बावळ्याला वाटेला

लावले. फणकान्याने बावळ्याला नजरेने जणू भोकं पाडत लाकी उठून आतल्या खोलीत गेली. आत्येने नजरेने जा खुणावता मागोमाग बावळ्या गेला.

आत जाताच लाकीने त्याला करकचून चिमटा घेतला. त्याला मोठ्याने किंचाळायची देखील चोरी झाली. "माझ्या आई, तो मानूस पैशाला बधनारा नाय हाय. उलटा चिडीला जाऊन आमाला काय बी मंग सांगायचाच नाय." तसा लाकीचा राग शांत झाला. "पन त्याचा तो चेला बादामी...." बावळ्याचे डोळे बारिक झाले. "तो तुझ्यावर लट्टू हाय. त्याला बाजूला काढला तर तुझ्याखातर ते निकामिक बनवून बी देईल. ते बी फुकट."

"तो मंजवर मरतो हे तुंज कंस्स काईंग माहीतिंग?" लाकीने नजर तिरपी लावली.

"जेवा जेवा बी तो हसतो, तेवा तेवा पैला आधी तो तुझ्याकडं बघतो. मानूस ज्याच्यावर मरतं ना, हसन्याआधी पैलं त्याला बघतो. तेची राजीखुशी पैली जानतो. काय?" बावळ्याने लाख मोलाचं गुपित उघडले. "पन त्याला बनवायला येत असंल काय ते निकामिक?"

"ते बोल बोलीत जाणिंग होईंग." लाकीने इरादा पक्का केला. " नी तुंज मध्ये गोंधळ घालिंंग न. या काळात कोणांज जर घरात काईंग वस्तू हविंग तर तो शहरबाजारी जाईंग न. तिंथ व्यापारीलोक दुकानात वस्तू विकिंंग ठेविंग. पण त्या वस्तूंज किंमत खूप आकारिंंग. दुप्पट. चौप्पट. गिन्हाईकांज जितकी तातडीनं वस्तू हविंग होईंग तितकी किंमत चढविंंग जाईंग. सहसा लोक आपल्या घरांज वस्तू त्या बनविंंग कारागीर जेहवा त्यांज गावात येईंग, तेहवा बनविंंग नी दुरूस्ती करिंंग घेईंग. ज्यांस जंशशी हविंग, जंशशी परवडिंंग, तशशी त्यांज त्यांज गिन्हाईकांज घराकडेच बनविंंग. हे कारागीर पावसांज चार महिने आपल्या आपल्या गावात राहिंंग. बाकी महिने त्यांज ठरलेल्या गावांत वर्षांज ठरलेल्या दिसात दौरे काढिंंग. त्यांज वर्सल म्हणिंंग. समजिंंग?"

"हां! म्हंजी माझ्या गावात पूर्वी पाट्याला टाकी घालनारं, पिंजारी आनी अशी कुनी फिरतीवरची कारागीरं यायची. तस्सं. समजलं समजलं." बावळ्याने नंदीबैलासारखी मान

हलवली. तोपर्यंत लाकीने मुरंब्याच्या वासाचा मधुकंच पदार्थ पाच थाळ्यांमध्ये वाढला होता. त्या थाळ्या घेऊन ते पुन्हा चुडामणी आणि बादामीच्या सेवेत सादर झाले.

बाहेर पडवीत तोपर्यंत आत्येने बोलाचालीत सावजांना गुंतवून ठेवले होते. तिथे बादामीने एक मोठा भिंतभर कापडी पडदा उघडून लावलेला दिसत होता. त्या पडद्यावर तीन माणसांचे चित्र रेखाटलेले होते. त्यातला एक बाप्या पायघोडा चालवत होता. बाकी दोघं पायघोड्याच्या तिकाटी रिंगणावर चढलेले होते. त्यातली बाई बसून एक विचित्र पुंगीसारखे वाद्य फुंकत होती. त्या वाद्याला सहा नळ्या होत्या. तर पुरुष हातात एक विचित्र तीरकमान सज्ज धरून उभा होता. तो तीर सर्पिल आकाराचा होता. हे असे हत्यार शार्दुलसिंहाच्या चौकीवर बावळ्याच्या हाती लागले होते. ते नेमके कसे धरायचे? याचा उलगडा त्याला आता हे चित्र बघितल्यावर झाला. बावळ्या ज्याला बंदुकीचा चाप समजला होता, ती खरेतर त्या सर्पिल बाणाची आधारबैठक होती. आणि त्या धनुष्याची वादी एखाद्या ताणसुरळीसारखी दिसत होती. जी सरळ रेषेत ताणली न जाता वर्तुळाकारात ताणलेली होती. त्या तिघांचा पोषाख लाकीच्या काळातला होता.

"हेच ते तीन महान युगनायक असिंग." आत्येने लाकीला व बावळ्याला चित्राचा खुलासा केला. लगोलग लाकी हात जोडून त्या चित्रासमोर आदरार्थी झुकली. तिला बावळ्याला ढोसावे लागले. तेव्हा आपण झुकले पाहिजे हे त्याच्या लक्षात येऊन तो झुकला. तश्या चुडामणीच्या चेहऱ्यावरच्या आठ्या जरा निवळल्या. मग बावळ्याने भक्तिभाव दर्शवत त्या चित्रातील तिघांच्या पायांना स्पर्श करून नमस्कार केला. आत्येच्या शेजारी फतकल मारून बसता झाला. लाकीलासुद्धा मग चित्रातील तिघांच्या पायांना स्पर्श करायचा सोपस्कार पार पाडावा लागला. आत्येच्या शेजारची जागा बावळ्याने अडवलेली असल्याने तिला बादामीच्या शेजारात बसावे लागले. ती बसताना बादामी ज्या तऱ्हेने तोंड फाकून तिच्याशी स्वागतपर हसला, त्याच्या मनातलं तिला उघड झालं.

"यांची नावं काय हाय?" बावळ्याने आपले अज्ञान उघड करताच, बाकी सगळ्यांच्या चेहऱ्यावर खळबळ माजली.

"मला आवडला बरे बाहुला तुझा हा प्रामाणिकपणा." चुडामणीने खोल निश्वास टाकला. "ज्यांच्यामुळे आज आपले अस्तित्व टिकून आहे, त्यांची ओळख तुझी नवी पिढी पूर्णता विसरून गेली आहे. हा तुमचा दोष नव्हे बरे. आमच्या पिढीचाच आहे. जी तुम्हाला त्यांची जाण करून देण्यात अपयशी झाली आहे." बावळ्याकडे पाहत त्याने स्मित हास्य केले. "मी आनंदाने तुला यांची ओळख करून देतो." चुडामणी सांगू लागला.

"पायरथ चालवत आहे, ते महान युगनायक रचनेश नावाने ओळखले जातात. तू शंभर वर्षे आधीच्या काळाचा अभ्यासक आहेस. तेव्हा जाणतोसच की त्या काळात हालचालींच्या केवळ सहाच रचना माहीत होत्या. दातेरी चक्रांची, दोर नी कप्पीची, यारीची, तरफेची, दट्ट्या नी गोलदांड्याची, फिरकीच्या आट्यांची. माणसे इंधनावर चालणाऱ्या गतियंत्रांमध्ये नी विजेवर चालणाऱ्या फिरकीयंत्रामध्येसुद्धा याच रचना वापरत. परिणामी तेव्हाची यंत्रे जडबंबाळ नी किचकट असत. रचनेशाने त्या सहा रचनांच्या पलीकडच्या इतर रचना माणूसजातीला शिकवल्या. मुंगीमध्ये असते त्या हालचालींच्या तंत्राचा अभ्यास करून मालमुंगाडी बनवली. पिसू तिच्या उंचीच्या एक्याऐंशीपट उंच उडी मारते. तिच्यावरून पिसूडी बनवली. भुंग्याच्या वजनाच्या मानाने त्याच्या पंखांचा आकार किती तरी लहान असतो. तरी तो उडतो. त्या भुंग्यावरून पायघोडे आणि पायरथ बनवले. पायघोड्याच्या तिकाट्यात तीन भुंग्यांच्या पंखांची फडफड होते. या काळातली तमाम वाहने आणि आम्हा कारागिरांची अवजारे त्या महान रचनेशाच्या रचनांची देणगी आहेत." चुडामणीने चित्रातल्या रचनेशाला हात जोडले. तसे बाकी सगळ्यांनीही जोडले.

"ही हातांमध्ये निकामिक घेऊन ते वाजवणारी आहे ती महान युगनायिका निअस्ता." निकामिकाच्या उल्लेखासरसे श्रोत्यांचे कान जास्त तल्लख झाले. "ती एक रबरी फुगा फुंकते

आहे. त्यातून बाकी सहा नव्यांमधून हवा सरसरत राहते नी त्या नव्या वाजतात. त्या प्रत्येक नळीतून एक ठराविक कंपनसंख्येची ध्वनिलहर वाजते. जेव्हा केव्हा या ठराविक सहा कंपनलहरी एकत्र वाजतात, सगळ्या अजैविक हालचाली बंद पडतात. सजीव जीवांच्या शारीरिक हालचाली मात्र चालू राहतात. निकामिक फुंकले की घातयंत्रांच्या हालचाली बंद पडून त्यांच्या आत बिघाड होई. ती स्फोट पावत. नी माणसांचे जीव त्यांच्यापासून वाचत. जैविक हालचालीने चालते ते हत्यार म्हणजे शस्त्र. अजैविक हालचालीने चालते ते हत्यार म्हणजे अस्त्र. या महान निअस्ताने माणूसजातीला दिलेल्या या अस्त्रहारक साधनामुळेच केवळ माणूसजात सर्वसंहारापासून बचावली. आज आमचे जे काही अस्तित्व आहे ते तिच्याचमुळे." चुडामणीने चित्रातल्या निअस्त्राला हात जोडले. सगळ्यांनी जोडले. बावळ्याने स्वतः घातयंत्राचा मरणमारा भोगला असल्याने, त्याने या वेळी अगदी मनापासून हात जोडले.

"ते सहा कंपनलहरी काईंग असिंंग?" लाकीला ते कळायची आत्यंतिक गरज होती.
"ते नव्या कंस्स पदार्थांज बनिंग असिंंग?"

"तुंज ते निकामिक बनविंग होईंग कारणिंग, ते गुपित जाणिंग हविंग काईंग?"
चुडामणीने अचूक ओळखले. लाकी ओशाळली. घाई केल्याने ती उघडी पडली होती.

"निकामिकांज वापरानं लोकांज घरात नी कामात वापरिंंग साधनं नी अवजारं, खोडसाळ मुलं बंद पाडिंंग. म्हणहून सरकारेन आजकाल त्यांज विनापरवाना वापरिंंग बंदी आणिंग असिंंग." चुडामणी गालात हसला. "पण निकामिकांज माहीतिंग बंदी असिंंग न. महान युगनायकांज आदेश असिंंग की त्यांज ज्ञान हर एक माणसांज कायम खुलेईंग होईंग. ते ज्ञान कोणीहि कोणांसहि नाकारिंंग शकिंग न. ते ज्ञान नाशिंंग न, ही आमा ज्ञानवारसांज जबाबदारी होईंग."

"हुं! त्यांना मायती होतं की, शंभर वर्सानंतर त्यांच्या पुजाऱ्यांना आमी मायती इचारनार म्हणून जी." बावळ्याच्या या विनोदावर सगळ्यांनाच हसू आले. लाकीची पटकन हसण्याआधी

नजर बावळ्यावर गेली. याचा अर्थ काय होतो, लक्षात येऊन तिने घाईघाईने ती फेरली. त्याची नजर मात्र तिच्यावर आली नव्हती. हे लक्षात येता, पुन्हा परतून तिची नजर त्याच्यावर गेली. लाकीला कळेना ती यामुळे का खंतावली? त्याची नजर बादामीवर लागली होती. आपल्या विनोदावर सगळे हसणार हे जाणूनबुजून त्याने विनोद केला होता.

"बरे हो बाहुला. तुझ्यासाठीच महान युगनायकांनी हा आदेश देवून ठेवलेला." चुडामणीने बावळ्याची भलावण केली. मग लाकीकडे वळले. "त्या नळ्या कोणत्याही पदार्थाच्या बनवू शकता. नळीची एकूण लांबी, पोकळिचा व्यास आणि हवा नळीबाहेर फेकणाऱ्या भोकाची नळीच्या लांबीवरील नेमकी जागा, यावरून त्या त्या नळीच्या लहरीची कंपनसंख्या ठरते."

"ते सहा कंपनसंख्या कोणते असिंग?" लाकी पुन्हा अधिरली.

"ते कोणांजच ठाविंग न." चुडामणीच्या अश्या उत्तराची अपेक्षा लाकीने केलेली नव्हती.

"निकामिक काईंग कारणिंग नी कंस्स काम करिंग? ते कोणंच जाणिंग न. पण ते काम करिंग. निकामिक बनविंग कामात हेच चित्र उपयोगात आणिंग असिंग. हे नीट बघिंग. हे पूर्णाकृती नी वास्तव आकारांज चित्र असिंग. जीवदानी डोंगरलेण्यात असिंग त्या चित्रांज हे प्रत असिंग. यात दाखविंग त्या नळ्यांज तंशश्याच तंशश्या आकाराबरहुकूम आकारवाल्या नळ्या नी त्यांजवरील भोकं आमी तयार करिंग असिंग. मंग फुग्यांज जोडिंग असिंग."

"पन अस्सं अदमासानं बनवलेलं निकामिक काम करतं हाय, याची मंग काय खात्री?" बावळ्याने मध्ये तोंड उघडले.

"काही खात्री नाही. गेल्या कितीतरी दशकांमध्ये कोणावर घातयंत्रांचा सामना करण्याची वेळ आलेलीच नाही. आजच्या काळात तयार केलेल्या निकामिकांचा कस लागलेला

नाही." चुडामणीने हात वर उडवले. "महान युगनायकांवरती अतूट विश्वास हीच निकामिकाची खरी खात्री."

"आमी आत्येंज लंबकदीपावर निकामिक चालविंग खात्री करिंग शर्किंग." लाकीने सुचविले. "तुंजपाशी ते असिंग काईग?"

"निकामिक म्हणहजे काईग खेळ असिंग न. शेजारपाजारी लोक काईग जरूरी कामात अवजारे वापरिंग होईंग, तर त्यांज नाहक त्रास होईंग." चुडामणी चिडला.

"या माहितीवर मी सवताहा मंज निकामिक बनविंग काईग?" लाकीने चुडामणीचा अंत पाहिला.

"तुंज परवानगी असिंग काईग?" चुडामणीचा आवाज चढला. "तुंज जबाबदारिज काईग भान असिंग न. मी तुंज निकामिक कंधीहि देईंग न." लाकी याउप्पर वाद घालणार तो बावळ्याने नजर लाकीवर अचानक नेली. तिला नजरेने दाबले आणि बादामीकडे खुणावले. बादामीची नजर त्याच्या स्वतःच्याहि नकळत लाकीवर खिळून राहिलेली. त्याला बापड्याला कुठे माहीत होते की हे शिकान्यांचे जाळे होते. तिने समजून सावजावर नजरेचा तीर फेकला. तसा बादामीचा कोमेजलेला चेहरा फुलला.

"ज्ञानवारसजी मला या तिसऱ्या महान युगनायकाचं सांगा की." बावळ्याने तो विषय बदलला. तसे चुडामणी सरसावले.

"पाणी हा पृथ्वीवरचा सगळ्यात अलौकिक पदार्थ आहे. आणि या पाण्याचे गुणधर्मसुद्धा. बर्फ बनला की दुसरा कुठला पदार्थ विस्फारतो? पाणी असं का वागतं? कोणाला सांगता येत नाही. पाण्याचे अजून किती अज्ञात गुणधर्म आहेत? ते एका या जलज्ञ नावाच्या महान युगनायकालाच माहीत." चुडामणीने जवळ ठेवलेला पाण्याचा गडू उचलला. डोळ्यांसमोर घेऊन निरखला. जणू ते गुण शोधले. परत जागी ठेवून दिला. "आता मी दुरूस्त

करत असलेला हा लंबकदीप पाहा. लंबकाच्या हालचालीने सतत थोड्या थोड्या वेळाने पाण्याचा एक एक थेंब यात वरून खालती टपकत राहतो. तो टपकतानाच त्याच्यावर अति उच्चकंपनाची आवाजाची लहर आपटायची सोय या दीपात केलेली आहे. तसं झालं की तो पाण्याचा थेंब प्रकाश फेकतो."

"पानी प्रकाश देतं?" बावळ्याचा विश्वास बसेना. ऐकलं ते खरं का?

"बरोबर. पाणी प्रकाशतं बाहुला." चुडामणीने नवलाचे उट्टे वसूल केले. "मीनाबाई, मागे तुंज सांगिंग होईंग की लंबकदीपांज पाणी चार चार दिसानं बदलिंग होईंग. नाईंग तर ते काम देईंग न."

"मंज आता वय होईंग ना? विसरिंग जाईंग." आत्येने कबुली दिली. "बरं काईंग बाहुला, पाणी चुलींज आगसुद्धा होईंग. तुंज ज्ञानवारसजी सांगिंग. ते ऐकिंग. नवर्तने स्वैपाकांज चूल आणिंग. जाईंग." तिने लाकीला कामाला लावले आणि परस्पर चुडामणीला भरीला घातले. बावळ्याने डोळे विस्फारून त्याच्याकडे उत्कंठतेने पाहिले.

"अस्सं वाटतं की तू शंभर वर्षाआधीच्या काळाचा अभ्यासक नसून, जणू त्या काळातलाच आहेस." चुडामणी खोचकपणे बोलला. "तुझे उच्चार किती वेगळ्या तऱ्हेचे आहेत. पुराण संग्रहालयातल्या जुन्या आवाजांच्या तबकड्यांतल्यासारखे हुबेहूब."

"मंज जरा संडास दाखविंग." स्वैपाकघराकडे निघालेल्या लाकी मागोमाग जायला बादामीसुद्धा उठला. बावळ्याला बादामी अजिबात संकोचला नाही याचे नवल वाटले. तो अद्याप तिला तसे सांगायला लाजायचा. ती याबाबतीत कधीच नाही. नवा काळ, नव्या रिती. तिची आणि बावळ्याची नजरानजर झाली. सावज आपणहून होण्यात आले होते. तिने डोळे मिचकावले.

"बाहुला तुला माहीत आहे का? पाणी दोन वायूंच्या मिश्रणाने बनते?" चुडामणीच्या प्रश्नावर बावळ्याची स्वैपाकघरात गेलेल्यांच्या पाठलागावर गेलेली नजर परतून बैठकितल्यांवर आली. त्याने मानेनेच नकार दिला. "प्राणवायू नी अपानवायूच्या एकत्र ज्वलनसंयोगातून पाणी बनते. पाण्यापासून ते दोन वायू वेगळे करायचे. चुलीच्या तिवईखाली परत एकत्र आणले की जळतात. पाणी बनतात. त्या जळण्याच्या उष्णतेवर अन्न शिजते. महान युगनायक जलज्ञनं ते दोन वायू चुलीला केवळ चावी मारून वेगळे करायचं तंत्र आम्हाला दिले आहे. सळकाई हालचालीमुळे पाण्याचा दोन वायूत फाटायचा आणखी एक अलौकीक गुण."

चुडामणीने आता स्वैपाकघराच्या दिशेने नजर लावली. प्रात्यक्षिकासाठी चुलीची गरज होती. चूल आणायला लाकीला आणि संडासातून परतायला बादामीला जरुरीपेक्षा जास्त वेळ लागत होता. "ज्ञानवारसजी पाणी उपयोगिंग दूरसंवाद साधन कंस्स काम करिंग? तेसुद्धा बाहुल्यांज सांगिंग ना." आत्येने चुडामणीला गुंतवून ठेवायला विनंती केली.

"पाणी बोलिंग." चुडामणी एक डोळा अस्वस्थपणे घरात आणि एक डोळा बैठकीत लावून सांगू लागले. "दूरसंवाद साधनात पाण्यांज पृष्ठभागांज उपयोग आवाज निर्माण करिंग नी ग्रहण करिंग पडदा म्हणून होईंग." बावळ्याला उलगाडा झाला की दानिशची आणि शार्दुलसिंहाची ती दूरसंवाद साधने हाताळताना, केवढा घोटाला त्याने त्यातले पाणी सांडून केला होता. "तांब्यांज तार पाण्यात बुडविंग. जर पाण्यात खार मिसळिंग, तर ती तार तिथ सगळे विद्युतकंप ग्रहण करिंग नी पाणी त्यांज अनुसरिंग ध्वनिकंप निर्माणिंग. जर पाण्यात आंबट मिसळिंग, तर तिथ ध्वनिकंप पाणी विद्युतकंपात रुपांतरित करिंग. ते तारेत जाईंग. हे पाण्यांज खास गुण असिंग. जलज्ञांज दूरसंवादसाधनात वातावरणातील सगळ्या विद्युतकंपांज पैकी हविंग त्या ठराविक पल्ल्यांज वेगळे वेचिंग नी ते पाण्यात मिसळिंग. मंग पाणी जे हलके ध्वनिकंप बोलिंग, ते माणूस ऐकिंग शकिंग इतकं वर्धित करिंग असिंग." त्यासाठी लागणारे तंत्र

बावळ्याच्या शंकांमागून शंकांना खुलासेवार सांगून झाले, तसा चुडामणी साशंक झाला.
"बादामींज नी नवर्तनांज इतका वेळ काईग होईग?"

"बापडी नवर्तना!" आत्येने मोठे हुशश केले. "ज्ञानवारसजी, तुंज पासून काईग लपविंग?
तुंज या घरतल्यांजसारखेच. सहा-सात वर्ष होईग त्या घटनेंज आता. या घरात बंडबागींज बैठक
होईग तेहवा. नवर्तना विद्यापीठांज सुट्टीवर इंध मंजपाशी होईग. त्या बैठकित ती ऐकिंग अंस्स
बाकी कोणी जाणिंग न. तेहवा तिंज मातापित्यांज मोकळी चर्चा होईग."

चुडामणीला नवर्तनेचे काय झालेले वा होणार होते, त्याची फारशी तमा नव्हती. "मी
जाईग नी बधिंज की बादामी कुंठ हरविंग?"

आत्येने ओळखले की ही वेळ फुरसदीत दवडण्याची नव्हती. तिने गुप्तस्फोट केला.
"तिंज मातापित्यांज खून घातयंत्रांज मान्यानं होईग. आजपासून वीस वर्षआधी. सरकारेन
शास्त्रज्ञानं, बेहरमानानं करिंज."

"बेहरमानानं?" ते नाव कानात शिरताच चुडामणी सटपटला. ऐकलं ते खरं का?

"बरोबर." आत्या पुढे सुरू झाली. "आमी सगळ्या नातातल्यानं नी हितैषीनं तिंजपासून
ती गोष्ट दडविंग होईग. तिंज मनावर परिणाम होईग न कारणिंग. तिंज बालपण सुडात
होरपळिंज न कारणिंग. पण तेहवा त्या बैठकीत तिंज ते कळिंज नी ती आमांज सगळ्यांज दोष
लाविंग. म्हणिंग की आमी सगळ्यानं तिंज फसवणूक करिंज. आमांज सगळ्यांज विश्वास
त्याउप्पर करिंज न. सुडानं पेटिंज नी बंडबागी जाईग. आता तिंज आयुष्यात सुख असिंज न."
आत्या बावळ्याकडे वळली. "बाहुला मंज दिसिंज की ती तुंज मात्र विश्वास धरिंज असिंज. तिंज
समजिंज घेईग. ती रागानं काईग बोलिंज नी वागिंज, तरी तिंज माफ करिंज. तिंज विश्वास कंधी
तोडिंज न. मंज वचन देईग." आत्येने हात पुढे केला. बावळ्या बिथरला.

"वीस वर्ष आधी तेहवा बेहरम नी त्यांज सहाय्यकानं, मंजपाशी असिंग ती सगळी निकामिकं नाशिंग मागणी करिंग होईंग. मी मानिंग न. मंज धमकाविंग. लालूच देईंग होईंग. तरी मानिंग न. मंग एक तरुण जोडं निकामिक मागिंग येईंग. सांगिंग की त्यांज घातयंत्रं सापडिंग होईंग नी ती खत्मिंग कारणिंग हविंग होईंग. मंज त्यांज विश्वास होईंग न. वाटिंग की ती बेहरमांज काईंग चाल होईंग. अरे रे रे!" चुडामणी डोके बडवून घेऊ लागला. "ती माणसं खरी होईंग. मंज मुखार्ज कारणिंग त्यांज जीव जाईंग."

"नी नवर्तना पोरकी होईंग. तिंज बाकी आयुष्यसुद्धा करपिंग." आत्येने तोफ डागली. "तीच चूक तू पुन्हा करिंग जाईंग ज्ञानवारसजी. तू मंज कितीईंग वर्ष ओळखिंग असिंग. मी तुंज खोटं सांगिंग न. तिंज घातयंत्रं सापडिंग असिंग. ती यंत्रं बेहरमांज मिळिंग आधी खत्मिंग होईंग."

"मी तिंज निकामिक देईंग." चुडामणी कबूल झाला. तोच उतरलेल्या चेहऱ्याने लाकी आणि बादामी परतले. तिच्या हातात आत्येची चूल होती. "तुमांज कपडे काईंग कारणिंग फाटिंग?" चुडामणीने त्रासत त्यांना विचारले.

आधी दोघे काही बोलेनात. मग बादामीने आरोपांची राळ लाकीवर उडवून दिली. "तुंज निकामिक चोरिंग नी तिंज देईंग ती सांगिंग. बदल्यात मंज रतीसंग देईंग सौदा करिंग इच्छिंग. मी नाकारिंग. तर मंजवर जोरजबरदस्तींज आळ घालिंग म्हणहून धमकाविंग. मंज नी सवताहांज कपडे त्या कारणिंग फाडिंग असिंग."

"तू यावर काईंग म्हणिंग पोरी?" चुडामणीने लाकीला शांतपणे विचारले. ती मुग्ध राहिली. म्हातारा बराच वेळ तिला निरखत राहिला. आत्या काही बोलू जाणार तो कोपर ढोसून बावळ्याने तिला रोखले. लाकी बावळ्याकडे मदतीच्या अपेक्षेने पाहू लागली. त्याने डोळे मिचकावले.

"बादामी, गड्या तुझं जांघेतलं कापड काय बुवा ठिपकून वलं झालं? तिनं तुझ्यावर जबरदस्ती केली आनी तितक्यानंच तुझा मदन उमाळला काय?" बावळ्या खवचट हासला.

"मर्दा नुस्ता बाईचा हात लागला, तर तुझी ही तन्हा होते. तर बायको तुला पहिल्या रातीतच सोडून जाईल की रं?"

"तिनं मजवर चुलींज पाणी सांडिंग." बादामीने रागाने स्पष्टीकरण केले.

"सवतावर एक बी थेंब पडू न देता?" बावळ्याने नवल केले. "आनी ते बी कशापायी?"

"ते तिंज काईंग ते ठाविंग. मंज काईंग?" बादामी मोठ्याने ओरडून बोलला.

"खरं सांगनाऱ्याला वरडावं लागत नाय." बावळ्याने त्याला अजून ताणला. "मानसाला खोटं आरडावं लागतं. काय? तू सांगतो त्याच्या उलटं नाय ना घडलं? जबरदस्ती तू केली, आनी आळ घालायची धमकी देवून तिला गप केली?"

"तू तिंज यार. म्हणहून तिंज बाजूनं बोलिंग." बादामी मुद्दाम आवाजाची पातळी खूप खाली राखत बोलला. "खरंईंग अंस्स चवचाल बायको करिंग परीस तू तिंज सोडिंग होईंग. बायकांज या जगात कमी असिंग न." बादामीच्या चेहऱ्यावरच्या रेषा विकृत झालेल्या.

"कंधीच नाय. माझा तिच्यावर पुरा इश्वास हाय." बावळ्याला जे साधायचे होते ते साधून झालेले.

"तर मंज गुरूज विश्वास मंजवर असिंग." बादामी अर्ध्या खात्रीने बोलला. कारण गुरूचा चेहरा आता तसे सांगत नव्हता.

चुडामणीने लाकीकडे पाहिले. लाकी महान युगनायकांच्या चित्राकडे ताठ मानेने पाहत राहिलेली. आळीपाळीने चित्राकडे व तिच्याकडे पाहत राहिला. अखेर त्याने निर्णय केला. "पोरी तुंज इतकंईंग टोकांज जाईंग गरज होईंग न. तुंज निकामिक हविंग? हे घेईंग." त्याने आपल्या पोतडीत हात घातला.

"पण गुरूजी?" बादामी प्रचंड चिडीला आला. "तिंज शिक्षा देईंग बदली तुंज तिंज बक्षीस देईंग?"

"बक्षीस? न." चुडामणीच्या पुढच्या वाक्याने सगळेच चकित झाले. "मी तिंज वस्तू तिंज परत करिंंग असिंंग."

शंभर वर्षे पुढे - प्रकरण २०

समुद्राच्या लाटांची हलकीशी गाज कानांवर येत होती. ताडाची पाने वाऱ्यावर फडफडत होती. चढलेल्या उन्हाच्या रखरखाटात त्यांची तुटपुंजी सावली मिळत होती. तश्या एका झाडाखाली खाडीच्या खडकाळ किनारी बावळ्या आणि लाकीची जोडगोळी बसून होती. पलीकडे नेणारी पायहोडी तिथून या किनारी कधी परततेय याची वाट बघत. इतर काही स्थानिक माणसेसुद्धा त्यासाठी थांबलेली होती. बावळ्या आणि लाकी त्यांच्यापासून लांब वेगळे हलक्या आवाजात आपापसात कुजबुजत होते.

"हाकंच्या अंतरावर तर हाय की तो किनारा." बावळ्या कुरकुरला. "इथं एक पूल बांधला असता, तर अस्सं फुकट बसून वेळ दवडायला लागता नाय."

"आमांज काळात दगडी पूल, बोगदे, रस्ते अस्स काईंग असिंग न." लाकीने नाक उडवले.

"नाय कशाला?" बावळ्याचा तक्रारीचा सूर कायम राहिला.

"मंज ठाविंग न. महान युगनायकानं तंस्स सांगिंग असिंग." लाकीने म्हटले.

तसे बावळ्याने हात गरागरा फिरवले. "काय उत्तर नसलं म्हनजे हे ठरललंच हाय. महान युगनायक नी महान युगनायक. त्या समोरच्या धनाळा बेटावर कशाला जायचं हाय? त्याचं तरी उत्तर हाय का?"

"मंज मावशींज नवरा पुराणवस्तूज शौकीन असिंग. त्यांज संग्रहात तुंज काळांज वस्तू नी यंत्र असिंग. त्या यंत्रांवर मंज निकामिकांज प्रयोग करिंग खात्रीईंग असिंग की हे निकामिक काम देईंग. न परीस ती घातयंत्रं आमांज खात्मिंग." लाकीने स्पष्टीकरण दिले. त्याने बावळ्याचे समाधान झाले नाही.

"तिथं मीठदांड्याला तर ते निकामिक काय कामाचं दिसलं नाय. ना तो आत्येचा दिवा, ना ती चूल त्यानं बंद पाडली." बावळ्या चुकचुकला. "मला हे निकामिक काय खऱ्याचं दिसत नाय हाय."

"ती चूल नी दिवा आमी हातानं चालविंग. मंज वाटिंग की ती जैविक हालचाल होईंग. म्हणून निकामिक काम देईंग असिंग न." लाकीच्या मनात खळबळ माजली होती.

"तू सवताला खुळी आशा दाखवते हाय." बावळ्याने तिला खोडून काढू पाहिले. "तो ग्यानवारस तर म्हणला होता की समद्या लोकांची अवजारं पोरं निकामिकानं खेळ म्हणून बंद पाडत."

"तू आता मंज डोकं खाईंग न." लाकीची चिडचिड झाली. "यत्न करिंग तर बघिंगच होईंग. कदाच मावश्यांज संग्रहात एखादं जुन्या काळांज निकामिक होईंग." यावर बावळ्या वैतागून पाण्यात खडे टाकत बसला.

"इथं इतकं बिल्लं कुनी टाकलं हाय?" त्या खड्यांच्या जोडीला तिथे अनेक अभ्रकाचे बिल्ले पडलेले होते. बावळ्याने त्यात शोधाशोध केली. "ऑ! एक बी आख्खा मिळंना की?"

"ते तुटिंग नी फुटिंग. म्हणून लोकानं टाकिंग असिंग. नाईंग तर लोकं पैसं अंस्स टाकिंग?" लाकीला हे विषयांतर मानवलं.

"हे बिल्लं म्हनजे पैसं?" बावळ्या ओंजळीत ते घेऊन हसायला लागला. "दर्याच्या किनारी असलं किती तरी फुकट पडलेलं असतं. आमी हेच जमा करुया आनी मालामाल होऊया."

"होईंग." लाकीने स्मित केले. "मंज मावशींज नवऱ्यांज हा धंदा असिंग. त्यांज लोक हे बिल्ले या धनाळा बेटावर गोळा करिंग. मावसा ते दूर दूर जाईंग विकिंग. समुद्रापासून जितकं दूर जाईंग तितके बदली जादा पैसै मिळिंग. एका बिल्ल्याबदली एकच लोहाणा ते सह्याद्रीपार पन्नास लोहाणासुद्धा मिळिंग."

"लोहाना म्हनजे ते लोखंडाचं नानं? तू मालमुंगाड्याला देते ते?" बावळ्याला माहिती हवी झाली.

"होय." लाकी त्याला चलनव्यवस्था समजावून देऊ लागली. "शंभर लोहआण्यांज बदली एक तांब्यांज पैसा. शंभर तांबा पैशांबदली एक चांदींज रुप्पी. शंभर रुप्पींच्या बदली एक सोन्यांज नाणं होन."

"सरकार नोटा छापत नाय काय? हलकी असतात ना ती. हजारातलं नोटी मारायला बरं पडतं की." बावळ्याला या काळातल्या चोरांची किंव वाटली. "आपन नाय बाबा चिल्लर मारली कंधी. कसलं खुळखुळतं ते. चोरीची लगंच चुगली करतं की."

"महान युगनायकांज दंडक असिंग की बाजारात चलनांज आपली आपण सवहातांज काईंग किंमत होईंग जरुरी असिंग. कागदांज काईंग सवहातांज एवढी किंमत होईंग? सरकारांजसुद्धा कशाईंग काहीईंग किंमत ठरविंग अधिकार होईंग न." बोलता बोलता लाकी तिरसटली. "आता मंज विचारिंग न की महान युगनायकांज अंस्स काईंग सांगिंग? मंज ठाविंग न."

"हुं! महान युगनायक? काय गं, त्या जलग्यानची डावी भिवई अशी वाकडी डोल्यांखाली बी आलंली कंशशी?" बावळ्याने बोटाने त्या भुवईचा आकार आपल्या डोळ्यांभोवती दाखवला. लाकीला कळेना. "तो गं. चित्रात हातात काय तरी तीरकमानीसारखं घेतलंला उभा दाखवलंला होता तो? जलग्यान."

"ओ! जलज्ञ." लाकीला कळले. "त्यानं धरिंग ते तीरकमान नाईंग, त्या हत्यारांज सळकतीरकाठा म्हणिंग. तो तीर सापासारखा वळणदार असिंग. म्हणहून त्यांज सळकतीर म्हणिंग. तो मारिंग उपयोगी हत्यारांज तीरकाठा. महान युगनायक जलज्ञांज डोळा-चिन्हांज भिवयपुच्छ म्हणिंग. महान युगनायक जलज्ञांज ओळखिंग ती खूण होईंग. मंज मामा बालपणी तंस्स मंज डोळ्याभोवती काजळानं काढिंग." त्या प्रेमळ आठवणीत लाकी गहिवरली.

"तू तर पोरगी हाय. तो जलज्ञ बाप्या हाय. मंग?" बावळ्याने चिडवले.

"मंग काईंग?" लाकीने मान ताठ्यात फिरवली. "खऱ्या नायकांज लिंग, वय, वर्ण अंस्स काईंग भेद होईंग न. शौर्य, धैर्य, औदार्य, लढाईतून कंस्सच पळिंग न. हीच त्यांज लक्षणं होईंग."

"दिसतात हाय खरी तुझ्यामंदी. समदीच्या समदी." बावळ्याने परत चिडवले. "आनी तो समोरचा धनाळा गावात बी. पैसंवाल्यांचाच गाव दिसतो हाय. समदीच्या समदी लक्षणं दिसतात हाय तिथं. अंडावाली घरं हायत नी घराघरापाशी पायरथं बी हायत. तुझी मावशी बी अंडवाल्या घरात राहते काय? कुनाच्या टाळक्यात अंड्यात राह्यचा इचार पैला आला?"

"अंडाकार निसर्गांज सगळ्यात सुरक्षित आकार असिंग. म्हणहून पिल्लांसाठी तो बनिंग असिंग. ऊन, वादळवारा, वीजपाऊस, पूर असिंग की भूकंप होईंग, ही अंडी फुटिंग न. फार फार तरीईंग जमिनींजवर घरंगळिंग. त्यात माणूस सुरक्षित राहिंग." लाकीने माहिती दिली. "मंज मावशींज घर ते असिंग." तिने बेटावर बऱ्याच आत दिसणाऱ्या एका पिवळसर अंड्याकडे बोट दाखवले. "चलिंग. पायहोडी धक्क्यांज लागिंग." ती कपड्यांना लागलेली धूळ झटकत उठली.

उतरणाऱ्या लोकांकडून तांडेल लोहाणा वसूल करत होता. ती माणसे खांद्यावरच्या जड अभ्रकबिल्ल्यांनी भरलेल्या पोत्यांना सांभाळत काळजीपूर्वक उतरली. मग चढणाऱ्यांची गर्दी झाली. त्यात लाकी आणि बावळ्या मिसळले. पण तांडेलाने तिला अचूक ओळखले. "नवर्तना बाय गो कितीईंग दिवसानं दिसिंग? सहा वर्ष होईंग. मावशींज विसरुनच जाईंग काईंग?"

"अय्याईंग!" लाकीला आश्चर्य दडवावेसे वाटले नाही. "गणादा, तुंज अजून मंज लक्षात ठेविंग?"

"मंग? अंस्स लाखांत देखणा चेहरा काईंग कोण एकदा बधिंंग तर विसरिंग शकिंग?" तांडेलाने केलेल्या स्तुतीने लाकी लाजली.

"बायाबा कंस्स असिंग?" तिने त्याच्या बायकोची चौकशी केली.

"तिंज म्हातारींज काईंग होईंग न. जे काईंग होईंग ते मंजच." थकल्या आवाजात खोकत तांडेल उत्तरला. मग बाकी प्रवाश्यांच्या दखलदेखीला लागला. त्याने सुकाणू धरून होडी पुन्हा माघारी वळवली. त्याच्या मदतनीसाने एकट्याने पाय मारत चालना दिली. हळूहळू सुखरूप पैलतीराला धक्क्याशी लावली. लाकीने तांडेलाला इतरांसारखीच तीन लोहाणा देऊ केली. "न. न. तुंज मावसा आळंबिलाकडं पैसा कुजिंग असिंग. त्यांज सवताहांज तर मुलबाळ वारस काईंग न. इतक्या वर्षानं भाची येईंग असिंग. त्या आळसकाळकाकडून मंज मोबदला तीन रुप्पी आणिंग होईंग. तरच तुंज परत त्या तीरी नेईंग."

तांडेलाच्या या अतिरेकी प्रेमाच्या मागणीपुढे लाकी हतबुद्ध झाली. "चलिंग." बावळ्याला ओठ चावत फर्मावून चालती बनली. बावळ्याने तांडेलाकडे पाहिले. त्याने खांदे उडवून बावळ्याला खुणावले की जा बाबा. मामला फार गरम डोक्याचा आहे. सांभाळून घे. बावळ्या हसून लाकीमागे चालू पडला. त्याला तिच्या भरभर चालीमुळे धावतपळत तिच्या जोडीला राहावे लागत होते.

"तुझा मावसा? तीन लोहानाच्या जागी तीन रुपयं, म्हणजे हजारपट जादा देनार की. लयच भारी हाय की तुझा मावसा." बावळ्याच्या या बोलण्यावर लाकीने तिखटजाळ नजरेने त्याला न्याहाळले. "तो आळसकाळक हाय. म्हणजे काय हाय?"

"आळसकाळक म्हणहजे बावळ्या तुंज काळातल्या सोयींज गोष्टी, त्या यंत्रांज सुविधा परत या काळात येईंग, म्हणहून इच्छाईंग माणूस. त्या गोष्टी नी यंत्रांज कारणिंग माणसं आळशी होईंग. त्यांज ही शिवी असिंग." लाकीने चालता चालता आता समोर आलेल्या त्या पिवळ्या अंड्यापुढे असलेली निळी घंटा बडवली.

"मावशीचा तुझ्यावर लय जीव हाय वाटतं. माय मरो नी मावशी जगो. काय बरं बरं खायाला घालंल ना?" बावळ्या त्या तीन मजली उंच इमारतीचा आलिशान रागरंग न्याहाळता हुरळला.

"तर?" लाकीच्या स्वरात व्यंग होतं. "कितीईंग ते तुंज आता प्रत्यक्ष प्रमाणिंग दिसिंग. तोवर जरा धीर धरिंग काईंग?" गोल दार उघडून आतून एक नोकर धावत बाहेर आला.

"मंज वाटिंग की साहेब येईंग असिंग." पण त्याच्या चेहऱ्यावर निराशा न दिसता, जणू संकटातून सुटल्याचा आनंद साफ झळकत होता. "कोण असिंग तुमी? बाईसाहेबांज काईंग सांगिंग?" लाकीने त्याच्याकडे सरळ दुर्लक्ष केले. ती दाराच्या दिशेने चालू पडली. "थांबिंग. थांबिंग." या त्याच्या आरड्याओरड्याला न जुमानता उघड्या दारातून आत घुसली. मागोमाग बावळ्या. त्याच्या मागोमाग नोकर. "बाईसाहेब हे..." त्याला बाजू मांडायचा अवसर मिळाला नाही.

"ओ नवर्तना!" त्या तळमजल्यावर उतरणाऱ्या म्हाताऱ्या बाईचे लक्ष लाकीकडे गेले. प्रचंड धक्का लागल्यासारखी ती ओरडली. "तू बंडबागी होईंग अंस्स मी ऐकिंग होईंग. तर तू इंध काईंग येईंग? तुंज कोणी गावात ओळखिंग काईंग? तुंज या घरात शिरिंग बघिंग काईंग? अरे रे रे!" छातीत धसका बसल्यासारखी ती बाई छाती आवळत जिन्यात मध्येच बसती झाली.

मग तिला अजून काही आठवले. "रझाकार तुंज मागावर असिंग काईंग? नक्कीच होईंग. तुंज पाठीवर ते इंध येईंग. तुंज संग मंजसुद्धा पकडिंग. हाय हाय! तू येईंग त्याच पावलानं जाईंग कंशशी." तिने स्वतःचा चेहरा हातांनी झाकून घेतला. ती गदगदून रडते आहे असे वाटायला लागले. "मंज अंस्स बेइज्जती होईंग परीस मी मरिंग जाईंग तर बरे."

"दिनामावशी," आवाजात जितका गोडवा आणता येईल तितका आणत लाकी बोलती झाली. "बघिंग की मी तुंज भेटविंग कोण आणिंग असिंग?"

"तुंज नवरा?" धक्क्यातून अचानक बाहेर येत, चेहरा लपवणारे हात झटकून, त्या रत्नालंकारमंडीत बाईने कुतुहलाने बावळ्याला निरखायला सुरुवात केली.

"न. बाहुला." भाचीने उत्तर दिले.

"बा. हु. ला." मावशीने एकेक अक्षर उच्चारून पाहिले.

"बरोबर. बाहुला." लाकीने कौतुक केले. "बाहुला मावशीला नमस्कार करिंग." बावळ्याने त्याप्रमाणे हात जोडले. "बाहुला मावशींज संग शंभर वर्ष आधींज भाषेत बोलिंग."

"काय मावशी बरं हाय ना? तुझा राजवाडा लय झॅक हाय की." बावळ्याने मावशीला बोलून दाखवले.

"बाई! मंज कानांवर विश्वास होईंग न." मावशी लगबगीने जिन्यावरून बावळ्यापाशी पोचली. त्याच्या अवतीभोवती फिरली. त्याला बोट लावून तो खराखुरा असल्याची खात्री केली. "अगदी कंस्स ना, त्या काळांज सारखंच गं जंस्सच तंस्सच. मंजपाशी ती त्या काळांज फिरती तबकडी असिंग ना, ती यंत्रात वाजिंग तेहवा हुबहुब अंस्सच आवाज नी स्वर ऐकविंग. काईंग म्हणहजे काईंगच फरक असिंग न गं? कुंठ मिळिंग तुंज हा बाहुला?" मावशीच्या आवाजात कितीला विकायचा आहे हा बाहुला? असे काही होते.

"ते तुंज नंतर सांगिंग. तुंज ती तबकडी यंत्रात वाजविंग दाखविंग तर आधी." लाकीने आपले मुख्य साध्य पुढे रेटलं. तशी मावशी घाईघाईने ते आणायला गेली. लगेच लाकी बावळ्याच्या कानाशी लागली. "जंस्स मावशी ते यंत्र चालविंग होईंग, तंस्स तू तिंज पाठ मंजकडे करिंंग. की मी लागलीच निकामिक काढिंंग नी फुंकिंंग." कट-कारस्थानाच्या गोष्टी पुन्या होत होत्या की मावशी मागे हजर झाली.

"ही असिंंग ती तबकडी." मावशीच्या या अचानक मागून आवाजाने लाकी दचकली. तिची जीभ चावली गेली. त्रागा आवरुन ती मावशीकडे वळली. त्या तबकडीवर जुन्या चित्रपटाची नामपट्टी होता. "पण ते यंत्र? ते चालविंग कंस्स?" मावशीने रडकथा गायली.

"कंस्स म्हणहजे? तू ऐकिंंग असिंंग ना गं ती पूर्वी? तेहवा जंस्स चालविंग तंस्स." भाचीने चटपटीत उत्तर दिले.

"ऐकिंंग त्यांज आता वीस वर्ष होईंग. तेहवा ते आमांज साठ्यात शेवटांज वीज संचयघटावर चालिंंग होईंग. सगळे वीज संचयघट तुंज मावश्यानं वापरिंंग कंधीच संपविंंग. आता या काळात तंस्स वीजसंचयघट कोण बनविंंग? मंजपाशी सगळी वीजेवर चालिंंग यंत्र नुस्ती कपाटात शोभा म्हणहून असिंंग." मावशीने उल्हासाने बावळ्याला त्याच्या काळाच्या भाषेत विचारले. "बाहुला, तुला वीजसंचयघट बनवता येतो का?"

बावळ्याला त्यावर पाणी ओतायला वाईट वाटले. पण त्याचा नाईलाज होता. कल्पना असती तर त्याने या काळात येताना, सख्याकडचा वीजसंचयघटांचा खोका आठवणीने उचलून आणला असता. त्याला ते मावशीला सांगायचे होते. या दिनामावशीत लहान मुलासारखे निष्पाप निरागस असे काही त्याला लोभवणारे होते. पण "मी शंभर वर्स आधीच्या" असं काही त्याने म्हणताच, लाकीला ठसक्याची जी जोरदार उबळ सुरु झालेली, ती त्याने तोंड आवळून बंद केले तेव्हाच थांबली.

"अगं मावशी, तुंजपाशी ती काळ्या तेलावर चालिंग, ती यंत्रं असिंग ना?" लाकीने हार मानली नाही. "त्यांजपैकी एखादं बाहुलांज दाखविंग ना?" मावशीचा कोमेजलेला चेहरा तरतरला. ती परत घाईघाईने आत गेली. लाकीने हातावर हात चोळले. तयार राहिली. मावशी एक गवत कापणारं जुन्या काळातलं यंत्रं त्याच्या चाकांवर ढकलत घेऊन आली.

"मी सगळे काळ्या तेलांज डब्बे शोधिंग. कशाईगात काईंग थेंबभर शिल्लक असिंग न. तुंज मावसा त्यांज उनाड मित्रांपुढे दिखावा करिंग करिंग, नी ते सगळं कंधीच संपविंग असिंग." मावशीने कपाळाला हात लावला. लाकीनेसुद्धा.

"मावशी तुंजपाशी त्या जुन्या काळांज निकामिक असिंग काईंग?" लाकीची शेवटची आशा पणाला लागली.

"गं! तुंज मावश्यासमोर त्या नावांज उच्चार करिंग न. तो तुंज घराबाहेर काढिंग." मावशीने भाचीला खबरदार केले. "कितीईंग वाईट असिंग हा काळ. न इंध इंधन ते काळं तेल असिंग. न घरगुती वीज असिंग. त्या नाडचुक्या निकामिकांज कारणिंग ही स्थिती येईंग. म्हणून तुंज मावश्यांज राग राग असिंग निकामिकावर. तो ते घरात काईंग ठेविंग?"

"आनी मावशी तुझासुद्धा निकामिकावर राग हाय का?" बावळ्याने हलकेच विचारले.

"माझा?" मावशी जुन्या काळाकडे वळली. "आमचं घराणं कायम बंडखोर होतं. शेजार शत्रूराष्ट्राने पूर्वी ती घातयंत्रं कुठूनशी शोधून, चालू करून आमच्यावर पाठवली होती. तेव्हा पन्नास वर्षांपूर्वी माझ्या आजोबा-आजीने त्यांचा बंदोबस्त केला होता. मी पार चिमुरडी होते. तरी मला त्या यंत्राच्या माऱ्याची ती जळजळ जशीच्या तशी आठवते. कोणीहि आयुष्यभरात ती विसरू शकत नाही." बावळ्याच्या मनात त्या वेदनांच्या आठवणी जागल्या.

"आजीने मला वेळेवर धाव घेऊन वाचवलेलं. निकामिकांशिवाय त्या यंत्रांची दुसरी तोड नाही. जिवंत राहायचे तर माणसांना मग वीज आणि इंधनाच्या सोयीसुविधा सोडून देणं भागच

होतं. दिवसातले कधी कधी सगळे प्रहर आम्हाला निकामिक वाजवावे लागत. मग इंधन आणि वीजवाली घरगुती यंत्रे कशी चालणार?"

"मी इंध काईंग येईंग?" लाकीने कपाळ बडवले.

"तरी मला आजोबांनी सांगितलेल्या त्यांच्या जुन्या काळातल्या कहाण्या आठवतात. तो काळ?" मावशी आपल्याच विचारत वाहत गेली. "तेव्हा शंभर-शंभर मजल्यांच्या इमारती आकाश चुंबत असणार. खाली जमिनीवर कोसो पसरलेले चकाकते सुबक रस्ते सफाईदार वळणे घेत असणार. एकावर एक चढलेले रस्ते, त्यांचे उंच उंच पूल असणार. त्या रस्त्यांवर तासाला दोनशे कोसांचे अंतर कापणाऱ्या मोटरगाड्या सुसाट धावत असणार. त्या इमारती, ते रस्ते आणि ते आख्खे शहर विजेच्या रंगीबेरंगी दिव्यांनी-रोषणाईने झगमगत असणार. आळंबिलच्या संग्रहात त्या काळाची चित्रे आहेत." त्या सुखस्वप्नांची कल्पनाचित्रे मावशीच्या डोळ्यांसमोर नाचत असावी. "दाखवू?"

"काईंग गरज न." लाकी फुगून वतवतली.

"आपल्या काचेच्या भिंती असलेल्या घरांमधून लोक ती रोषणाईची भव्य शोभा पहात असतील." मावशी कल्पना चित्र रंगवत राहिली. "त्या वातानुकूलित घरांमध्ये झुळझुळत्या नाना प्रकारच्या वस्त्रांमधले लोक रोज मेजवान्या झोडत असतील. आख्ख्या जगातून, वेगवेगळ्या देशांच्या कानाकोपऱ्यातून आलेले हर तऱ्हेचे पदार्थ त्यात मांडलेले असणार. हत्तीच्या कानाचं सूप आणि उंटाच्या दुधाचं पनीर. हिमालयातील सफरचंदे आणि वाळवंटातील खजूर. देवमाशाचं तेल आणि शहामृगाची अंडी. आणि खूप खूप काही. ज्याला हवे ते. हवे तितके. मोसमी वा बिगर मोसमी हवे तेव्हा. त्या तऱ्हेतऱ्हेच्या मालाने भरलेल्या, मोठमोठ्या मैदानाएवढ्या मोठ्या दुकानांतून- बाजारपेठांतून उतू जाणाऱ्या तऱ्हेतऱ्हेच्या चिजा. मद्याचा पूर वाहत असणार. नशा फसफसून ओसंडत असणार. रात्र रात्रभर नाचायचे डिस्को, अवाढव्य बंदिस्त खेळाची मैदानं, तिथे रात्रीचा दिवस करून रंगणारे सामने. सुसाट मोटारींच्या तुफान

शर्यती. आलिशान चित्रपटघरं नी घरबसल्या जग दाखवणारी शंभर-शंभर मनोरंजनाची टि.वी.चॅनेल. ती आरामात बघत बसण्यासाठीचे ते गुबगुबीत फोमचे कोच. सगळी कामे कशी आपोआप चुटकीसरशी पार पाडणारी स्वतःच स्वतः चालणारी यंत्रे. आपोआप उघडणारे दरवाजे नी आपोआप मिटणारे पडदे. पायांनी चढावे-उतरावे न लागता आपोआप सरकणारे जिने. नहायला गरम पाण्याचे तलाव आणि वाफेचे हौद, सुगंधी अत्तराचे फव्वारे आणि मखमलीच्या गाद्या. त्यांच्यावर लोळत जगायच्या कल्पनेत इतकं सुख आहे."

"मावशी पुरे होईंग." आता लाकी उसासली. "तू मामाकडं ते युगनायकांज पुस्तकात असिंग धडे विसरिंग काईंग? त्या काळात खरं काईंग होईंग ते?"

"तू एक पोर, मंज शिकविंग न." मावशीने नाकपुड्या फुलवल्या. मावशी लाकीच्या पलीकडे काही दारात पाहत होती.

लाकीने लक्ष दिले नाही. तिने खोल श्वास घेतला. मोठ्या प्रवचनाला तयार झाली. "एका बाजूज माणूस नद्यांज मार्ग वळविंग ते पाणी वाळवंटात नेईंग तिंथ हिरवळ फुलविंग होईंग. नी दुसऱ्या बाजूज हिरवी रानं उजाडिंग तिंथ त्यांज वाळवंट करिंग होईंग. एका बाजूज समुद्रांज खारं पाणी गोडं बनविंग. दुसऱ्या बाजूज नद्या नी तलावांत होईंग ते सगळं खरं गोडं पाणी विषारी करिंग होईंग. एका बाजूज जीवन असिंग डोंगर नी डोंगर फोडिंग सपाट करिंग होईंग. दुसऱ्या बाजूज सपाटीवर सिमेंटांज इमारतींज निर्जीव डोंगर बनविंग होईंग. एका बाजूज संकर करिंग प्राण्यांज नी वनस्पतींज भाकड नवीन जाती तयार करिंग होईंग. दुसऱ्या बाजूज जगात अनेक प्राण्यांज नी वनस्पतींज खरे जाती कायमईंग नष्ट करिंग होईंग. एका बाजूज समुद्रात भर करिंग नवी जमीन बनविंग होईंग. दुसऱ्या बाजूज माणसानं करिंग धुरानं, समुद्रांज बर्फ वितळिंग नी तो कितीईंग तरी पट खरी जमीन गिळत जाईंग होईंग. एका बाजूज विमानानं फवारिंग खोटा पाऊस पाडिंग. दुसऱ्या बाजूज हवा नासूनिंग जाईंग नी तेजाबांज काळा पाऊस पडिंग होईंग. एका बाजूज माणूस घरात कपाटात बर्फांज खडे बनविंग. दुसऱ्या बाजूज

हिमालयांज खरे बर्फ त्या कारणिंग संपविंग होईंग. शेतीत रसायनं वापरिंग ते विष अन्नात नी पाण्यात मिसळिंग. इंधनं नी कारखान्यांज धुरांज विष श्वासात मिसळिंग होईंग. तरी तुंज वाटिंग की तो तेहवांज तिरपागडा काळ आजपरीस भला होईंग?"

कडाक्याने टाळ्या पिटण्याचा आवाज आला. बावळ्याने मागे वळून पाहिले. तो टाळीमारू माणूस इतका जाडा होता की त्याला जणू मान नव्हतीच. त्याच्या डोळ्यांखाली जाडजूड चरबी ओघळलेली होती. त्याच्या अंगावरचे तंग कपडे त्याचा सगळा बेडौलपणा जगजाहीर करत होते. मावशी जेवढी लोभस होती तितकाच हा तिचा नवरा ओंगळ होता. त्याच्या अंगावरचे भारभूत सोने तो या घराचा मालक असल्याचे ओरडून सांगत होते. वेगळ्या ओळखीची त्याला गरज नव्हती.

"नवर्तना काईंग फर्मास भाषण देईंग. वाहवा! मजा येईंग. मंजसारख्या आळसकाळकांज मनसुद्धा वितळिंग जाईंग. काईंग ते रझाकारांज मन वितळविंग पण उपयोगी येईंग? होईंग जाईंग परीक्षा. तो बधिंंग पैलतीरावर राखाल उभा असिंंग." मावश्याने खिडकीतून बाहेर दूर त्या खाडीच्या किनाऱ्याकडे बोट दाखवले. तिथे काळ्या कपड्यातील पायघोडेस्वारांची लगबग दिसत होती. त्यातल्या एका धिप्पाड देहधारीची लकब परिचयाची वाटत होती. इतक्या लांबून चेहरा ओळखता येत नव्हता. तरीहि! बावळ्या आणि लाकिने एकमेकाला नजरेने सुचवले. ही मावशीची भेट संपवायची वेळ झालेली होती. निघायला हवे.

जणू ते न बोललेले ऐकल्यासारखे मावश्याने दोघांना विचारले. "अरे, आताच तर मी येईंग असिंंग. लगेच काईंग निधिंंग घाईंग? सकाळपासून सगळं काम-धंदा सोडिंंग, मंज या लाडक्या भाचींज भेटिंंग तयारी करिंंग असिंंग. राखालांज दूरसंवाद साधिंंग कितीईंग कठीण काम होईंग. तुमांज काईंग माहीतिंंग?"

"आमी येईंग तुंज काईंग माहीती?" लाकीने थंड आवाजात विचारले.

"गं नवर्तने. तुंज तो साथी क्रमांक तेहवीस," मावश्याने आवडीने नाव फोडले. "तो पहाटे येईंग नी भेटिंग. त्यानं तू येईंग वार्ता देईंग नी मंज काळीज हलिंग. विचार करिंग की तुंज काईंग चकितभेट देईंग होईंग. तुंज रझाकारांज कितीईंग जिव्हाळा असिंग, ते मंज ठाविंग. तेहवा..." मावश्याने तोंडात बोटे घालून शिट्टी मारली. तसे त्याचे नोकर-चाकर दांडे हातात घेऊन प्रत्येक खिडकी-दारात प्रगट झाले. "ते भेटिंग तोवर जाईंग न."

"ए बटाट्याचं पोतं, तूच रे तूच. दुसरीकडं शोधू नको." बावळ्या धडधडला. "तुंजं हे भाड्याचं सैनिक आमाला रोखनार कस्सं काय? तुझ्या गळ्यावर चाकूची धार आमी धरल्यावर?"

"बावळ्या? हो. बरोबर ओळखलं ना मी तुला?" मावसा आळंबिलच्या चेहऱ्यावर छद्मी भाव प्रकटले. "शंभर वर्षे आधीच्या काळातून आलेला माणूस. माझ्या त्या काळच्या वस्तूसंग्रहात तुला भुसा भरून ठेवायला मला आवडलं असतं. पण तू या काळात येऊन तुझ्या काळाची भलामण करणाऱ्या, आम्हा आळसकाळकांची साथ देण्याचं सोडून, या बंडबागीची साथ का देतो आहे?" त्याने हाताच्या तळव्यावर हनुवटी टेकवत विचार चालू असल्यासारखी बोटाने टकटक केली.

"ओहो! आमच्या या नवर्तनेचा चेहराच असा तरुणांची नियत फितूर करणारा आहे ना. यात तुझा काही दोष नाही बरे. कोणीहि संगीची इच्छा धरावी अशीच आहे ती. त्यामुळे अनेकजण तिच्याशी आधीच संग करून मोकळेहि झालेत. सहा वर्षांपूर्वी ती बंडबागी झाली. अडेड वयातला उतावळा जोश. वर्षभरातच पकडलीहि गेली. रझाकारांच्या छावणीत दोन वर्ष तिचा भरपूर चावून चावून चोथा करण्यात आला आहे. हे तुला सांगायला ती विसरली असणार. मला वाटलंच होतं तस्सं. तिथून तिला जोडीला घेऊन कोण पळाला होता सांग? तू भारी हुशार माणूस आहेस. अस्सं माझ्या कानावर आलं आहे."

तांबारलेल्या डोळ्यांचा बावळ्या काही बोलला नाही. थोडा वेळ उत्तराची वाट बघत मावसा गप्प राहिला. "नाही सांगता येत? साथी क्रमांक तेवीसच्या जोडीने. त्याच्या सगळ्या साथीदारांना एकेक हवाली करून देण्याचा शर्तनामा मान्य करून सुटलेल्या बरोबर."

"तू एक लुच्चा असिंग. तुंज बोलांज जो विश्वास करिंग, त्यांज घात नक्कीईंग." लाकी धुमसली.

"मी खोटा असिंग. पण तुंज भाबडी मावशी खोटी असिंग काईंग? विचारिंग तिंज. साथी तेहवीसानं पहाटे तुंज येण्यांज खबर देईंग की न?" मावश्याने फासा फेकला. लाकीने मावशीकडे पाहिले. ती भकास डोळ्यांनी नवऱ्याकडे पाहत होती. मग लाकीशी तिची नजरानजर झाली. त्यात मावशीने त्या गोष्टीची कबुली दिलेली लाकीला कळली. लाकी खचल्यासारखी झाली.

"लाकी तो येळ काढायला बाता मारतो हाय. चल." बावळ्याने मावश्यावर झडप घातली. तसा पटकन कुठूनसा एक सळकतीर त्याच्या दंडात येऊन रुतला. लाकीने जमिनीवर लोळण घेत मावश्याला गाठायचा प्रयत्न केला. मावश्याने मागच्या मागे दारातून बाहेर पडायचा प्रयत्न केला. मध्ये इतके अंतर असताना तो सहज निसटता. पण कसे न जाणो नेमके मावशीने मगाशी आणलेले गवतकाप यंत्र त्याच्या मागे धडकले. तो आपटून उलथला.

तसा लाकीने वेगाने पुढे सरसरत, मावश्याच्या गळ्यावर पाठीवरच्या थैलीतून हातात आलेला सुरा लावला. मालक ओलीस धरला गेल्यावर सगळे तीरंदाज हतबल झाले. मावश्याला ओढत बरोबर घेऊन, त्याच्या नोकरांचा घेरा ओलांडून लाकी आणि बावळ्या निसटले. मावश्याला त्याच्याच मालकीच्या पायहोडीत बसवून लाकीने खुल्या समुद्रात पळ काढला. मागोमाग राखाल आणि रझाकार किनाऱ्यावर पायघोडे सुसाटवत धावले. त्यांच्या नजरेसमोर लाकी आणि बावळ्या पुन्हा फरार होत होते. ठेंगड्या दिनशाने सरळ लाटांवरती पायघोडा घातला. पाणी कापायला बनवलेल्या पायहोडीचा वेग गाठायला तो असमर्थ होता.

लाकी आणि बावळ्याने आळंबिलचे वजनदार ओझे पायहोडीच्या बाहेर फेकून हलके केले. हालचालीची कधी सवय नसल्याने तो मदतीसाठी पाण्यात बुचकळ्या काढत किंचाळू लागला. राखालने त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले. हाबूश आणि बाबूशाला तिथे किनारी असलेले एक मोठे अवजार सज्ज करायला सांगितले. "काय हाय ते? तोफ?" बावळ्याने पाठलागाचा अंदाज घेत लाकीला विचारले.

"न." लाकीने सुकाणूवरून मागे नजर टाकून सांगितले. "तो दूरतीरकाठा असिंग. त्यानं एक कोस लांबपर्यंत तीर मारिंग येईंग. प्रार्थनाईंग की राखालांज नेम चुकींग." ती पायहोडी वेडीवाकडी चालवायचा प्रयत्न करू लागली. पहिल्या चाललेल्या दोन दूरतीरांसाठी त्यांची प्रार्थना फळली. तिसऱ्या दूरतीरासाठी नाही. त्या तीराने अचूक होडीचा वेध घेऊन तिला भोक पाडले. होडी निकामी झाली. तिच्यात पाणी भरू लागले. "बावळ्या उडी मारिंग."

बावळ्याचे अवसान संपले होते. "मला पोहता येत नाय. कंधी पाण्यात शिरायचं कामंच पडलं नाय." लाकीने किनाऱ्याच्या दिशेने नजर टाकली. होडी फुटल्याचे दिसल्यावर दिनशाच्या जोडीला इतर सहा-सात पायघोडे आता त्यांच्या दिशेने फुफाटत येत होते. "तू पळ की." बावळ्याच्या गळ्यापर्यंत पाणी उसळत होते. तो एका दांडीच्या आधाराने खाली खेचू पाहणाऱ्या पाण्याशी झगडत होता.

"तुंज सोडिंग कुंठ जाईंग?" लाकीचे शब्द नाका-तोंडात खारे पाणी घुसताना बावळ्याच्या कानात शिरले. तो बेभान झाला. हाच का तो आई नेहमी आशा धरून जगली होती, तो आयुष्यातला सुखद बदलाचा क्षण? प्रेम साफल्याचा एक क्षण? आणि मग त्याच समेवर आयुष्य संपायचाहि? तो पाण्याखाली गेला. त्याच्या हातावरची एक गच्च पकड त्याला वर खेचायचा यत्न करत होती. त्याचे शरीर आपल्या परीने आचके देत धडपड करत होते. लवकरच श्वासाची साथ संपली. गुदमरून सगळ्या संवेदना सुन्न झाल्या. बावळ्या जाणीवांच्या पलीकडे गेला.

बावळ्याच्या शरीराची धडपड बंद झाल्याचे लाकीला कळले. काही पळातच रझाकार तिला गाठणार होते. नाही नाही. त्यांच्या हातात ती जिवंत कशीच सापडणार नव्हती. बावळ्याच्या निस्त्राण हातावरची पक्कड तिने गच्च केली. त्याचे शरीर जड होऊन तिला पाण्यात खोल नेऊ लागले. ती बावळ्याच्या जोडीला मरत होती आणि तिला याचे दुःख न वाटता आनंद वाटत होता. एक साक्षात्कारी जाणीव तिचे मन उजळत गेली. पुढच्या क्षणी ती जाणिवांच्या पलीकडे गेली.

राखाल तिथे पोहोचला तेव्हा फक्त पायहोडीचे फुटके तुकडे तरंगत होते. त्याने परत परत आशेने त्या जागी बुड्या मारल्या. श्वास पुरणार नाही इतक्या फार खोलवर बुडी मारणे त्याला शक्य नव्हते. प्रचंड चरफडाट त्याच्या वाट्याला आला. फरारी जोडी मेली तरी त्याला मात देऊन गेलेली. पकडीत मिळालीच नाही. तो आयुष्यात पहिल्यांदा हरला होता. एका शंभर वर्षे आधीच्या माणसाकडून.

(पुर्वार्ध समाप्त. उत्तरार्धासाठी मेल करा)

पुढे काय झाले हे समजून घेण्यासाठी कादंबरीचा दुसरा भाग येत आहे.

तो मिळवण्यासाठी लिहा

sanyambagayatk@ gmail.com

esahity@ gmail.com

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे १२ वे वर्ष. संयम बागायतकर यांचे हे दुसरे पुस्तक.

संयम बागायतकर यांच्यासारखे ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील वाचकांना देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर डॉ. शशांक परुळेकर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले (नऊ पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर (९ पुस्तके), डॉ. वसंत बागुल (१६ पुस्तके), शुभांगी पासेबंद (सात पुस्तके), अविनाश नगरकर (चार पुस्तके), डॉ. स्मिता दामले (९ पुस्तके), डॉ. नितीन मोरे (२४ पुस्तके), अनील वाकणकर (६ पुस्तके), रत्नाकर महाजन (४ पुस्तके), अनंत पावसकर(चार पुस्तके), मधू शिरगांवकर (३), अशोक कोठारे (८ हजार पानांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १२ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७ पुस्तके), उल्हास हरी जोशी(६), नंदिनी देशमुख (५), सुजाता चव्हाण (७), डॉ. वृषाली जोशी(१३), संयम बागायतकर (२), डॉ. नंदिनी धारगळकर (८) असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी, कसलेले लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत पोहोचवतात. एकही पैशाची अपेक्षा न ठेवता.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपले नाव नेऊन ठेवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'यें ।

दृष्टादृष्ट विजयें । होआवे जी ।

